

T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSMAİL TURAN'IN "VÜCÛHU'T- TE'VÎL FÎ
ESRÂRÎ'T-TENZÎL" TEFSİRİNDE "ARŞ" KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÜSEYİN BOZKURT

DANIŞMAN
PROF. DR. HÜSEYİN ÇELİK

ADYAMAN, 2023

ÖZET

İSMAİL TURAN'IN “VÜCÛHU'T-TE'VÎL FÎ ESRÂRÎ'T-TENZÎL” ADLI TEFSİRİNDE “ARŞ” KAVRAMI

Hüseyin BOZKURT

Temel İslam Bilimleri/Tefsir Anabilim Dalı

Adıyaman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temmuz/2023

Danışman: Prof. Dr. Hüseyin ÇELİK

Bu çalışma İsmail Turan'ın yakın zamanda Arapça olarak yazmış olduğu *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* isimli tefsirinde “Arş” kavramını ve bu kavramla ilintili konuları ele almaktadır. Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde müfessir İsmail Turan'ın hayatı, eserleri, hocaları ve öğrencileri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde muhkem ve müteşâbih kavramları incelenmiştir. Tefsir üsulünde bu kavramlara verilen anlamlar ele alınmıştır. Ayrıca ilk dönem müfessirlerden başlayarak, günümüze değin bu kavramlara müfessirlerce yüklenen anlamlar incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsir bağlamında, müteşâbih kavramlardan olan ve çalışmamızın ana konusu olan arş kavramı ve bu kavramla ilgili ve ilintili bazı kavramlar incelenmiştir. Arş kavramı incelenirken İsmail Turan'ın tefsirinde konuyla ilgili yaptığı yorumların yanı sıra konuyla ilgili klasik tefsir kaynaklarına da değinilmiştir. Böylece yorumlar arasındaki farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Müellifin Kur'an-ı Kerim-i tefsir ederken hassas davrandığı ve öncelikle rivayet ağırlıklı görüşleri serdettiği ardından geçmiş müfessirlerin fikirlerini sunduğu ve en sonunda “biz de deriz ki” ifadesiyle kendi görüşünü zikrettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir; Muhkem; Müteşâbih; İsmail Turan; Arş.

ABSTRACT

THE THRONE AS A CONCEPT İN İSMAİL TURAN’S COMMENTARY CALLED WUJÛHU’T-TA’WÎL FÎ ASRÂRİ’T- TANZÎL

Hüseyin BOZKURT

Department of Basic Islamic Sciences

Adıyaman University, Graduate Education School, July/2023

Supervisor: Prof. Dr. Hüseyin ÇELİK

This study discusses handles the concept “Throne” in the commentary called *Wujûhu’t-Ta’wîl fî Asrâri’t-Tanzîl* by Ismail Turan which has been written in Arabic recently and the other related concepts. The study has been composed into three parts. In the first part of this study we have given some information about the life, works, teachers and students of Ismail Turan who is a scholar of Qur’anic Exegesis. In the second part the concepts ‘muhkam’ and ‘mutashâbih’ are studied. The meanings which are given to these concepts are discussed within the coherence of the Qur’anic exegesis method. In addition, the meanings given to these concepts by scholars of Qur’anic Exegesis, beginning from the first period up to the contemporary ones, are examined. In the third part, the ‘Throne’ as a concept the ‘Throne’ as a concept, which is one of the mutashâbih concepts and the main subject of our study and some related concepts are studied in the context of the commentary *Wujûhu’t-Ta’wîl fî Asrâri’t-Tanzîl*. While examining the concept Throne, besides İsmail Turan’s opinions the classical Qur’anic commentaries are also mentioned. Thus, the differences between the interpretations are tried to be determined. We have seen that the author behaved sensitively while interpreting the Qur’an, firstly he quoted propounded opinions based on traditions, then presented the opinions of the preceding scholars and finally mentioned his own opinion within the expression “and we say...”.

Keywords: Qur’anic Exegesis; Muhkam; Mutashâbih; Ismail Turan; Throne.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Adıyaman Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

.....

(İmza)

.....

(Hüseyin BOZKURT)

ÖNSÖZ

Kur'an hidayet rehberi ve kendisinde en ufak bir şüphe bulunmayan bir kitaptır. Bir hidayet rehberi olan bu kitap, rehberliğinden istifade edilebilmesi için takvayı ön şart olarak sunmuştur. Dolayısıyla hidayet rehberi olan bu kitabın rehberliğinden istifade edebilmek için bu kitabı gönderene gereği gibi itaat etmek ve ondan hakkıyla sakınmak gerekir.

Mutlak manada Kur'an'ı anlama ve açıklama yetkisi Hz. Peygamber'e verildiği için ilk tefsir hareketi de onunla başlamıştır. Hz. Peygamber'den sonra da tefsir hareketi artarak devam etmiş ve böylece günümüze kadar gelmiştir. Bu tefsir çalışmaları genel anlamda benzerlik arzetmelerine rağmen değişen zaman ve şartlara göre de farklılıklar gösterebilmektedir. Her dönemin şartları ve ihtiyaçları Kur'an'ın farklı özelliklerinin fark edilmesine ve farklı şekillerde tefsirlerinin yapılmasına neden olmuştur. Her ne kadar farklı tefsir şekilleri oluşmuş olsa da bunlar birbirlerini tamamlayıcı nitelikte oldukları için hep ileriye doğru bir sıçrama şeklinde gerçekleşmiştir.

Çalışmamıza konu olan İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsiri, rivayet ve dirayet üslubunu mezceden bir yapıdadır. Müellifin kendisi Türk olmasına rağmen eseri Arapça kaleme alışı da dikkate değerdir. Müellif uzun yıllar Arap ülkelerinde kalmış ve Arapçaya lehçeleriyle vukûfiyet kazanmıştır. Müellif bu tefsirinde önce ayetlerle ilgili rivayetleri zikretmiş daha sonra da onları değerlendirmiştir. Yazar, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri metodunu başarılı bir şekilde kullanmıştır. Ayetleri açıkladıktan sonra bugüne yansımalarından da bahsetmiştir. Müellif, tefsirinde birden fazla metot kullanmıştır. Bu özelliklerinden dolayı çoğu tefsirden farklıdır. Yer yer fikhî ve kelamî tartışmalara girmiştir. Farklı görüşleri değerlendirerek kendisinin bunlardan hangisini tercih ettiğini de zikretmiştir. Konuyla ilgili olarak kendi manevi tecrübelerinden de bahsetmiştir.

Kur'an tefsirinde önemli konuların başında “muhkem” ve “müteşâbih” ayetler gelmektedir. Bu çalışmanın konusu olan “arş” kavramı da müteşâbih ayetler kategorisinde yer almaktadır.

Geçmişten bugüne müfessirlerin bazısı müteşâbih ayetleri tefsir etmiş, bazısı da olduğu gibi kabul edip, te'vîlini ancak Allah bilebilir diyerek, bu ayetleri tefsirden sakınmışlardır. Muhakkak ki gönderdiği kitabı Allah'tan daha iyi kimse bilemez. Allah kitabının okunup anlaşılması ve kendisiyle amel edilmesi için göndermiştir. Bu sebeple

içerisinde şüphe barındırmayan ve ayetleri apaçık olan Kur'an'ın anlaşılması için müfessirler yoğun bir çaba göstermişlerdir. Böylece günümüze kadar gelen birçok tefsir eserini miras bırakmışlardır.

Bu çalışmada müteşâbih kavramlardan “arş” kavramı, İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı eseri bağlamında incelenmeye çalışıldı. Ayrıca Turan'ın görüşleri temel tefsir kaynaklarıyla karşılaştırılarak konunun daha anlaşılır olması sağlanmaya çalışıldı. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müellif İsmail Turan'ın hayatı, hocaları ve öğrencileri hakkında bilgiler verildi. İkinci bölümde muhkem ve müteşâbih kavramları tefsir usûlü âlimleri ve müfessirlerin yorumları çerçevesinde incelendi. Üçüncü bölümde ise çalışmanın asıl konusu olan “arş” kavramı ve bu kavramla ilişkili olan semâ, arz, istivâ ve kürsî gibi kavramlar İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* isimli eseri bağlamında ele alındı. Bu kavramlarla ilgili diğer müfessirlerin düşünceleri de zikredilerek konu hakkında farklı fikirler de tanıtılmaya çalışıldı. Çalışmada genel hatlarıyla muhkem, müteşâbih, semâ, arz, istivâ ve kürsî kavramlarına değinilmekle birlikte asıl konu olan “arş” kavramı ayrıntılı bir şekilde izah edilmeye çalışıldı.

Yüksek Lisans tez konusunun belirlenmesinde ve hazırlanmasında her daim desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Hüseyin Çelik'e, araştırma yöntem tekniklerinde destek olan ders hocam Doç. Dr. Naif Yaşar'a ve Arapça çevirilerde bana destek olan Mikail Akboğa'ya katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Adıyaman, Temmuz, 2023

Hüseyin BOZKURT

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI

Kur'an nazil olduğu dönemden bugüne kadar hakkında sayısız miktarda çalışma yapılmış bir kitaptır. Kur'an'ın kendisine inzal olduğu, aynı zamanda da ilk müfessir olan Hz. Peygamber'den günümüze kadar Kur'an üzerine çokça tefsir çalışması yapılmıştır. Yüzlerce yıldır devam eden Kur'an'ı anlama ve yorumlama çalışmaları sonucunda çeşitli yöntem ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Tefsir ilmi sistemleştikten günümüze kadar tartışmalı bir mesele olan muhkem ve müteşâbih ayetler konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Ancak konu vuzuha kavuşturulamamıştır. Böylesine önemli bir konu hakkında ülkemizde yetişen muâsır âlimler arasında önemli bir yeri olduğunu düşündüğümüz İsmail Turan'ın tefsiri üzerine herhangi bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Bu sebeple İsmail Turan'ın tefsirinde müteşâbih ayetleri yorumlama metoduna da değinen “arş” kavramıyla ilgili bir çalışma yapılmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Turan'ın kaleme aldığı *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsiri kendisinden önce telif edilen kaynaklardan faydalanarak yazdığı bir eserdir. İsmail Turan'ın (ö. 2004) 30 cildi bulan Arapça tefsiri rivayet ve dirayet tefsirlerinin yöntemlerini içermektedir. Özellikle Arapça dilinde kaleme alınmış olması ülkemizde yazılmış tefsirler arasında onu dikkate değer kılmaktadır. Turan, tefsirinde yer yer modern bilimlerden de istifade ederek yorumlar yapmıştır. Tüm bu açılardan bakıldığında İsmail Turan ve henüz basımı yapılmamış tefsirinin tanıtımının literatüre katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Çalışmamız her ne kadar özelde Turan'ın tefsirinde “arş” kavramı ile ilgili olsa da asıl hedefimiz bu eserin ilim dünyasınca tanınıp daha fazla istifade edilmesini sağlamaktır.

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	v
ÖNSÖZ	vi
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI	viii
İÇİNDEKİLER	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xii
1. GİRİŞ	1
1.1. Konunun Önemi ve Çalışmanın Amacı	1
1.2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	2
2. İSMAİL TURAN'IN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ	4
2.1. İsmi, Nesebi ve Ailesi	4
2.2. Hayatı, İlmî Kişiliği ve Ahlakı	4
2.3. Hocaları	7
2.4. Yolculukları.....	9
2.5. Talebeleri	10
2.6. Eserleri.....	11
2.7. “Vücûh’ut-Te’vîl fî Esrâr’it-Tenzîl” Adlı Tefsiri	11
3. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH.....	15
3.1. Muhkem Kavramının Lügat ve Terim Anlamı.....	16
3.2. Müteşâbih Kavramının Lügat ve Terim Anlamı	17

3.3. Kur'an-ı Kerim'de Muhkem ve Müteşâbih Kavramlarını İçeren Bazı Ayetler.....	18
3.4. Muhkem ve Müteşâbih Kavramları Hakkında İlk Dönemden Günümüze Bazı Düşünceler	19
3.5. Müteşâbihin Çeşitleri	24
3.6. Müteşâbih Ayetlerin Kur'an'da Zikredilmesinin Hikmet ve Faydaları	26
3.7. İsmail Turan'ın Muhkem ve Müteşâbih Anlayışı.....	29
3.8. İsmail Turan'ın Müteşâbih Ayetleri Tefsirine Dair Bazı Örnekler.....	34
3.8.1 Rûh (الروح).....	35
3.8.2 Hurûf-u mukatta'a (الحروف المقطعة)	38
3.8.3 Sâk (ساق)	39
3.8.4 Rü'yetullah (رؤية الله).....	44
3.8.5 Yedullah (يد الله)	50
4. VÜCÛHU'T-TE'VÎL FÎ ESRÂRÎ'T-TENZÎL TEFSİRİNDE “ARŞ” KAVRAMI.....	56
4.1. Arş Kavramı ve Arş Kavramıyla İlgili Temel Kavramlar.....	56
4.1.1. Arş (عرش).....	56
4.1.2. Semâ' (سَّمَاء)	67
4.1.3. Arz (ارض)	69
4.1.4. İstivâ (استوى)	71
4.1.5. Kürsî (كرسي).....	79
4.2. Kur'an-ı Kerim'de Arşla İlgili Temel Konular	87
4.2.1. Arşın var olması ve yaratılışı	87
4.2.2. Arşın yeri ve konumu	94
4.2.3. Arşa istivâ etmek.....	96
4.2.4. Arşın suyun üzerinde olması.....	99
4.2.5. Arşın melekler tarafından taşınması	103
4.2.6. Arşın makâmları.....	108
4.2.6.1. Makâm-ı mahmûd	109
4.2.6.2. Rahmet makâmı.....	116
4.2.6.3. Makâm-ı sücûd (güneşin secde ettiği makâm)	117

4.2.6.4. Yakınlık makâmı (Allah’a secde)	125
4.2.7. Arşın gölgesi	128
4.2.8. Arşın tarafları	131
4.2.9. Arşın sağı	132
4.2.10. Arşın tavanı ve vezni	132
5. SONUÇ	134
KAYNAKÇA.....	139
ÖZGEÇMİŞ	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
c.c.	: Celle Celâluhu
Çev.	: Çeviren
Dia.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
sas	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk.	:Tahkik Eden
trs.	: Tarihsiz
vb.	: Ve Benzeri
y.y.	: Yayın Yeri Yok
v.s.	: Ve Saire

1. GİRİŞ

1.1. Konunun Önemi ve Çalışmanın Amacı

Kur'an-ı Kerim sadece okunup geçilecek bir kitap değildir. O inzaliyle birlikte okunan, hıfzedilen, tefekkür edilen ve insan yaşamını inşa edici yapıya sahip bir kitaptır.

Kur'an kendisinin okunmasını, üzerinde düşünülmesini ve anlaşılmasını emretmiş olmakla birlikte bu konuda onları başıboş bırakmamıştır. Her konuda olduğu gibi bu konuda da en güzel örnek olarak Hz. Peygamber'i göstermiştir. Allah vahyin birincil muhatabı Hz. Peygamber'den "İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklaman için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik."¹ gibi ayetlerle Kur'an'ı insanlara açıklamasını istemiştir. "Sonra onu anlatmak elbette bize aittir"² ayetinde ifade edildiği gibi Hz. Peygamber'e bu beyan görevinin bizzat vahiy yoluyla öğretileceği ifade edilmiştir.

Hız. Peygamber'le başlayan Kur'an'ı açıklama yani tefsir ameliyesi, sahabe, tabiin ve ardından gelen nesillerce devam ettirilmiştir. Çünkü insanlık geliştikçe sorun ve problemleri de gelişmektedir. Dolayısıyla insanlığın doğru yolu bulması için indirilmiş hayat kitabı olan Kur'an'a müracaatları da bu gelişmeyle paralel olacaktır. Kur'an-ı Kerim'i tefsir etme ameliyesi, müslümanlar arasında her dönemde yapılması gereken bir görev olarak da kabul edilmiştir. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'i tefsir etmeye dair farklı dönemlerde yapılan her çalışmanın bilhassa yapıldıkları zaman dilimi açısından değer ve öneminden söz etmek mümkündür.

Kur'an ilimleri alanında çokça tartışma konusu olan muhkem ve müteşâbih ayetler hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bilhassa müteşâbih ayetler konusu ilk dönemlerden itibaren tartışmalı mevzular arasında yerini almıştır. Müteşâbih ayetler manalarının çokluğundan dolayı tek bir anlam yüklemenin mümkün olmadığı ve ifade ettiği kapsamlı hakikatleri insan zihninin yüklenemeyeceğinden dolayı kapalı görünen bir anlatım türüdür. Müteşâbih ayetleri anlama konusunda tefsir âlimleri arasında ortak bir çerçeve çizilmediği için farklı görüşler ortaya atılmıştır. Selef âlimlerinin bazıları bu ayetlere doğrudan iman etmeyi gerekli görmüş ve bu tür ayetleri te'vîl etmemişlerdir. Ancak müteahhirün dönemi âlimlerinin çoğu ise bu tür ayetleri te'vîl etmeyi tercih etmişlerdir.

¹Nahl: 16/44.

²Kıyâmet: 75/19.

Çalışmamızın konusu olan İsmail Turan'ın *Vücûhu't- Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsiri, yazıldığı dönem ve yazarının özellikleri açısından incelemeye değer bir öneme haizdir. Bu tefsir, özellikle yazarının Türk olmasına rağmen eserinin anadili dışında bir dille ve modern zamanda yazılması bakımından ülkemizde belki de dünyada nadir eserlerdendir.

İsmail Turan tefsirinde rivayet ve dirayet yöntemlerini mezcetmiştir. O, Kur'an ve hadisi yaşam kaynağı olarak benimsemiştir. Turan, Kur'an ve hadisi hayatında yoğun bir şekilde pratize etme çabası içerisinde olmuştur. O, arş kavramını teferruatlı ve farklı yöntemlerle incelemiştir. Mevzu hakkındaki müşkilleri ayet ve hadisler ekseninde gidermeye çalışmıştır. Bu arada arş konusunda ihtilaf edilen bazı hususlara toplu bir şekilde yer vererek kendi görüşünü de belirtmiştir. İşte tüm bu ve benzeri nedenler bizi bu esere yönlendirmiştir.

Bu çalışmamız öncekilerden farklı olarak muâsır bir müfessirin tefsiri üzerinden konuyu ele almaktadır. Çalışmamız, İsmail Turan'ın bakış açısıyla arş kavramını daha yakından tanıtmayı amaçlamaktadır.

1.2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu araştırma bir kavram çalışması olması hasebiyle arş konusunu da bu çerçevede ele almaktadır. Bu sebeple başta kelimenin kökenine inilerek arş kavramı lügat ve terim manaları açısından incelenmiştir. Ayrıca bu konuyla ilintili kavramlar Kur'an'da kullanıldıkları anlamlar açısından incelenmiştir.

Çalışmada İsmail Turan'ın eserinin yanı sıra temel tefsir kaynaklarından da istifade edilmiştir. Klasik tefsir ve tefsir usûlü kaynaklarından yararlanılmıştır. Faydalı olacağı kanaatiyle modern bazı kaynaklara da başvurulmuştur.

Tezin konusu “İsmail Turan'ın tefsirinde “arş” kavramı” olduğundan tezin asıl kaynağını Turan'ın *Vücûhu't- Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı eseri oluşturmaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müellif İsmail Turan'ın hayatı ele alınmıştır. İsmail Turan'ın hayatı ele alınırken kendi tefsirinden, öğrencisi Prof. Dr. Hüseyin Çelik'in *İsmail Turan ve Fatıha Tefsiri* makalesinden, Talip Uluşan'ın, *Mühendis Hoca İsmail Turan ve Emekli Müftü Hamdi Çetinkaya* isimli eserinden ve <https://ismailturan.org/> web sitesinden yararlanılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde ise muhkem ve müteşâbih kavramları incelenmiştir. Bu kavramlar, Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi klasik usûlcülerin eserlerinin yanı sıra Zürkânî (ö. 1367/1948) gibi son dönem âlimlerin eserlerinden yararlanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması için klasik ve modern dönem müfessirlerin eserlerinden de faydalanılmıştır. Ayrıca bu bölümde İsmail Turan'ın muhkem ve müteşâbih anlayışı incelenmiştir. Burada Turan'ın müteşâbih ayetleri yorumlama biçimine değinilmiş ve konuyla ilgili örnekler de verilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde ise İsmail Turan'ın *Vücûhu't- Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* isimli tefsirinde “arş” kavramını ele alış tarzı incelenmiştir. Bu bölümde Turan'ın görüşlerinin aktarılmasının yanı sıra klasik ve modern tefsirlerin bazılarıyla karşılaştırmalar da yapılmıştır. Bu bölümde temel olarak Turan'ın tefsirinden yararlanılmakla birlikte Taberî (ö. 310/923), Mâtürîdî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), Beyzâvî (ö. 685/1286), İbni Kesîr (ö. 774/1373) gibi klasik dönem müfessirlerin eserlerinin yanı sıra Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) gibi son dönem müfessirlerin tefsirlerine de başvurulmuştur. Ayrıca İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Cürcânî (ö. 816/1413) gibi dilbilimcilerin eserlerine de müracaat edilmiştir.

Çalışma esnasında diyanet.gov ve tanzil.net internet sitelerinden, Şamile programından ve *Diyanet İslam Ansiklopedisinden* yararlanılmıştır. Ayrıca konuyla alakalı tez ve makalelerden de istifade edilmiştir.

2. İSMAİL TURAN'IN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bir âlimin hayatı, doğup büyüdüğü çevre, ilmî karakteri, eserlerini yazdığı dönemin şartları ve yaşadığı çevre hakkındaki bilgiler, bu âlimin fikri hayatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Dolayısıyla bu bölüm hem İsmail Turan'ın doğduğu çevreyi hem de ilmi hayatını inceleyerek yazarın hayatı hakkında genel bilgiler vermeyi amaçlamaktadır.

2.1. İsmi, Nesebi ve Ailesi

Küçük oğluna nispetle “Ebu Ahmed”³ künyesi ile anılan Turan, miladi 1924 yılında Çanakkale'nin Biga nâhiyesine bağlı Danişment köyünde dünyaya geldi. Babası Tahir Turan, Danişment köyündeki mescitlerden birinin değerli ve kıymetli bir imamıydı. Annesi Kezban Hanım ise edepli ve iyi terbiye sahibi bir hanımefendi idi. Dedesi Salih Efendi, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış ilme ve âlimlere önem veren, köy eşrafından biriydi. Ayrıca İsmail Turan'ın iki kız (Meryem, Fatma) ve iki erkek (Ali, Ahmet) olmak üzere dört çocuğu vardır.⁴ Turan fıkhıta Hanefî mezhebine tabi olmuştur.⁵

2.2. Hayatı, İlmi Kişiliği ve Ahlakı

İsmail Turan'ın dînî ve ilmî bir ortamda yetişmesi, onun entelektüel kişiliğini çok etkili bir şekilde şekillendirmiştir. Babası iyi yetişmesi için onun eğitime büyük önem vermiştir. Kur'an okumayı babasından ve dedesinden öğrenmiştir. Aynı şekilde Osmanlıca dilini de çok iyi bir şekilde öğrenmiştir.⁶ Turan, ilköğrenimini Biga'nın Karantı köyünde almıştır. Ortaokulu Biga Ortaokulu'nda, liseyi ise Balıkesir Lisesi'nde tamamlamıştır. Okul yılları boyunca akranları arasında zekâsı, asaleti ve eğitimindeki başarısı ile öne çıktı. Turan'ın küçüklüğünde ilme yaklaşımı kendi zamanındaki diğer öğrenciler gibi taklidiydi. Ancak ailesinin duyarlılığı ve keskin zekâsıyla akranlarından ayrılıyordu. Ortaokulda iken Fransızca öğretmeniyile bir konuda ihtilafa düşünce Fransızca sözlüğünün tümünü

³Bu künye İsmail Turan'a Suudi Arabistan'da çalışırken onu tanıyan bazı Arap arkadaşları tarafından takılmıştır.

⁴İsmail Turan, Vücûhu't-Te'vîl fi Esrârî't-Tenzîl, thk. Hüseyin Muharrem Çelik, Abdullah Abdu'l-Kadir et-Tavîl, Basımı Yapılmamış Eser, I, s. 4-5.

⁵Turan, I, s. 8.

⁶Turan, I, s. 5.

ezberlemeye karar vermiş ve böyle de yapmıştı. Bu hikâyesi dahi tek başına onun anlayış seviyesini, zihninin netlik ve sağlamlığını göstermeye yeter, denilebilir.⁷ Öğrencisi Prof. Dr. Hüseyin Çelik, bir gün kendisine ezberinin bu denli güçlü olmasının sebebini sorduğunda, Turan şöyle cevap vermiştir: “Bana ilmin bütün kapıları hadis-i şerifler sayesinde açıldı. Hz. Peygamberin sözlerini (hadislerini) ezberledim ve ezberlediğim bu sözlerden amel edebildiklerimle amel ettim. Allah da bana ilmin bütün kapılarını açtı. Hatta Arapçayı dahi hadislerden öğrendim.”⁸

İsmail Turan, 1943 yılında Balıkesir Lisesi’nden mezun oldu. Aynı yıl İTÜ İnşaat Mühendisliği bölümüne üstün başarı ile girdi. Bu başarısından dolayı üniversiteye ikinci sınıftan başladı.⁹ Üniversite eğitimini 1949 yılında üstün başarı ile tamamladı.¹⁰

Üniversiteden mezun olduktan sonra Çanakkale’nin Biga ilçesinde yol mühendisi olarak çalıştı. Ayrıca Ankara’da bulunan Hava Kuvvetlerinde mühendis olarak çalıştı.¹¹

İsmail Turan, Kur’an ve sünnet çizgisi üzerinde bir hayat sürmüştür. Düşünce noktasında Kur’an ve sünneti esas aldığı gibi yaşantı noktasında da aynı tutumunu devam ettirmiştir. Sahabe ve tabiinin Hz. Peygamberden almış oldukları akideyi esas almış ve onların yolundan gitmeyi de ilke edinmişti. Usulde Ebu Hanife’nin mezhebine tabi olmakla birlikte yerine göre mezhepler üstü davranarak kendi içtihatla bulunmuştur. Bilinenin aksine Ebu Hanife’nin reyciliği yanında büyük bir muhaddis olduğuna inanırdı. Ebu Hanife’nin hadisçiliğine de sık sık vurgu yapmıştır.¹²

İsmail Turan, tebessümlü bir çehresi olan ve üstün ahlak sahibi biriydi. Aynı şekilde onun diyalogu güzel, arkadaşlığı tatlıydı. O mütevâzi, takvâlı, edepli, büyüklerini sayan küçüklerini seven, tabiatı güzel ve cömert bir şahsiyete sahipti.¹³

Turan, aynı zamanda ezberi hızlı ve sağlam ve de zeki biriydi. Unutkanlıktan uzak, ilim ve tahsilde ısrarcı bir kişiliği vardı. O çok okuyan, ilimle çok iştigal eden, ilim ehline saygı duyan, özellikle de hadis ehlini seven ve ilimde üstün bir kişilik sahibiydi. O, dini konulara incelikleriyle vakıftı. Bu konuda öğrencisi Hüseyin Çelik, hayret verici bir olayı

⁷Turan, I, s. 7.

⁸Turan, I, s. 12.

⁹Hüseyin Çelik, “İsmail Turan ve Fatiha Tefsiri”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 4, 2016, s. 124.

¹⁰Turan, I, s. 7.

¹¹Turan, I, s. 7.

¹²Turan, I, s. 10.

¹³Turan, I, s. 10.

şu şekilde anlatmıştır: “İsmail Turan, 1970 yılında Türkiye’ye döndüğünde, Ankara’da ilim merkezleri ve mescitlerde ilim tedrisi ve davet çalışmaları için kalmaya karar verir. Kur’an-ı Kerim’i bir ayda ezberler. Ayrıca yüz bin hadis-i şerif ezberler.” İsmail Turan, namazlarını hatimle ve mütevatir kıraatlere göre kılardı. Her üç günde bir, bir kıraate göre Kur’an’ı namazlarında hatmederdi. Onun için namazları çok uzun sürerdi. Bazen bir vakit namaz bir saatten fazla sürerdi.¹⁴ Ahmet Karaağaçla yaşadığı şu olay da bu durumu göstermektedir:

“Yolculuğumuz esnasında yatsı namazı vakti girmişti. İsmail Hocama cemaatle namaz kılmayı teklif ettim. Başta kabul etmedi. Ben ısrar edince kabul etti ve namaza durduk. Namaz o kadar uzun sürdü ki bitince hocama;

-“Namazı çok uzun kıldırdınız. Bir daha ki kılışımızda ayrı ayrı kılalım” dedim.”¹⁵

İsmail Turan’ın hayret verici durumları vardı. O Peygamber’i rüyasında çokça görürdü. Bu durum kalbi peygamber sevgisiyle dolu olan ve gece gündüz Peygamber’in hadislerini ezberlemek ve yaşamak için meşgul olan biri için garipsenmeyecek bir durumdu.¹⁶

Yine öğrencisi Hüseyin Çelik, Turan’la ilgili şu ilginç olayı aktarmıştır: “ İsmail Turan, rüyasında kendisi ve hocası Siirtli İbrahim Efendi’yi Ravza-i Şerif’e gitmiş bir durumda görür. O sırada Peygamber efendimizin kabrinin açıldığını görür. İsmail Turan, Peygamber efendimizin kemiklerinden birini alıp emdiğini ve o zamana kadar hayatında tatmadığı büyük bir lezzet tattığını sonra kemikleri sırtında bulunan bir torbaya koyarak oradan çıktığını görür.”¹⁷ İsmail Turan, bu rüyanın yorumu üzerine uzun uzun düşünmüştü. Daha sonra araştırmaları esnasında okuduğu bir kitaptaki olayla rüyanın yorumunu çözdüğünü belirtmişti. Bu olay da şöyledir; Ebu Hanife bir gece bir rüya görür. Rüyasında Hz. Peygamber’in kemiklerini taşır. Basra’ya bir adam göndererek İbn-i Şirin’den rüyasının tabirini sordurur. Gönderdiği kişi oraya varınca rüyayı kimin gördüğünü söylemeden rüyayı anlatıp tabirini sorar. O zaman İbn-i Şirin rüyayı anlatan kişiye:

- Böyle bir rüyayı sen göremezsin. Bu rüyayı görse görse ancak Ebu Hanife görebilir der. Rüyayı anlatan adam:

¹⁴Turan, I, s. 11.

¹⁵Talip Uluşan, Mühendis Hoca İsmail Turan ve Emekli Müftü Hamdi Çetinkaya, trs. y.y. s. 6-7.

¹⁶Turan, I, s. 11.

¹⁷Turan, I, s. 11.

- Evet, sözün doğrudur. Bu rüyayı ben görmedim. Ebu Hanife gördü. Tabiri nedir acaba? der, İbn-i Şirin de rüyayı şöyle yorumlar:

- “ -Kemikler insan vücudunu ayakta tutan unsurlardır. Hz. Peygamber’in kemiklerini taşımak ise onun tebliğ ettiği İslam dinini ve onun sünnetini öğrenmek, yaşamak ve yaymaktır. Yani Kur’an’ın hükümlerini ve Rasûlullah (sas)’ın sünnetini Müslümanlara öğretmektir.”

İsmail Turan’ın gördüğü rüya da aynen bu yorumdaki gibi gerçekleşmişti. Zira Turan’ın hadis okuma ve ezberleme iştiağı gün geçtikçe artmış ve zamanla başta *Kütüb-ü Sitte* olmak üzere yüzbin hadis-i şerifi ravileriyle beraber ezberlemişti.¹⁸

İsmail Turan, Allah’ın Kitabı’na ve Hz. Peygamber’in sünnetine bağlılık ilkesine çok düşkündü. Amelinin kitap ve sünnete uygun olmasına dikkat etmiş ve şeytanın amel ve niyetine müdahil olmaması için çok dikkatli davranmıştı.¹⁹

İsmail Turan, Türkiye siyasetinde önemli rol oynayan isimlerle üniversite yıllarında arkadaş olmasına rağmen, siyasete ve siyasi işlere önem vermedi. Yaşadığı dönemin en önde gelen siyasi liderleri ile üniversite yıllarından sınıf arkadaşı olmasına rağmen siyasete hiç ilgi duymadı. İlimin siyasetin gölgesinde gelişme gösteremeyeceğini söyleyerek siyasi hayata atılmayı reddetti. Kendisinin ilim adamı ve bir davetçi olduğunu ifade ederek bu yönde bir yaşam şeklini tercih etti.²⁰

İsmail Turan 1985 yılında Türkiye’ye kesin dönüş yaptı. O ömrünün bundan sonraki kısmını ilme ve ilmi çalışmalara adanmıştı. Bu çalışmanın konusunu *oluşturan Vucûhu’t- Te’vîl fî Esrâri’t-Tenzîl* adlı tefsir de 1987 yılından 2002 yılına kadar olan süreçte yazdığı eserlerden bir tanesidir.²¹ İsmail Turan, 5 Eylül 2004 yılında bir pazartesi günü Ankara’da vefat etti ve Bağlum mezarlığına defnedildi.²²

2.3. Hocaları

İsmail Turan’ın üniversite yıllarında dini ilimlere olan ilgisi İslami entelektüel kişiliğinin oluşmasında büyük rol oynadı. Genellikle seçkin âlimlerin uğradığı İstanbul Fatih medresesinde büyük âlimlerin yanında kalmaya ve bizatihi onlardan ilim öğrenmeye

¹⁸Uluşan, s. 10-11.

¹⁹Turan, I, s. 11.

²⁰Turan, I, s. 12.

²¹Turan, I, s. 12.

²²Turan, I, s. 14.

özen gösterdi. Burada, 1944 yılında, baş müderris Hüsrev Hoca'dan beş yılda *Sahîh-i Buhârî*'yi okudu.²³ Hüsrev Hoca, İsmail Turan'ın ilmi kişiliğinin oluşumunda büyük etkisi olan iki hocasından ilkidir. Hüsrev Hoca, son dönem Osmanlı âlimlerinden olan Muhammed Hüsrev Aydınlar'dır. Aydınlar, bugünkü Makedonya'da bulunan Struga iline bağlı Labuništa köyünde doğdu. Karagümrük'teki Üçbaş Medresesinde Rebîi Molla, Kastamonulu Ahmed Efendi, Tavaslı Hâfız Hasan ve İzmirli İsmail Hakkı gibi hocalardan ders gördü. Daha sonra Süleymaniye medresesinde tefsir ve hadis öğrendi. Aynı zamanda Dersiammlık ve İbtida-i Hariç Medresesinde Arapça hocalığı da yaptı. Özellikle medreselerin kapatılmasından sonra gönüllü olarak dersler vermeye devam etti. Fakat o dönemdeki baskıların artmasıyla Medine'ye yerleşti. Ailesinin sağlık durumundan ötürü bir yıl sonra İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Özellikle 1940-1950 yılları arasında dînî hayata ve din eğitime karşı yürütülen şiddetli baskı döneminde cesaretle ders okutmak suretiyle bir taraftan dînî hayatı canlı tutmaya çalışırken diğer taraftan din eğitime büyük destek sağlamış ve değerli talebeler yetiştirmişti. Ömrünün otuz yılını ilme ve öğrenci yetiştirmeye adadı. Ayrıca *Risaletü'l-Mevahibi'l-İlahiyye* adında Arapça bir eseri vardır. Bu eser müellifinin Arapça'ya hâkimiyetini ve tefsir literatürüne olan vukufunu göstermektedir. 23 Nisan 1953'te İstanbul'da vefat etmiştir; mezarı Edirnekapı Sakızağacı Kabristanı'ndadır.²⁴

İsmail Turan'ın İslami kişiliğinin oluşmasında en önemli hocalarından ikincisi, daha önce Mekke'de yıllarca hadis hocalığı yapmış olan büyük hadis âlimlerinden Siirt'li Şeyh İbrahim Efendi'dir. İbrahim Efendi, meşhur ve sağlam hadis hafızlarındandı. Turan, Şeyh İbrahim Efendi felçli olmasına rağmen *Sahîh-i Müslim*'in tamamını bitirinceye kadar haftada üç gün hocanın evine gider ve bu şekilde *Sahîh-i Müslim*'i bitirir.²⁵

İsmail Turan, Türkiye'de insanların bildiği şekilde klasik bir sufi değildi. Bilakis sufilerin, nebevi yola uymayan, bazı tasarruf ve şatahatlarını tenkit ederdi. Bize göre bu tenkitlerinin sebebi öncelikle onun nebevi hadislere derin bağlılığıdır. İkinci olarak Mekke ve Medine'de çalıştığı yıllarda selefi fikirlerden etkilenmiş olması olabilir.²⁶ Turan, bugünkü selefilığe en ağır eleştirileri getirirdi. Hatta bu konuda Suud hükümetinin en ileri gelenleri ile sürekli tartıştığını ifade eder. İsmail Turan bu yolda yanlış gidenleri çok sert

²³Turan, I, s. 7.

²⁴Bekir Topaloğlu, "Hüsrev Hoca", DİA, İstanbul, 1999, XIX, s. 36-37.

²⁵Turan, I, s. 8.

²⁶Turan, I, s. 8.

eleştirirdi. Ama bunun yanında bu yolun gerçek ehli olanlara çok derin muhabbet ve saygısı vardı. Hatta Mehmet Zahid Kotku gibi birçok kimselerle ölünceye kadar yakın dostlukları devam etti. Selefiliğin etkisinde kalması sözkonusu değildir. Onlara karşı çıkmasının en büyük sebebi onların cahilce tutum ve davranışlarıydı. Turan'ın yakın talebelerinden Hüseyin Çelik onun mutasavvıf kişilerle ilişkilerini ise şöyle anlatmıştır: “Şu da var ki onun sufi zatlara hürmet ettiğini ve onlara saygı gösterdiğini de görürdük. Ayrıca onların seçkin olanlarıyla sohbet ettiğini görürdük. Bu zatların arasında “Şeyh Hasip Efendi”, “Şeyh Abdulaziz Bekkini” ve “Şeyh Mehmet Zahit Kotku” vardı. Mehmet Zahit Kotku'nun İsmail Turan'la sağlam bir bağı vardı ve onu çok severdi. İsmail Turan, hocasıyla hadis okuduğunda sahih hadis kitaplarında olan sahih nebevi zikirleri toplamaya özen gösterirdi. Bu hadisleri Şeyh Mehmet Zahit Kotku'ya verirdi. O da onları alır bu virtlerle hem kendisi hem de talebeleri amel ederdi.”²⁷

2.4. Yolculukları

İsmail Turan hayatı boyunca yurt dışına iki defa çıkmıştır. İlk yurtdışına çıkışı 1962 yılında olmuştu. Bu yurtdışı çıkışında hacca gitmişti. Bu gidişinde orada kalmaya karar vermiş ve yedi yıl boyunca Mekke ve Medine'de mühendis olarak çalışmıştı. Başta Medine'nin imar işleri olmak üzere oradaki birçok cadde ve yolların yapılmasında çeşitli projeler üretmişti. Halktan insanlar ve özel bazı kişiler, onu güzel ahlakı ve yumuşaklığından dolayı sevmiş ve onunla yakınlık kurmuştu. Aynı zamanda Suudi Kralı Abdulaziz b. Faysal'la da özel bir ilişkisi vardı. Nitekim kral ona vatandaşlık teklifinde bulunup kalmasını istemesine rağmen o kabul etmeyip özrünü belirterek 1970 yılında Türkiye'ye dönmeyi tercih etmişti.²⁸

Bu yurtdışı yolculuğunda birçok dili ve lehçeyi inceliklerine vakıf olacak derecede öğrenmişti. Bununla birlikte kutsal mekânları ve oradaki kabilelerin kültürlerini tanımıştı. Tefsirindeki uyarı ve tespitlerden de anlaşılacağı gibi, bu gezi onun kültürüne çok şey katması açısından çok önemli ve faydalı olmuştu.²⁹

Turan, ikinci yurt dışı gezisini 1974 yılında Kuzey Afrika ülkesi Libya'ya yaptı. 1985 yılına kadar bu ülkede mühendis olarak çalıştı. Bu süre zarfında Afrika'daki birçok

²⁷Turan, I, s. 8.

²⁸Turan, I, s. 8.

²⁹Turan, I, s. 9.

beldeye seyahat etti. Bu gezi sırasında çalışma ve daveti birlikte yürüttü. Bu süreçte yerel Müslümanların durumundan da haberdar oldu. Bu süre zarfında oradaki insanların kültürünü ve lehçelerini de öğrendi ve onları daha yakından tanıdı.³⁰

Türkiye'ye döndükten sonra kitap yazmak için itikâfa girdi. Bu zaman sürecinde büyük tefsirini ve kitaplarının tümünü telif etti.³¹

2.5. Talebeleri

İsmail Turan'a birçok ilim talebesi öğrencilik yaptı. Turan'ın dînî hayatlarında rol oynadığı başlıca talebeleri şunlardır:

Müftü Hamdi Çetinkaya: 1933'te Ankara'nın Ayaş ilçesi Yenikayı köyünde doğmuştur. Ankara il müftü yardımcılığı ve Altındağ ilçe müftülüğü görevlerinde bulunmuştur.³² Hüseyin Çelik onun hakkında şöyle demiştir: Hamdi Çetinkaya, İsmail Turan'ın meşhur ve yakın öğrencilerindendi. Onların Ankara'da uzun bir dînî hayatı olmuştur. Hocası İsmail Turan'dan kısa bir süre önce Ankara'da vefat etmiştir.³³

Ayrıca Turan'ın 1974 yılına kadar geceleri sürdürdüğü hadis derslerine dört yıl boyunca devam eden bazı öğrencileri de şunlardır: Hüseyin Özgün, Hüseyin Akgün, İsmail Hakkı Özdoğan, Dursun Demir, İlyas Atman, Talip Uluşan, Ahmet Uluşan, Muhammed Yüce, Yakup Başaran, Avni Hoca.³⁴

İsmail Turan'ın en seçkin ve vefakâr öğrencisi aslen Kahramanmaraş'lı olan Prof. Dr. Hüseyin Muharrem Ali Çelik'tir. O, şerî ilimleri Ankara'da okumuştur. Kur'an ilimleri ve tefsirde uzmandır. İsmail Turan'a ait olan her şeyi, tarihçeyi, onun hakkındaki sözleri ve görüşleri kaydeden de odur. Sevgi, sadakat, hocasının nezaketine ve ondan aldığı ilme karşılık olarak yıllarca hocasının tüm izlerini yeniden canlandırmayı kendine görev edinmiştir. Hüseyin Çelik, hocasının tefsirinin kelimesi kelimesine tabında çok titiz davranmıştır. Hüseyin Çelik, zamanımızda nadiren karşılaşılan ve bir öğrencinin hocasına olan vefâkarlığının güzel bir örneği olarak uzun gecelerini, gayretini ve maddi imkânlarını bu tefsirin kaydedilmesine ve basılmasına sarf etmiştir.³⁵

³⁰Turan, I, s. 9.

³¹Turan, I, s. 9.

³²Uluşan, Talip, s. 17.

³³Turan, I, s. 10.

³⁴Uluşan, Talip, s. 15; Turan, I, s. 10.

³⁵Turan, I, s. 9.

2.6. Eserleri

İsmail Turan'ın Arapça yazmış olduğu *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı geniş tefsirinin dışında *Î'câzu'l-Kur'an*'a dair Arapça bir eseri ve Türkçe olarak hazırlanmış *Hac Rehberi* ve *Kıraati Aşere* isimli çalışmaları vardır.³⁶

2.7. “Vücûh'ut-Te'vîl fî Esrâr'it-Tenzîl” Adlı Tefsiri

Çalışmamızın ana kaynağı olan bu eser asrımızda telif edilmiş en büyük tefsir kitaplarındandır. Arapça yazılmış olan bu eser el yazması olarak yaklaşık on bin sahifedir. İsmail Turan, 1987 yılında 63 yaşında yazmaya başladığı bu eseri vefatından iki yıl önce 2002'de tamamlamıştır.³⁷

Turan'ın tefsirini Arapça yazmasının sebebi; Arap dilinin lafız itibariyle daha açık ve Kur'an ayetlerine dair manaları ifadede daha isabetli oluşuydu. Bu durumun Türkçede çoğu zaman yitirilebilmesi nedeniyle eserini Arapça yazmayı tercih etmişti. Arap dili Turan için ayrı bir öneme sahipti. Ona göre bu dil ilim talebinin odak noktasıdır ve bu dil aracılığıyla Kur'an'ın sırlarına ulaşılır. Kıyâmete kadar insanlığın hayatı için gereken temel düsturları barındıran Kur'an'ın dili olan Arapça Allah'ın yardımı ve Kur'an sayesinde bozulma ve değişimden korunmuştur.³⁸

İsmail Turan tefsirini telif ederken birçok müfessirden istifade etmiştir. Bunların en başta geleni Taberî'dir (ö. 310/923). Çünkü o, tefsiri *Vücûh'ut-Te'vîl fî Esrâr'it-Tenzîl* eserinin oluşumunda ağırlıklı olarak Taberî'nin *Câmiu'l Beyân* tefsirine dayanmıştı. Ayrıca Şevkânî'ye (ö. 1250/1834) de sevgi beslerdi ve onun *Fethu'l Kadîr* eserinden de çok yararlanmıştı. Turan bununla beraber kendi tefsirinde birçok konuda bu iki müfessirin görüşlerini tenkit etmekten de çekinmemişti.³⁹ Turan, bu iki tefsir dışında; İbn Atiyye (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, Zemahşerî (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Fahreddîn Râzî (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Gayb*, Kurtubî (ö. 671/1273) *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beydâvî (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, İbn Kesîr (ö. 774/1373) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Suyûtî (ö.

³⁶<https://ismailturan.org/eserleri/>

³⁷Turan, I, s. 12.

³⁸Turan, I, s. 13.

³⁹Turan, I, s. 13.

911/1505) *Tefsîrû'l- Celâleyn* gibi tefsirlerden de istifade etmiş ve onlardan nakillerde bulunmuştur. Her ne kadar faydalandığı eser sayısı fazla olsa da tefsirinin temelinin Taberî'nin eserine dayandığı söylenebilir.⁴⁰

Turan'ın tefsirinde kullandığı hadis kaynakları çeşitli ve çok fazla miktardadır. Bunlardan bazıları: Buhârî'nin *Sahîh*'i, Müslim'in *Sahîh*'i, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, Tirmizî'nin *Sünen*'i, Nesâî'nin *Sünen*'i, İbni Mâce'nin *Sünen*'i, Dârimî'nin *Sünen*'i, İmam Mâlik'in *Muvattâsı*, Ahmet b. Hanbel'in *Müsnedi*, Abdurrezzak'ın *Musannef*'i, Abd b. Humeyd'in *Müsned*'i, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, İbn Hibbân, Hâkim, Ebû Nuaym ve diğer bazı âlimlerin eserleridir. Dildeki kaynakları ise İbnu'l-A'-rabî, İbn Kuteybe, İbnu'l Enbârî, Ezherî, İbn Dureyd, Cevherî, Nehhâs, Zeccâc vb. lügat ilminin öncülerinin eserleridir.⁴¹

İsmail Turan'ın, rivayet ve dirayet metodunu birlikte kullanması tefsirinin belki de en önemli özelliklerindendir. Bir ayeti veya sureyi birden fazla şekillerde tefsir ettiği görülebilmektedir. Bir surenin farklı nüshalarda hem *Rivayet Metodu* ile hem de *Mukârene Üsulü* ile tefsir edildiğine sık sık şahit olunmaktadır. Belirlemiş olduğu bazı tefsirlerin, o ayet hakkındaki görüşlerini zikrettikten sonra farklı düşündüğü yerleri *biz diyoruz ki* diyerek başlar ve kendi görüşünü zikreder. Nüshalar incelendiğinde önce muhtasar bir tefsir hazırlamaya çalıştığı daha sonra ise bunu genişlettiği anlaşılmaktadır.”⁴²

İsmail Turan, kendisinden önce yazılmış eski tefsir kaynaklarından faydalananak nakiller yapmakla yetinmemiştir. Bazen bu eserlerdeki bazı yorumları da eleştirmiştir. Bu yönüyle Turan'ın tefsirinin ansiklopedik özelliğe sahip bir eser olduğu söylenebilir.⁴³ Müellifin bu büyüklükte bir eser telif etmiş olması, onun ilminin genişliğine ve bu konudaki azim ve gayretine işaret etmektedir. Müellifin geniş ufuklu olması ve hüküm çıkarabilme melekeseine sahip oluşu; muhaddislerin, lügat âlimlerinin kitapları ile *Ahkâmu'l-Kur'an* kitaplarından çokça nakilde bulunması ve tefsirinde meseleleri günümüzdeki olaylarla irtibatlandırması, tefsirinin ayırt edici özelliklerindendir.⁴⁴ İsmail Turan'ın tefsirinin öne çıkan en bariz nitelikleri ise şunlardır:

⁴⁰Turan, I, s. 3.

⁴¹Turan, I, s. 3.

⁴²Çelik, “İsmail Turan ve Fatiha Tefsiri”, s. 125-126.

⁴³Turan, I, s. 4.

⁴⁴Turan, I, s. 3.

Turan, öncelikle ayetteki kelimelerin üzerinde tek tek durmuş, şayet bir kelime iki ya da daha çok manaya delalet etmişse, önce bunlardan bahsetmiştir. Bunun sebebi ise uygun olan yerlerde bu manalara bakılması ve ayetin buna göre anlaşılması içindir. Daha sonra ayetin varsa sebab-i nüzulünü, nasihini mensuhunu ve ayetin önceki ayetle olan ilişki ve irtibatını zikretmiştir. Ayetle alakalı kıraatleri de zikretmiştir. Şaz ve amel edilen kıraatleri toplamış, selef ve halefın görüşlerini mananın anlaşılması için zikretmiştir. Şayet Kur'an'ın lafzıyla ilgisi var ise dört mezhep imamının ve diğer fakihlerin görüşlerini kaynaklarda geçen delilleriyle aktarmıştır. Turan, tefsirinde görüşlerini daima hadislerle güçlendirmiştir. Hatta bir sayfadan diğerine geçerken bir hadisi görmemek pek nadirdir. Bu yönüyle tefsiri için adeta bir hadis mecmuasıdır denilebilir.⁴⁵

Turan, aynı şekilde aralarında açık bir bağ olan darb-ı mesel ve rivayetleri de tefsirinde aktarmıştır.⁴⁶

Turan'ın tefsirinde izlediği metot şöyle özetlenebilir:

- 1- Surenin Mekkî veya Medenî oluşunun açıklanması
- 2- Şayet var ise ayetin veya surenin faziletine delalet eden delillerin zikredilmesi
- 3- Hurûf-u Mukataa'nın mahallinin beyanı
- 4- Vârid olan kıraatin şaz veya mütevatir oluşunun aktarılması
- 5- Şayet var ise sebab-i nüzulün aktarılması
- 6- Kelime ve türevlerine önem gösterip gerektiği kadar i'rabının yapılması
- 7- Ayetin özet olarak manasının zikredilmesi
- 8- Tefsirinde dirayet ve rivayet yöntemini bir arada kullanmak için ayetin tefsiriyle ilgili eserlerden ve hadislerden aktarımlar yaparak konunun bitirilmesi⁴⁷

Müellifin talebelerinden Dr. Metin Erkaya, 1998 yılında M. Esad Coşan'la olan bir görüşmelerinden şu şekilde bahseder; M. Esad Coşan, İsmail Turan'ın tefsirini sormuş ve tefsirin bastırılmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine talebeleri İsmail Turan'a giderek M. Esad Coşan'ın selamını söyler ve tefsirle ilgili arzusunu bildirirler. Turan da bu duruma çok memnun olur. İsmail Turan, tefsirini tamamlamış ve dokuz defter halinde temize çekmiştir. Defterleri getirir ve gösterir. Öğrenciler, ilk iki defteri alıp fotokopisini

⁴⁵Turan, I, s. 13.

⁴⁶Turan, I, s. 14.

⁴⁷Turan, I, s. 14.

çektirerek örnek sayfaları İstanbul'a Seha Neşriyat'a gönderirler. Çok pahalıya mal olacağını söylerler ve "Hem bastırsak, bu kitabı kime satacağız?" diyerek olumsuz cevap verirler. 1999 Haziran'ında durum M. Esad Coşan'a arz edilir. "Hayırlısı olsun! Belki ileride bir tefsir hocası önderlik eder, asistanlarıyla yayına hazırlarlar." der. Daha sonra birkaç yayınevi, bir iki vakıf bu işe teşebbüs eder ancak yapamaz.⁴⁸

İsmail Turan'ın eserinin tahkik ve baskı işini daha sonra öğrencilerinden ilâhiyatçı Prof. Dr. Hüseyin Çelik üstlenmiştir. Prof. Dr. Hüseyin Çelik, bu tefsirin dizgisini ve tashihini yaptırmış ve İsmail Turan'ın hayatı ve eserinin tanıtımı için araştırmalara öncülük etmiştir.

⁴⁸Kevser Çimen, İsmail Turan'ın Vücûhu't-Te'vîl Fî Esrârî't-Tenzîl Adlı Tefsirinde Taberî'ye Yöneltilen Eleştiriler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2020, s. 41-42.

3. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH

Kur'an'ın vahiy ediliş amaçlarından birisi de insanın dünya hayatını düzenlemek ve Allah'ın istediği bir şekilde yaşanabilmesini sağlamaktır. Kur'an, Allah tarafından bir yaşam kaynağı olarak gönderilmiştir. Kur'an'ın yaşanabilmesi ve pratize edilebilmesi için ilk şart onun anlaşılır olmasıdır. Kur'an, her ne kadar kendisinin apaçık anlaşılır bir kitap⁴⁹ olduğunu ifade etmiş olsa da her dönemde yeniden yorumlanmaya ihtiyaç duyulmuştur. İnsanların bilgi, imkân, yaşam şartları ve olanakları değiştikçe ondan anlayacakları şeyler de değişebilmektedir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde Kur'an, kıyâmete kadar yeni yorumlara açık bir kitaptır.⁵⁰ Muhkem ve müteşâbih kavramları Kur'an'ı Kerim'de açıkça zikredilmiştir. Kur'an ilimlerinin önemli ve tartışmalı meselelerinden birisi de şüphesiz muhkem ve müteşâbih konusudur. Kur'an üç farklı yerde değişik bağlamlarda bu konuya değinmiştir.⁵¹ Bunlardan biri Kur'an'ın tamamının muhkem olduğu⁵² diğeri Kur'an'ın tamamının müteşâbih olduğu,⁵³ üçüncüsü ise bir kısmının muhkem diğer kısmının ise müteşâbih olduğu⁵⁴ şeklindedir.

Kur'an'ın amacına uygun olarak anlaşılmasında bu kavramların tespit ve değerlendirilmesinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde bu iki kavramın lügat ve terim anlamları açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca muhkem ve müteşâbih kavramları hakkında geçmişten günümüze serdedilen birtakım fikirler aktarılıp aradaki farklılıklar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kur'an kendisinde hiçbir şüphenin olmadığı bir kitaptır.⁵⁵ Kur'an “her türlü şüpheden korunmuş olması, düsturlarının hiçbir yönüyle değişme imkânının olmaması itibariyle bir yönüyle muhkem iken, ayetlerinin tam bir uyum içinde olması ve muhatabının çeşitliliğini gözeterek anlam zenginliği taşıması yönüyle de aynı zaman da müteşâbih olma özelliğine sahiptir. Kur'an, zaman ve mekân şartları içinde kavranması mümkün olmayan hakikatleri müteşâbih ifadelerle sunmuştur. Bu durum muhkem kabul edilen dinin temel ve değişmez gerçeklerine de zarar vermez. Zira Kur'an ayetleri bütün

⁴⁹Hac: 22/16.

⁵⁰Hüseyin Çelik, “Hz. Peygamber (sas)’ın Kur’an’ı Tefsir Etme Şekilleri”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 3, 2016, s. 136.

⁵¹Fatih Altun, Reyhan Çağlayan Altun, “ Zürkânî ve Ettafeyyîş’in Muhkem ve Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılması”, Tefsir Araştırmaları Dergisi, Cilt:4, Sayı:1, 2020, s. 39.

⁵²Hûd: 11/1.

⁵³Zümer: 39/23.

⁵⁴Âl-i İmrân: 3/7.

⁵⁵Bakara: 2/2.

zamanlara hitap ettiğinden dolayı manalarının statik veya donuk olması düşünülemez. Asırların geçmesi ve yaşam şartlarının farklılaşması, kültür, bilgi ve kazanımların artmasıyla tomurcuk halinden yavaş yavaş açılan çiçekler gibi gelişir ve büyür. Bu durumu Kur'an'ın müteşâbih özelliği sağlar.”⁵⁶

3.1. Muhkem Kavramının Lügat ve Terim Anlamı

Muhkem (محكم) kelimesi ح – ك – م kök harflerinden türetilmiştir. Mastarı الحكم ise *men etmek, mani olmak, engellemek* manasına gelir.⁵⁷ Zulmü men ettiğinden dolayı yargıç الحاكم diye isimlendirilmiştir.⁵⁸ Yine hayvanı men etmesi ve engellemesi sebebiyle hayvanın ağzına vurulan gemde الحكمة olarak isimlendirilmiştir.⁵⁹ O halde muhkem: Sağlam, sağlam kılınmış, dış etkilere ve bozulmalara karşı korunmuş demektir.⁶⁰ بناء محكم denildiğinde bununla, kendisine saldırarak kimseleri men edebilecek, sağlam yapılmış, bina kastedilir.⁶¹ H-k-m kökü, bir şeyin kendisini ifsad eden, bölen ya da bozan şeyleri engelleyici bir durumda olmasını da ifade eder. الاحكام (el-ihkâm) الاكرام (el-ikrâm) kalıbında, sağlam ve muhkem ve itkân eylemek, sağlamlaştırmak manasındadır.⁶² İhkâm ve tahkîm (sağlamlaştırma), karar verme ve yargı anlamına gelen hüküm, tam bilgi, kesin ve yararlı ilim demek olan hikmet ve atın dizgini anlamında kullanılan hikmet kelimeleri buradan gelir. Görüldüğü gibi bu kökten türeyen kelimelerin tamamında önleyicilik ve sağlamlık anlamı esastır. Bu kök, sağlamlık anlamı ile beraber engelleme anlamına da işaret etmektedir.⁶³

⁵⁶A. Cüneyt Eren “Kur'an-ı Kerim’de Muhkem ve Müteşâbihin Tespit ve Değerlendirilmesi “(Fâtîha Sûresi Örneği)”, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 8. 2013, p. 1806.

⁵⁷Ragıb el-İsfahânî, Müfredât-ü elfâzi'l-Kur'an, thk. Safvan Adnan Davûdî, 4. Baskı, Daru'l Kalem, Dimeşk, 2009, s. 248.; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli, Dârü'l-Maârif, Kahire, trs. II, s. 953. Bedrüddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, thk. Muhammed abu'l-Fadl İbrahim, 3. Baskı, Daru't-Turas, Kahire, 1984, I, s. 68. ; Muhammed Abdu'l-Azîm Zürkânî, Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân, thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, 1. Baskı, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1995, II, s. 213.; M. Sait Şimşek, Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele, 5. Baskı, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012, s. 25.

⁵⁸İbn Manzûr, II, s. 953. ; Zerkeşî, I, s. 68.

⁵⁹İsfahânî, s. 248.; İbn Manzûr, II, s. 953.; Zerkeşî, I, s. 68.; Zürkânî, II, s. 213.

⁶⁰Şimşek, s. 25.; Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, DİA, İstanbul 2006, XXXI, s.42.

⁶¹Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb, 3. Baskı, Dârü İhyâi't-Turâsil-'Arabî, Beyrut, h. 1420, VII, s. 138.; Şimşek, s. 25.

⁶²Mütercim Âsım Efendi, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi, 1. Baskı, (Ed. Mustafa Koç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, I, s. 47.

⁶³Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, el-Mîzân fî Tefsîr'il-Kur'an, 1. Baskı, thk. Şeyh Hüseyin el-E'lemî, Müessesetü'l-E'lemiyi li'l-Metbûât, Beyrut, 1997, III, s. 22.

birinin kastedilebilir olması açısından anlamlar birbirine benzer ve bundan dolayı hangi anlamın amaçlandığı açıkça bilinemeyebilir.⁷¹

3.3. Kur'an-ı Kerim'de Muhkem ve Müteşâbih Kavramlarını İçeren Bazı Ayetler

Kur'an'da zikredilen muhkem ve müteşâbih kavramları farklı yorumlara sebep olmuştur. Bu ayetlerin anlamlarına göre Kur'an'ın tamamının muhkem olduğu veya tamamının müteşâbih olduğu veya bazısının muhkem bazısının da müteşâbih olduğu ifade edilmiştir. Burada konuyla ilgili farklı değerlendirmelere yer verilerek bu kavramlar daha fazla izah edilmeye çalışılacaktır.

İbn'u Habib en-Nisâburî (ö. 406/1016), *هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ* “Kitabı sana O indirdi. Onun bazı ayetleri muhkemdir; bunlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir (birbirine benzer).”⁷² ayeti hakkında muhkem müteşâbihlikle ilgili üç görüş ileri sürmüştür:

- 1- *كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتِهِ* “ayetleri kesin anlamlı Kitab..”⁷³ ayetine göre, Kur'an'ın tamamı muhkemdir.
- 2- *كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَّثَانِي* “... birbirine benzer, ikişerli bir kitap halinde ...”⁷⁴ ayetine göre de, tamamı müteşâbihtir.
- 3- Âl-i 'İmrân 7. ayetinde ifade edildiği gibi Kur'an, muhkem ve müteşâbih olarak iki kısma ayrılmaktadır.⁷⁵

Kur'an'ın tamamının muhkem olduğunu belirten ayetten⁷⁶ maksat, Kur'an'ın mükemmel oluşu ve herhangi bir eksik yönünün ve içinde ihtilafın bulunmamasıdır. Müteşâbih olduğunu belirten ayetten⁷⁷ maksat ise, Kur'an'ın Hak kelamı olması yönüyle, içinde şüphe bulunmaması, sıdk açısından ve i'cazı yönüyle ayetlerin bir kısmının bir kısmına benzemesidir.⁷⁸

⁷¹Cerrahoğlu, s. 128.; Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, DİA, İstanbul 2006, XXXII, s. 204.

⁷²Âl-i 'İmrân: 3/7.

⁷³Hûd: 11/1.

⁷⁴Zümer: 39/23.

⁷⁵Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, el- İtkân fi 'Ulûm'il- Kur'ân, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, 1. Baskı, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2008, s. 425.

⁷⁶Hûd: 11 /1.

⁷⁷Zümer: 39/23.

⁷⁸Suyûtî, el-İtkân, s. 425.

Râzî'ye göre ⁷⁹كَتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ifâdesinin manası; “ayetleri, çok sağlam, muhkem, tıpkı muhkem ve sağlam bir bina gibi kendisinde hiçbir noksanlık bulunmayan ve herhangi bir bozukluk da mevcut olmayan bir tarzda tertîb edilmiştir.” şeklindedir. Kur’ân’ın tamamı muhkem değildir. Çünkü Kur’ân’da, mensûh olan ayetler de bulunmaktadır. Ancak ne var ki, onun genel vasfı böyle olunca, geneli hakkında söz konusu olan hükmü, tamamı hakkında varmış gibi kabul edilerek, bu vasf ona verilmiştir.⁸⁰

Bu üç kullanım arasında bir çelişki yoktur. Çünkü onun muhkem oluşunun anlamı, sağlam bir nazma, güçlü bir metne sahip olmasıdır. Lafzi ve manevi hiçbir arıza onun başına gelmez. O sanki asırlara meydan okuyan sağlam yapılmış müthiş bir bina gibidir. Ona hiçbir çatlaklık veya zayıflık isabet etmez. Onun tamamının müteşâbih olmasının anlamı, sağlamlık, güzellik, lafız ve manalarında i’caz sınırına ulaşmış olması gibi konularda ayetlerinin birbirine benzer olmasıdır. Hatta bu güzellik, sağlamlık ve i’caz konularında Kur’ân’ın kelimeleri ve ayetleri arasında bir farklılık ve üstünlük bulunamaz. O sanki iki ucunun nerede olduğu bilinmeyen, sürekli dönen bir daire gibidir.⁸¹

3.4. Muhkem ve Müteşâbih Kavramları Hakkında İlk Dönemden Günümüze Bazı Düşünceler

Muhkem ve müteşâbihin ne olduğu konusunda geçmişten günümüze birçok görüş belirtilmiştir. Âlimler arasında en fazla tartışılan konulardan biri de müteşâbihlerin manasının bilinip bilinmeyeceği hususunda olagelmıştır. Bu tartışmaların temeli ilk asırlara kadar gitmektedir. Bu başlıkta geçmiş dönemden günümüze müfessirlerin muhkem ve müteşâbih kavramlarına bakışının genel çerçevesi belirlenmeye çalışılacaktır.

Taberî (ö. 310/923) muhkemi; “tafsil ve beyan bakımından delaleti açık ve sağlam olan ayetler olup bunlar helal-haram, vad-vaid, sevap-günah, emir-nehy, zecr, haber, mesel, va’z, ibret vb. konularda hüccet ve delilleri ile sabit olan âyetlerdir”⁸² diye tanımlamaktadır. Müteşâbihi ise; “tilavetleri aynı manaları ise farklı olan ayetler”⁸³ olarak tanımlamıştır. Taberî muhkem ve müteşâbih konusuyla alakalı birçok görüş aktarmıştır. Bu görüşlerden bir kısmı şunlardır; Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652-53), Abdullah b. Abbas (ö.

⁷⁹Hûd: 11/1.

⁸⁰Râzî, XVII, s. 312.

⁸¹Zürkânî, II, 214.

⁸²Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, el-Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vili Âyi’l-Kur’ân, 1. Baskı, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire, 2001, V, s. 188-189.

⁸³Taberî, V, s. 192.

68/687-88), Dehhâk (ö. 105/723) Katâde (ö. 117/735) ve Rebi' b. Enes (ö. 139/756) gibi bazı alimlere göre; “muhkem demek, hükümleri sabit olan, kendileriyle amel edilen veya neshedici olan ayetler demektir. Müteşâbih demek ise hükümleri neshedilmiş olan ve kendileriyle amel edilmeyen ayetlerdir.”⁸⁴ Mücâhid'e (ö. 103/721) göre; muhkem olan ayetler; “Allah'ın içlerinde helal ve haram hükümlerini kesin olarak zikrettiği ayetlerdir. Müteşâbih olan ayetler ise muhkem ayetlerin dışında olup bazısı bazısını tasdik eden ayetlerdir.”⁸⁵ Taberî'nin Cabir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) aktardığı görüşe göre “muhkem, âlimlerin te'vîllerini bilebildikleri, manasını anladıkları ve tefsir edebildikleri ayetlerdir. Müteşâbih ise hiçbir kimsenin bilmeye imkan bulamadığı, ve Allah'ın bilgisini kendisine has kıldığı konulardır. Bunlar yalnızca Allah'ı Teâlâ'nın bilgisinde olan Hz. İsa'nın yeniden dünyaya gönderilişi, güneşin batıdan doğması, kıyamet saati, dünyanın yok olması gibi şeylerdir.”⁸⁶ Taberî muhkem ve müteşâbih konusunda Cabir b. Abdullah'ın görüşünü tercih ettiğini belirtir. Kur'an'da insanların muhtaç olmadıkları ayetlerin bulunmasını ve muhtaç oldukları halde manasının bilinmesinin mümkün olmayacağı ayetlerin olmasını caiz görmez. Ancak bazı ayetleri anlamamanın kolay olduğunu bir kısmını anlamamanın ise zor olduğunu söyler. Bu kısım ayetlerin manasından birçok yönlerini anlamaya insanların ihtiyacı varken yine o manaların bazı yönlerini anlamaya insanların ihtiyaçları yoktur. Allah'ın kulları Kur'an-ı Kerim'de ki ayetlerin tamamına muhtaçtır. Ancak bazı ayetleri tafsilatlı bir şekilde anlamaya ihtiyaç varken, bazılarını tafsilatlı bir şekilde anlamaya gerek yoktur. Şu ayette olduğu gibi يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ أَمْنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي يَوْمِ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ أَمْنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا “Daha önce inanmamış yahut inancı sayesinde bir iyilik yapmamış kimseye, rabbinden bazı işaretler geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz.”⁸⁷ Hz. Peygamber ümmetine kıyamet alametleri geldiğinde imanı olmayan kimselerin, o anda iman ettikleri takdirde, imanlarının fayda vermeyeceğini, ayette geçen alametin de güneşin batıdan doğması olduğunu bildirmiştir. Ayete bakıldığında insanların burada kastedilen alametin ne olduğunu bilmeleri mümkün değildir. Burada kullara gereken alametler geldiğinde tevbelerinin hangi durumda kabul olunacağını bilmeleridir. Burada tevbenin hangi yıl hangi ay hangi günde fayda vermeyeceğini bilmeleri insanlara ne dünyevi ne de uhrevi bir faydası olmayacağından dolayı Allah bunları bildirmemiş, Hz. Peygamber de

⁸⁴Taberî, V, s. 193-196.

⁸⁵Taberî, V, s. 196.

⁸⁶Taberî, V, s. 199.

⁸⁷En'âm: 6/158.

açıklamamıştır. İşte Allah'ın insanlara bildirmediği ve sadece kendisi tarafından bilinebilen ayetler bu türden ayetlerdir.⁸⁸ Müteşâbih ayetler ilmi Allah'a has olan hurûf-ı mukattaa, Hz. İsa'nın dünyaya indirilmesi, kıyamet saati, güneşin batıdan doğması gibi ayetlerdir. Bunlar dışında kalanlar muhkem ayetlerdir. Muhkem ayetlerin manası açıktır. Bunların bir tek te'vîli vardır ya da çok anlama gelebilmektedir. Fakat bunlarda kastedilen maksat ya Allah tarafından beyan edilmiş ya da Hz. Peygamber tarafından beyan edilmiştir. Bu nedenle muhkem ayetlerin manaları âlimler tarafından bilinir.⁸⁹

Taberî, muhkem ayetleri “manaları açık olan ayetler” olarak nitelemiştir. Bu ayetlerin genelde birtek anlama geldiğini ama çok yönlü olanların da bulunduğunu belirtmiştir. Bu çok yönlü olan ayetlerin kastettiği mananın ya Allah tarafından beyan edildiğini ya da Hz. Peygamber tarafından açıklandığını zikretmiştir. Müteşâbih ayetleri ise “okunuşları aynı, anlamları farklı olan ayetler” şeklinde tanımlamıştır.

Mâtürîdî'ye göre (ö. 333/944) muhkem ayetler; fikir ayrılığına yol açmayan açık bir anlam taşıması muhtemel olan ayetlerdir. Müteşâbih ayetler ise dilleri farklı olduğu için insanlara karışık gelen ve maksadını anlamakta ihtilaf edilenlerdir. Muhkemde elde edilen bilgi ile müteşâbihten kastedilen anlamı bilmek mümkündür.⁹⁰

Kâdî Abdülcebbâr (ö.415/1025) müteşâbihlerin bilinebileceği görüşünü benimsemiştir. Allah'ın kitabında mükellefin bilmeye güç yetiremeyeceği bir şeyin olmasının mümkün olmadığını, ancak bazı şeylerin anlaşılması diğerlerine göre farklı olabilir. Bazı ayetlerin müstakil olarak zahirinden anlaşılabilirliğini, diğer bazısının küçük bir karineye ihtiyaç duyabileceğini, bazısının ise detaylı delile ihtiyaç duyabileceğini belirtmiştir.⁹¹

Zemahşerî (ö. 538/1144) Muhkemâtı, ifadeleri anlam karışıklığından ve çok anlama gelme ihtimalinden uzak olan açık ve net ayetler olarak tanımlamıştır. Müteşâbihatı ise ifadeleri bir birine benzeyen, farklı anlamlara gelebilen ayetler olarak tanımlamıştır. Muhkem ayetleri kitabın anası yani temeli, esası kabul eder ve müteşâbihlerin bunlara hamledilmesi gerektiğini belirtir. Konuyla ilgili misal olarak; ⁹²لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ ayeti

⁸⁸Taberî, V, s. 200.

⁸⁹Taberî, V, s. 200-201.

⁹⁰Ebü Mansûr el-Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, 1. Baskı, thk. Mecdî Bâsellûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, II, s. 305.

⁹¹Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hamedânî el-Kâdî, Müteşâbihu'l-Kur'ân, thk. Adnan Muhammed Zerzur, Dârü't-Turâs, Kahire, trs, (Müteşâbihu'l-Kur'an), s. 87.

⁹²En'âm: 6/103. ayetin mealı: “Gözler onu idrak edemez”

muhkem, ⁹³إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ayeti müteşâbihtir; ⁹⁴لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ ayeti muhkem; ⁹⁵أَمْرًا مُتَرَفِّعًا ayeti müteşâbihtir, diyerek örnekler vermiştir.⁹⁶

Râzî (ö. 606/1210) ise konu hakkında şu görüşünü zikretmiştir: “Lafız iki manaya gelebilir; onun, bu manalardan birisine nispetle ihtimâli râcih (delâleti baskın), diğerine nispetle de ihtimâli mercûh (delâleti zayıf) olur ve biz de lafzı manasına râcih olana hamleder de mercûh olana hamletmezsek, işte bu “muhkem” olur. Eğer biz lafzı, mercûh olan manaya hamleder de râcih manaya hamletmezsek, işte bu da “müteşâbih” olur. Buna göre biz deriz ki, lafzı râcih olan manasından alıp mercûh olan manaya hamletmemiz için mutlaka bu konuda ayrı bir delilin bulunması gerekir. Bu ayrı delil de ya lafzî ya da aklî bir delil olur.”⁹⁷

Nesefî (ö. 710/1310), muhkem ayetleri yanlış yorumlardan ve bir takım müteşâbih anlamlara gelmekten korunmuş ve de herhangi bir karışıklık söz konusu olmayan ayetler olarak görür. Müteşâbih ayetleri ise anlaşılmalrı kolay olmayan farklı manalara gelebilen ve muhkem ayetlere göre değerlendirilip mana verilen ayetler olarak nitelendirir.⁹⁸

İbn Kesîr de (ö. 774/1373) müteşâbih ayetleri; delaletleri açısından insanların birçoğuna veya bazılarına karmaşık ve kapalı gelen ayetler olarak zikretmiş ve müteşâbih ayetlerin muhkem ayetler yardımıyla değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁹

İbn Teymiyye (ö.728/1328), Kur’an’ın tamamının anlaşılır olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple müteşâbihlerin anlaşılacağını düşünmektedir. Fakat, İbn Teymiyye bu anlamının tefsir açısından olduğunu, te’vîl açısından ise müteşâbih ayetlerin te’vîlinin sadece Allah tarafından bilindiği görüşündedir. Ayrıca İbn Teymiyye, müteşâbih ayetlerin te’vîlinin peşine düşülmesinin Allah ve Resulü tarafından zem edildiğini ancak onları tefsir açısından tedebbür etmenin zem edilmediğini belirtmiştir.¹⁰⁰ İbn Teymiyye, Allah, cennette şarap, süt, su, ipek, altın, gümüş ve bunun dışında ki şeylerin bulunduğunu haber vermiştir.

⁹³Kıyâmet: 75/23. Ayetin meali: “Rab’lerine nazar ederler”

⁹⁴A’râf: 7/28. Ayetin meali: “Allah kötülüğü emretmez”

⁹⁵İsrâ: 17/16. Ayetin meali: “Oranın müreffehlerine emrederiz”

⁹⁶Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmidi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vucûhi’t-Te’vîl, thk. Halîl Me’mûn Şeyhâ, 3. Baskı, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 2009, s. 161.

⁹⁷Râzî, VII, s. 139.

⁹⁸Ebu’l-Bekât Abdullah ibn Ahmed En-Nesefî, Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl, 1. Baskı, thk. Yusuf Ali Bedevi, Dâru’l-Kelîmu’t-Tayyib, Beyrut, 1998, I, s. 237.

⁹⁹Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm, 2. Baskı, thk. Sami b. Muhammed Sellame, Dâr’ü Tayyibetü’n-Neşr, Riyad, 1999, II, s. 6, 7.

¹⁰⁰Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî ibn Teymiyye, el-İklîl fi’l-Müteşâbih ve’t-Te’vîl, thk. Muhammed eş-Şeymî Şahâte, Dâru’l-İman, İskenderiye, 2002, s. 12-13.

Ancak şunu kesinlikle biliyoruz ki; ahirette verilen bu nimetler dünyadakilerin aynısı değildir. İkisi arasında sadece isim benzerliği vardır. Çünkü insanlara bilmedikleri ortam bildikleri ortamla ilişkilendirilerek anlatılmaktadır. Fakat dünyadakilere benzetilerek anlatılan bu hakikatlerin dünya üzerinde idrak edilemeyecek bir özellikleri vardır. Onları dünyada idrak etmenin hiçbir yolu yoktur. İşte o özellikleri veya mahiyetleri, Allah'tan başkasının bilemeyeceği te'villeridir, diyerek görüşünü açıklamıştır.¹⁰¹

Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942), hak ile batılı ayıran, hakikatleri tasdik edip ortaya koyanın muhkem ayetler olduğunu belirtir. İlimde ve amelde peşine düşülmesi ve uyulması gereken temel ilkeler ve belgeler, hidayet için delillerin bunlar olduğunu, diğerlerinin bunlara irca ve havale edilmesi gerektiğini zikreder. Tevrat'ın İncil'e, İncil'in Kur'an'a irca olunarak anlaşılması ve tasdik edilmesi lazım geleceği düşüncesini belirtir ve bütün Kur'an ayetlerinde de bu muhkematın temel olduğu düşüncesini benimser.¹⁰²

Mevdûdî (ö.1979) muhkem ayetlerin, hiçbir belirsizlik gölgesine düşürmeksizin anlamlarını çok açık bir şekilde ifade eden Kur'an ayetleri olduğunu belirtmiştir. Kur'an'ın ana prensiplerini bu ayetlerin oluşturduğunu, Kur'an'ın gerçekleştirmek için indirdiği amacı ancak bu ayetlerin belirlediğini belirtmiştir. Hakkı arayan birinin ihtiyaçlarına bu ayetler cevap verebileceği için bu kimsenin ilgili ayetlere başvurması gerektiğini dile getiren müfessir, doğal olarak böyle birinin en fazla muhkem ayetler üzerinde duracağını ve bunlardan en fazla faydayı elde etmeye çalışacağını belirtmiştir. Müteşâbihâtı, birden fazla anlama gelebilen ayetler olarak niteleyen Mevdûdî, bu ayetlerin amacının evren hakkında, onun başlangıcı ve sonu, insanın evrendeki konumu gibi konularda bir miktar bilgi vermek olduğunu zikretmiştir. Bu tip bilgilerin herhangi bir hayat sistemini formüle etmede temel olduğunu belirtmiştir. Hiçbir dilin henüz insan duyuları tarafından algılanmamış, hiçbir insan tarafından duyulmamış, koklanmamış, dokunulmamış ve tadılmamış doğaüstü şeyleri ifade edecek kelime, ifade, deyim vs. şeylere sahip olmadığı bilinen bir durumdur diyen yazar, müteşâbihin insan hayatı söz konusu edilerek anlatılmasının nedenini burada görür. Bu ayetlerin en önemli faydasının kişinin gerçekliğe yaklaşmasının ve onun bu gerçekliği bu şekilde kavramasını sağlamak olduğu görüşünü zikreden Mevdûdî, bu ayetlerin anlamını belirlemek için ne kadar çaba gösterilse de o kadar şüphe ve belirsizlik içerisinde düşüleceğini iddia eder. Mevdûdî, hakkı arayanların müphem ayetlerdeki yalın gerçeklikle

¹⁰¹İbn Teymiyye, s.17.

¹⁰²Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, sadeleştirenler. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Zehra Veyn, İstanbul, 2007. II, s. 308.

yetinip tüm enerjilerini anlamları kesin ve açık ayetleri anlamakta kullandıklarını dile getirmiştir.¹⁰³ Mevdûdî gibi Muhammed Esed'de (ö. 1992) muhkem ayetlerin, mesajın ana ilkelerini, bilhassa sosyal ve ahlaki ilkeleri kapsadığı görüşünü benimsemiştir.¹⁰⁴ Bu çerçevede her ikisi de muhkem ayetlere aksiyonel bir anlam yüklemişlerdir.

Bu kısımda zikredilen görüşlerde genel olarak muhkem ayetlerin manalarının bilinebilirliği noktasında ortak bir kanaat olduğu görülmektedir. Tartışma konusu ise müteşâbih ayetlerin manalarının bilinmesi noktasındadır. İlk dönem âlimlerinin çoğu tarafından müteşâbih ayetlerin manalarını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği görüşü savunulmuştur. Mâtürîdî, Zemahşerî, Nesefî gibi âlimler müteşâbihin anlamının muhkem ayetler yardımıyla bilinebileceğini benimsemişlerdir. Kâdî Abdulcebbar ise Kur'an'da bilinemeyecek bir şeyin yer almadığını, müteşâbihin anlamının kısa veya detaylı karinelerle bilinebileceğini benimsemiştir. İbni Teymiyye de benzer görüşü savunmuştur. Ancak ona göre bu anlama tefsir açısidandır. Te'vîl açısından ise müteşâbih ayetlerin te'vîli sadece Allah tarafından bilinebilir. Bazı âlimler de kimsenin bilmesinin mümkün olmadığı müteşâbihleri; bilgileri ancak Allah'ın nezdinde bulunan Hz. İsa'nın yeniden dünyaya gönderilişi, güneşin batıdan doğması, kıyamet saati, dünyanın yok olması, Hurûf-u Mukata'a gibi şeylerden bahseden ayetler olarak belirtmişlerdir.

Birçok ayette Kur'an'ın okunup anlaşılacak üzere indirildiği ifade edilmekte ve bu husus ifade edilirken muhkem-müteşâbih ayrımı yapılmamaktadır. Ancak müteşâbih, ıstılah olarak daha çok Allah'ın sıfatlarıyla ilgili ayetler için kullanıldığından müteşâbihlerin anlaşılabilirlik meselesi hassasiyet kazanmaktadır. Allah'ın sıfatlarından bahseden ayetlerin anlaşılır olmaları, bu ayetlerde söz konusu edilen sıfatların keyfiyetlerinin de insanlar tarafından bilineceği anlamına alınmamalıdır. Allah'ın zâtının keyfiyeti nasıl bilinmiyorsa, sıfatlarının da keyfiyeti bilinemez. Sıfatların te'vîlinden yana olanların içine düştükleri hata da keyfiyeti kendilerine problem etmeleridir.¹⁰⁵

3.5. Müteşâbihin Çeşitleri

¹⁰³Ebu'l-Âlâ Mevdûdî, Tefhimu'l- Kur'an, çev. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, I, s. 239-240.

¹⁰⁴Muhammed Esed, Kur'an Mesajı-Meal-Tefsir, 5. Baskı, çev. Ahmet Ertürk, Cahit Kotay, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999, I, s. 89.

¹⁰⁵Şimşek, s. 70.

Ragıb el-İsfehânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), müteşâbihi üç kısma ayırmıştır: İlki, sadece lafız yönünden müteşâbih, ikincisi, sadece mana yönünden müteşâbih, üçüncüsü de hem lafız hem de mana yönünden müteşâbihtir.¹⁰⁶

Zürkânî'ye göre müteşâbihler anlam açısından genel bir sınıflandırmayla üç kısma ayrılabilir:¹⁰⁷

- 1- İnsanın bilgisine vakıf olamayacağı şeyler. Örneğin; Allah'ın zatını ve sıfatlarının gerçek mahiyetini bilmek gibi. Kıyametin zamanını ve buna benzer, Allah'ın kendine has kıldığı bilgiler gibi: وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ

“Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir.”¹⁰⁸

إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ “Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır.”¹⁰⁹

- 2- Her insanın araştırıp okuma yoluyla bilebileceği şeyler. Daha önce geçen icmal (özetleme), bast (genişletme, uzun anlatım) ve tertip (cümlelerin dizilişi) gibi hususlar nedeniyle müteşâbihliğin (karışıklığın) meydana geldiği müteşâbihler gibi.

- 3- Âlimlerin hepsinin değil de seçkin bir kısmının bilebileceği şeyler. Allah'ın Kitabı'nı derinden derine düşündükleri zaman kalpleri duru, lekesiz olan (ehl-i safa) ve dinde otorite (icthad ehli) olanların kalplerine dolup taşan yüce manalardan bunun örnekleri çoktur.¹¹⁰

Elmalılı ise te'vîl açısından müteşâbihi üç kısma ayırmıştır:

- 1- İnsan tarafından bilinemeyen şeyler ki, kıyametin kopma vakti ve dabbenin ortaya çıkış zamanı vb. gibi bilgiler.

- 2- İnsanların bilmesinin imkân dâhilinde olduğu garip lafızlar ve muğlak hükümler gibi bilgiler.

¹⁰⁶İsfehânî, s. 443.

¹⁰⁷Zürkânî, II, s. 222.

¹⁰⁸En'âm: 6/59.

¹⁰⁹Lokman: 31/34.

¹¹⁰Zürkânî, II, s. 222.

3- Bu ikisi arasında olan ilimde derinleşmiş âlimlere mahsus bilgilerdir.¹¹¹

Elmalılı, bazı müteşâbih ayetlerin kapalılıklarının muhkem ayetler ile mukayese neticesinde giderilebileceğini belirtmiştir. O, müteşâbihin kısımlarından olan hafînin hükmünün, araştırma ile elde edilebileceğini; müşkilin hükmünün, araştırmayla beraber düşünme ile mücmelin hükmünün bunlardan açıklayıcı bir tefsiri bekleme ve araştırma ile elde edilebileceğini zikreder, asıl müteşâbihin hükmünde ise duraklama ve Allah’a teslim olup sığınma gerektirdiğini belirtir.¹¹²

3.6. Müteşâbih Ayetlerin Kur’an’da Zikredilmesinin Hikmet ve Faydaları

Müteşâbih ayetlerin Kur’an’da yer almasının mutlaka bir takım hikmetleri vardır. Çünkü Kur’an’da yer alan her şey, biz anlayamasak da, kavrayamasak da mutlaka bir sebebe ve bir hikmete mebnidir. Gerçekten hikmetli bir kitap olan Kur’an’da bir şeylerin boşuna veya faydasız zikredilmesi düşünülemez. Bu sebeple ilgili faydaların neler olabileceğine dair bazı görüşlere burada yer vermek faydalı olacaktır. Allah’ın müteşâbihleri zikretmesindeki başlıca hikmet ve faydalar ise şunlardır:

Yüce Allah’ın, bilgisini kendine has kıldığı mutlak müteşâbih türünde beş hikmet gözükmemektedir:¹¹³

1- “Yüce Allah insanoğluna olan rahmet ve merhametinden dolayı bazı şeylerin bilgisini ondan gizlemiştir. Rabbi dağa tecelli ettiği zaman onu paramparça etmiş, Hz. Musa düşüp bayılmıştı.¹¹⁴ Ya Yüce Allah zatıyla ve gerçek sıfatlarıyla insana tecelli etseydi durum nasıl olurdu? Bu yönüyle insanlar tembellik yapmasınlar ve kıyamete her an hazırlanmaktan geri durmasınlar, korku ve endişe onları kırıp geçirmesin diye sırf onlara acıdığı için Allah kıyamet vaktinin bilgisini insanlar lehine gizli tutmuştur. Eğer kesin bir şekilde kıyametin kendilerine ne kadar yakın olduğunu kavramış olsalardı hâlleri nice olurdu! İşte bu tür nedenlerden dolayı, keyifli ve neşeli, rahat bir ömür yaşasınlar diye Allah kullarının ecellerine dair bilgiyi onlardan gizli tutmuştur. O, ne yüce hikmetli bir ilahtır ne kadar da rahmet ve merhamet sahibidir!”¹¹⁵

¹¹¹Elmalılı, II, s. 317.

¹¹²Elmalılı, II, s. 308-311.

¹¹³Zürkânî, II, s. 223.

¹¹⁴A’râf: 7/143.

¹¹⁵Zürkânî, II, s. 223.

2- “İnsanlar Peygamber’in getirdiği vahye güvenerek gayba iman edecek mi etmeyecek mi diye sınama ve imtihan sebebiyle müteşâbihler indirilmiştir. Hidayete erenler manayı kesin ve açık bir şekilde bilmeseler de “O’na iman ettik” derler. Kalplerinde hastalık olanlar, o Rablerinden gelen bir hak olduğu hâlde onu inkâr ederler, fitne arzusuyla ve toptan dinden çıkmak için onun müteşâbih olanına tabi olurlar.”¹¹⁶

3- “İnsanların (avam-havas) farklılığına göre hitap etmek.”¹¹⁷

4- “İnsanın kabiliyeti ne kadar büyük olursa olsun, ilmi ne kadar çok olursa olsun, ona acziyetini ve cehaletini belgelendirmek, Yüce Allah’ın harika gücünü göstermek. İlmi açıdan her şeyi tek başına kuşatan yegâne zat O’dur. Mahlûkatın tamamı O’nun ilminden O’nun dilediğinin dışında bir şey elde edemez. Burada kul boyun eğmiş, ürperir, O’nun azameti karşısında alçalır, sakinleşir, teslim olur ve daha önce meleklerin söylediği şu sözü söyler: سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

“Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilginiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin”¹¹⁸ Beden, ibadeti yerine getirmekle imtihanda olduğu gibi akıl da müteşâbihin gerçekliğine inanmakla intihandadır. Bu tıpkı şuna benzer: Bir hekim (bilge), herhangi bir kitap yazdığı zaman, öğrencisi hocasına boyun eğme durumunda kalsın diye onda zaman zaman kısa ve öz anlatımlar yapar. Yine bir kral, sırrını kavrayan kişiye ayrıcalık tanınması için kendine has bir nişane (parola) edinir.” Denilir ki: “Eğer vücudun en değerlisi olan akıl imtihan edilmeseydi âlim ilmin şaşaaşı içinde inat üzere devam ederdi. Fakat müteşâbihlerle imtihan sayesinde âlim de kulluk tevazuuna alışmaya çalışır. Müteşâbih, aklın tam bir teslimiyetle, kusurlarını itiraf ederek yaratıcısına boyun eğme konumudur.”¹¹⁹

5- “Eğer Kur’an’ın tamamı muhkem olsaydı bir mezhebin dışındakilere uygun olmaz, sadece bir mezhebe uygun olurdu. Bu da açıkça o mezhebe muhalif olan tüm mezhepleri iptal etmiş olurdu. Bu, diğer mezhep sahiplerini, ona bakıp incelemekten nefret ettirir, ondan uzaklaştırırdı. Fakat Kur’an’da müteşâbih ve muhkemin bulunması sebebiyle her mezhep sahibi onda kendi mezhebini destekleyecek şeyi bulmaya çalışır, böylece de onu araştırıp incelemek zorunda kalır. Onu iyice inceleyip derinlemesine araştırınca

¹¹⁶Âl-i ‘İmrân: 3/7.; Zûrkânî, II, s. 223.

¹¹⁷Zûrkânî, II, s. 223.

¹¹⁸Bakara: 2/32.

¹¹⁹Zûrkânî, II, s. 223-224.

(muhkem âyetler, müteşâbih olanların müfessiri olur. Böylece de) bâtil yolda olan bu yanlışından kurtulup hak ve hakikate erişebilir.”¹²⁰

Kur'an ayetlerinin bir kısmının müteşâbih oluşu aslında bu ilâhî kelâma zenginlik ve derinlik kazandırır. Tıpkı nesir veya şiir halindeki edebî metinlerde olduğu gibi çeşitli zaman ve coğrafyalarda farklı kültürlerle sahip insanlar tarafından okunduğunda okuyucunun kültürüne göre farklı anlayışların ortaya çıkması doğaldır. Kur'an başlangıçtan günümüze kadar lafzı ve okunuşu ile aslî hüviyetini korumuş tek ilâhî kitaptır. Buna karşılık bazı ayetlerinin yorumlanmasındaki fikrî hareket onun için bir eksiklik değil bir meziyet olarak kabul edilmelidir.¹²¹ Cenab-ı Hakk'ın müteşâbih ayetleri indirmesinin hikmeti nedir? diye sorulursa şöyle cevap verilir: Müteşâbih bilinen konulardan ise bu durumda iki ihtimal vardır: Biri, âlimin cahile olan üstünlüğünü göstermek, diğeri de insanları ondan maksadın ne olduğunu araştırmaya ve orada kastedilen hususları incelemeye yönlendirmektir. Şayet müteşâbih bilinmeyen şeylerden ise, o takdirde imtihan hikmetine mebnidir. Allah bu konuda insanları susup hiçbir şey söylememekle imtihan etmektedir. Çünkü dünya, imtihan dünyasıdır. Kullarını imtihan türlerinin her biriyle sınamak Allah'ın iradesi dahilindedir.¹²²

Müteşâbih ayetlerin geliş hikmeti; bu ayetleri bilenlerin üstünlüğünün ortaya konulması ve yine âlimlerin bu ayetleri anlamak için bu ayetleri düşünmede ve bunlardan murad edilen mananın anlaşılması için gerekli ilimleri öğrenmede çaba ve gayretlerinin artması içindir. Böylece bunların manalarını ortaya koymak için âlimler, zihinsel çaba harcayarak bunlarla muhkem ayetler arasındaki ilişkiyi kurup en yüksek seviyeye çıkabilsinler.¹²³

Buraya kadar zikredilenler dışında müteşâbih ayetlerin Kur'an'da bulunmasının başka faydaları da olabilir. Bu faydalardan bazıları şöyle sıralanabilir: Kur'an'ın icazını gerçekleştirmek, Kur'an'ın hıfzını ve muhafazasını kolaylaştırmak, müteşâbihlerin anlaşılmasının zorluğundan dolayı hakka ulaşmak için daha fazla çaba sarf etmek gerektiğinden bu çabanın ve zorluğun karşılığında sevap da fazla olur. Muhkem ve müteşâbihlerin anlaşılması için çalışan kişi kıyas ve istidlale yardımcı olacak lügat, nahiv,

¹²⁰Zürkânî, II, s. 224.

¹²¹Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih” DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s. 206.

¹²²Mâtürîdî, II, s. 278.

¹²³Nâsirüddîn Ebu Said (Ebu Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Tevîl, thk. Muhammed Abdurrahman, (I-V), Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1998, II, s. 6.

usul-u fıkıh gibi birçok ilmi öğrenmek zorunda kalır. Müteşâbihlerin varlığı bu ilimlerin elde edilmesine aracı olmuş olur. Kur'an'ın muhkemi ve muteşâbihi içermesinden dolayı onu inceleyen kişi de akli delillere başvurmak zorunda kalır. Böylece taklitten kurtulur. Bunda aklın işlevini geliştirmek vardır. Eğer Kur'an'ın tamamı muhkem olsaydı insanlar akli delillere ihtiyaç duymazlardı ve akıl ihmal edilmiş olurdu.¹²⁴

3.7. İsmail Turan'ın Muhkem ve Müteşâbih Anlayışı

Çalışmanın bu kısmında İsmail Turan'ın muhkem ve müteşâbih ayetler hakkındaki görüşleri incelenecektir. Turan, bu konuda eserinde sahabe döneminden başlayarak konu hakkındaki bazı görüşleri zikretmiş ve ayrıca Şevkânî, Taberî, Kurtubî gibi âlimlerin fikirlerine de yer vermiştir.

Turan, lafızlarının sahih, manalarının güçlü, fesahat ve belağatta bütün kelimelere üstün olması gibi yönlerden Kur'an'ın tümünün muhkem kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kur'an ayetlerinin, sıhhat, fesahat, güzellik ve belağat açısından bazısının bazısına benzemesi yönünden ise Kur'an'ın tümünün müteşâbih olarak kabul edilebilir olduğu fikrini zikretmiştir.¹²⁵ Kur'an ayetleri hakkındaki bu niteleme yerinde bir tespittir. Bu yönden bakıldığında başka birçok âlim de bu nitelemeyi yapmıştır. Nitekim daha önceki bölümlerde bu düşünceye yer verilmişti. Bu başlık altında ise Turan'ın tefsirinde zikrettiği âlimlerin fikirlerinin yanı sıra Turan'ın kendi görüşlerine de yer verilecektir.

Âlimler genel olarak muhkem ayetlerin tefsir edilebilir olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Müteşâbih ayetlerin tefsiri konusunda ise ihtilaf etmişlerdir. Cabir bin Abdullah, Şâbi ve Süfyan-ı Sevrî'nin de aralarında olduğu bir kısım âlimler, muhkemi; te'vîli bilinen, tefsiri ve manası anlaşılan; müteşâbihi ise hiç kimsenin bilemediği şey olarak nitelemişler ve sure başlarındaki hurûf-u mukatta'a ve benzerlerini müteşâbihlerden saymışlardır.¹²⁶

Bazıları da bir tek anlamı olanı muhkem; birçok anlamı olanı da müteşâbih kabul etmişlerdir. Müteşâbihin manasını tek bir yöne hamledip diğer manaları iptal edersek müteşâbih olan muhkeme döner demişlerdir. İbni Abbas ise; Kur'an'ın nasihi, haramları, helalleri ve miras hukuku konusundaki ayetleri muhkemdir, bunlara iman edilir ve bunlarla

¹²⁴Zürkânî, II, s. 224-225.

¹²⁵Turan, IV, s. 12.

¹²⁶Turan, IV, s. 12.

amel edilebilir. Kur'an'ın mensuhu, meselleri, yemin ayetleri ise müteşâbihtir, bunlara iman edilir ama bunlarla amel edilemez, görüşündedir.¹²⁷

Mücâhid (ö. 103/721) ve İbn İshâk (ö. 117/735) ise temel anlam dışında başka manaya çekilemeyen ve temel anlamı dışında kullanılmayanlara muhkem; temel anlamı dışında başka anlamda da kullanılan ve başka manalara çekilen, tasrif ve te'vîl olunan şeylere müteşâbih demişlerdir. İbn Atiyye (ö. 541/1147) de bu görüşe sözlerin en güzelidir diyerek katıldığını beyan etmiştir.¹²⁸

Nehhâs'ın (ö. 338/950) da benimsediği bir görüşe göre; muhkem; kendisini yorumlamak için başka şeye ihtiyaç olmayan şeydir. Müteşâbih ise kendisi için başkasına müracaat edilen şeydir. Kurtubî de Nehhâs'ın dediği şeyin İbn Atiyye'nin tercih ettiği tanımını açıkladığını belirtmiştir.¹²⁹

İsmail Turan buna benzer görüşleri zikrettikten sonra kendi görüşünü zikreder: “Kabule şayan olan şudur, muhkem, ister kendi nefsiyle kaim olsun ister başkası itibariyle açıklansın, manası açık ve delaleti apaçık olan şeydir. Müteşâbih ise ne kendi nefsi itibariyle ne de başka bir şey itibariyle delaleti zahir ve manası açık olan şeydir.”¹³⁰ Ayrıca İsmail Turan tanımlardaki ihtilafın sebebi olarak, her görüş sahibinin muhkemi bazı sıfatlarıyla tanıtmaması, müteşâbihi ise bu sıfatların karşıtlarıyla izah etmesi olduğunu belirtmiştir. Zikredilen bazı görüşleri ele alan müellif onlar hakkında izahatlarda bulunmuştur. Önce muhkemi bilinebilen ve müteşâbihi bilinemeyen olarak niteleyen görüş hakkında, müteşâbih kavramının bundan daha geniş bir daireye şamil olduğunu belirten müellif, kelamın tamamen kapalı oluşu, açık olmaması veya ihtimalli oluşu veya tereddütlü oluşunun teşâbühü gerektirdiğini belirtmiştir. Muhkemi tek manaya gelen, müteşâbihi ise çeşitli manalara gelebilen diye niteleyen görüşün de kavramın sadece bazı vasıflarını içerdiğini, kavramı tümüyle nitelemediğini söylemiştir.¹³¹ Müellif yapılan tanımları kapsayıcılık yönünden yetersiz görmüştür. Yukarıda da aktardığımız gibi Turan, lafızlarının sahih, manalarının güçlü, fesahat ve belâğatta bütün kelimelere üstün olması gibi yönlerden Kur'an'ın tümünün muhkem kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kur'an ayetlerinin, sıhhat, fesahat, güzellik ve belâğat açısından bazısının bazısına benzemesi

¹²⁷Turan, V, s. 9.

¹²⁸Turan, V, s. 9.

¹²⁹Turan, V, s. 9.

¹³⁰Turan, V, s. 9.

¹³¹Turan, V, s. 9.

yönünden ise Kur'an'ın tümünün müteşâbih olarak kabul edilebilir olduğu fikrini benimsemiştir.¹³²

Müellife göre Kur'an'ın tümü muhkemdir. Ancak bu muhkemlik Âl-i İmrân 7. ayetteki manada değil ¹³³ كتاب احكمت اياته ve ¹³⁴ تلك ايات الكتاب الحكيم ayetlerinde geçen mana açısından dır. Bu ayetlerdeki muhkemden kastedilen, lafızların sahih, manaların güçlü, fesahat ve belâğatta bütün kelimelere üstün olmasıdır. Aynı şekilde Kur'an'ın tümü müteşâbihtir diyen müellif, ancak bu müteşâbih oluşun yine Âl-i İmrân 7. ayetteki manayla değil, ¹³⁵ كتابا متشابهها ayetindeki mana açısından olduğunu ve bu ayette kastedilen mananın; ayetlerin, sıhhat, fesahat, güzellik ve belâğat açısından bazısının bazısına benzemesi olduğunu zikretmiştir.¹³⁶ Gerçekten de Kur'an, müellifin de zikrettiği gibi ele alınacak olursa bütünüyle muhkem ve bütünüyle müteşâbih bir kitap olarak kabul edilebilir. “Bu bakış açısına göre Kur'an'ın bütünüyle muhkem olması Allah'tan gelmiş bir kelâm vasfı taşıması, lafız ve manalarının erişilmez bir üstünlüğe sahip bulunması, başka hiçbir mesajın onun etkinliğini ortadan kaldırmamasının düşünülmemesi biçiminde anlaşılmıştır. Kur'an'ın bütünüyle müteşâbih olması da doğruluk, sağlamlık, çelişkiden arınmışlık, lafız ve muhteva bakımından erişilmez üstünlük, insanlığın mutluluğuna rehberlik ve Hz. Peygamber'in nübüvvetini temellendirme açısından ayetlerinin uyumlu oluşu şeklinde yorumlanmıştır.”¹³⁷ İsmail Turan bu bakış açısıyla ilgili kendi hayatından şöyle bir anekdot paylaşmaktadır: “1957 yılında otuz üç yaşındayken, Hac dönüşünden sonra eylül ayında Kur'an'ın tamamını ezberledim. Bütününün tilaveti sanki bir cüzünün tilaveti gibiydi. Böylece Kur'an'ın tümü bana muhkem oldu ve Allah'ın yardımıyla bir ayda kolayca ezberledim. Bir süre sonra Kur'an'ın tümü bana müteşâbih (ibarelerin benzerliği yönüyle) gibi geldi. Bu yüzden kafam karıştı. Kur'an'ı manasını düşünerek, ayetler arasındaki bağlara dikkat ederek öğrenmeme rağmen anlamlar arasındaki bu benzeşmeden dolayı kafamın karışması şaşırtıcı bir durumdu. Kısa bir süre sonra bu durum Bursa Ulu Camiinde tilavete başlamanımla son buldu. Allah bu problemimi giderdi. Gerçekten de Kur'an'ın

¹³²Turan, IV, s. 12.

¹³³Hûd: 11/1.

¹³⁴Yûnus: 10/1.

¹³⁵Zümer: 39/23.

¹³⁶Turan, V, s. 13-14.

¹³⁷Yavuz, “Müteşâbih” XXXII, s. 204.

tamamı bir düzen ve tutarlılık içinde sıkı sıkıya bağlıdır. (bir yönüyle tümüyle muhkemdir.)”¹³⁸

İsmail Turan Âl-i İmrân suresinde geçen ilimde derinleşenlerin müteşâbihlerin manasını bilmemelerine rağmen övüldüklerinin sebebinin teslimiyet ve Allah’a olan bağlılıkları olduğunu belirtmiştir. Turan,¹³⁹ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ اyetinde ilimde derinleşenlerin müteşâbihin manasını bilmemelerine rağmen neden övüldüklerini şöyle açıklamıştır: “Allah’ın bilinmesine izin vermediği, yarattıklarının bilmesine yol vermediği ilim için rüsûh sahipleri, bu ilmin Allah’ın kendisine has kıldığı ilimden olduğunu kabul ederler. Bunun peşine düşenlerin kalplerinde eğrilik bulunan kimseler olduğunu kabul ederler. Rüsûh sahipleri bu durumda iman etmeyi tercih edip tüm bu müteşâbih haberlerin Allah’tan olduğunu ikrar ederek methedilmeye layık olurlar.”¹⁴⁰ Turan’ın bu açıklamasına göre rüsuh sahiplerinin övgüye mazhar olmalarının hikmeti, teslimiyet noktasında gösterdikleri tavır sebebiyledir. Bu övgüye mazhariyet de muhteviyatının künhüne varamasalar da Allah’tan gelene kayıtsız şartsız iman etmekle gerçekleşmiştir.

İsmail Turan bazı ayetlerin te’vîlinin (örneğin kıyamet alametleri vb.) olayların ortaya çıkışından sonra açığa çıkabileceğini dile getirmiştir. Bu konuda da Hz. Yûsuf’un çocukken gördüğü rüyanın te’vîlinin çok sonradan gerçekleşmesini örnek vermiştir.¹⁴¹

İsmail Turan Kur’an’ı tefsir metodunda beş basamaktan oluşan bir yol izlediğini belirtmiştir. Bu yol da Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri, Kur’an’ın Hz. Peygamber’in hadisleriyle tefsiri, Kur’an’ın sahabe kavliyle tefsiri, Kur’an’ın tabiin sözüyle tefsiri ve Kur’an’ın tebe’üt tabiin görüşleriyle tefsiridir. Bu sebeple Kur’an’da müteşâbih ayetlerden olan Hurûf-u mukata’a’nın ebced hesabıyla tefsirini kabul etmemiş ve bunun doğru bir te’vîl olmadığını ve selefin çizgisi dışında bir metot olup, Yahudilerin hurafelerinden olduğunu belirtmiştir. Konuyla ilgili Malik b. Enes’in istivâ hakkındaki soruya verdiği “istivâ malumdur, ona iman vaciptir, onun hakkında soru sormak bidattir” görüşünü aktararak bu konuda selefin takındığı tavrı desteklediğini belirtmiştir.¹⁴²

¹³⁸Turan, IV, s. 12.

¹³⁹Âl-i ‘İmrân: 3/7.

¹⁴⁰Turan, V, s. 12.

¹⁴¹Turan, V, s. 16.

¹⁴²Turan, IV, s. 18-19.

İsmail Turan’a göre müteşâbihler iki kısımdır. İlki rûh, kıyamet saati gibi bazı müteşâbihlerdir. Bunların ilmi sadece Allah’a hastır. İbn Abbas ve diğer müfessirlerce dahi bilinemez. Diğer tür müteşâbihler ise Arap dilinin yardımı ile doğru te’vîl edilebilir. Turan, te’vîl edilebilir ayetlere örnek olarak da İsa (a.s) hakkındaki ¹⁴³وَرُوحٌ مِّنْهُ ve Âdem (a.s) hakkında olan ¹⁴⁴وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُّوحِي ayetlerini örnek vermiştir. Bu ayetlerdeki rûh ifadesini Allah’ın rûhu olarak değil “katımızdan bir rûh” anlamında te’vîl etmek gerekir, demiştir.¹⁴⁵

Turan’a göre, ¹⁴⁶عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ ayetlerinin de işaret ettiği gibi Allah dilerse bazı gaybi bilgilere peygamberini vakıf kılabilir. Peygamberimizin Allah’ın izniyle bazı gaybi bilgilere muttali olduğunu belirtmiştir. Buna örnek olarak cennet ve cehennemın mutevası hakkında bir kûsuf namazında peygamberimize bunların bildirildiğini anlatan şu rivayeti aktarmıştır.¹⁴⁷ “Benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız.”¹⁴⁸ Aynı şekilde Allah’ın, peygamber varisi olan bazı kullarına da dilediği bazı gaybi bilgileri verebileceğini belirtmiştir. Ancak bu bilgilerin izhar edilmemesini, yalnız latif işarete bulunabileceklerini belirtmiştir. Bu konuda da Hz. Ömer’i (r.a) örnek vermiştir. Onun ilminden onda birini insanlara açıkladığını, onda dokuzunun ise onunla kabre gittiğini belirtmiştir. Müellif, İslam ve iman yolunun muhkem ve müteşâbih ayetlerin bilinen ve bilinmeyenlerinin tümünden müteşekkil olduğunu, anlamı bilinen ayetlerle amelin, ilimde rûsuh sahibi olmanın gereği olduğunu belirtmiştir. Rûsuh kavramının bir şeyde sebat etme, sağlam bir şekilde durmak, anlamına geldiğini belirten müellif konuyla ilgili şu hadisi zikretmiştir: Peygamberimiz (sas)’den ilimde rûsuh sahibi olanlar hakkında soruldu, O (sas) da şöyle buyurdu: “ Yeminini tutan, doğru sözlü, kalbi düzgün, midesini ve avretini yasaklardan koruyan kimsedir.” buyurdu. İlimde rûsuh sahibi olanların özelliği işte bunlardır. Bu kimseler te’vîlini bilseler de bilmeseler de içeriğine şahit olsalar da olmasalar da halis bir imanla muhkem ve müteşâbih olan tüm ayetlere iman ederler ve ¹⁴⁹كُلُّ الَّذِينَ هَـٰذَا مِنْ رَبِّنَا “hepsi Rabbimizin katındandır”¹⁴⁹ derler. Bilinmeyen şeylere imanın hazzı bilinenlere imanın hazzından daha çoktur. Çünkü Allah Teâla şöyle buyurmuştur: ¹⁵⁰الَّذِينَ

¹⁴³Nisâ: 4/171.

¹⁴⁴Hicr: 15/29.; Sad: 38/72.

¹⁴⁵Turan, IV, s. 20.

¹⁴⁶Cin: 72/26-27.

¹⁴⁷Turan, IV, s. 20.

¹⁴⁸Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-Buhârî, Sahîh-i Buhârî, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, I. Baskı, Dâru Tavki’n-necât, 1422. (Hadis no: 6485, VIII, s. 102.)

¹⁴⁹Âl-i ‘İmrân: 3/7.

¹⁵⁰Bakara: 2/2-3. ayetin meali şöyledir: “Bu kitap hiç şüphe yok, muttakiler için bir rehberdir. Onlar gayba iman ederler.”

مُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ Müellif, imanla Kur'an'ı anlamının paralel ilerlediğini, dolayısıyla Kur'an'ı daha iyi anlamının sağlam iman sahibi olmayla yakın bir bağının olduğu düşüncesindedir. Müellifin bu satırları bizde ki bu düşünceyi tasdik etmektedir diyebiliriz: “Ve gaibe imanla, Kur'an'ın hidayeti ve anlayışı elde edilir. Gaybe iman olmazsa hidayet ve anlayıştan mahrum kalınır. İman edenler için anlayış, rahmet ve problemlerin çözümü iman ehli olmayanlar için ise zorluk ve karışıklık içinde karışıklık vardır. وَنُزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا ۱۵۱ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ ۱۵۲” ayeti kerimesi bu fikri pekiştirmiştir.”

Müellif, Allah bir şeyi kuluna gizler ve ona bir şeyi kapalı bırakırsa, bu kapalı ve gizlenen şeyleri ileride vakti geldiğinde kuluna açıklayabileceğini düşünmektedir. “Allah'ın şanı yücedir, eğer kulunun kafasını karıştıran, ona kapalı olan bir şey varsa, onu vaad edilen vaktinde açıp açıklamak ister”¹⁵³ sözleriyle bu düşüncesini dile getirmiştir. Özetle müellif, Kur'an'da kuluna kapalı ve anlamı bilinmeyen ayetlerin bulunabileceğini düşünmektedir. ۱۵۴ وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ ayetinde de belirtildiği gibi zamanla birçok hususun açıklığa kavuşabileceğini, bir kısım şeylerin bu dünyada anlaşılamasa da vakti geldiğinde açığa çıkabileceğini dile getiren Turan, böyle bir durumda Allah'a güvenip sabretmenin ve “hepsi Rabbimizin katındandır”¹⁵⁵ demenin takınılması gereken en güzel bir tavır ve tutum olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶ Nitekim birçok müfessir de Allah'ın sıfatları, ahiret ahvali, rûh, sûr, dabbetü'l-arz, arş, kürsî, kalem, levh-i mahfûz, sidre-i muntehâ ve beyt-i ma'mûr gibi müteşâbihleri manaları anlaşılamayan ve anlaşılması için de delil bulunamayan müteşâbihlerden saymışlardır. Bir kısım müfessirler ise Allah'ın Kur'an'da anlamı olmayan şeyleri indirmesinin uygun olmadığını düşünerek bu tür müteşâbihleri de te'vîl etmişlerdir.¹⁵⁷

Buraya kadar Turan'ın muhkem ve müteşâbih kavramları hakkındaki düşüncesi açıklanmaya çalışıldı. Şimdi de müteşâbih ayetleri nasıl tefsir ettiği incelenecektir.

3.8. İsmail Turan'ın Müteşâbih Ayetleri Tefsirine Dair Bazı Örnekler

¹⁵¹İsrâ:15/82. ayetin meali: “Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa, bir rahmettir; zalimlerin ise sadece ziyanını arttırır.”

¹⁵²Turan, IV, s. 21.

¹⁵³Turan, IV, s. 21.

¹⁵⁴Sâd: 38/88. ayetin meali: “Ve onun bildirdiklerinin gerçekliğini bir zaman sonra öğreneceksiniz.”

¹⁵⁵Âl-i 'İmrân:3/7. ayetin meali.

¹⁵⁶Turan, IV, s. 21.

¹⁵⁷Ali Karataş, “Müteşâbih Ayetler ve Te'vîli”, Günümüz Tefsir Problemleri, (ed. Ali Karataş, Yûnus Emre Gördük), 2. Baskı, Bilimsel Araştırma Yayınları, Ankara, 2019, s. 146

İsmail Turan müteşâbihler konusunda selefi salihinin yolunu müreccah gördüğünü belirtmiştir. Buna rağmen tefsirinde bu konuda te'vîllerde bulunduğu görülmektedir. Ancak Turan, müteşâbihlerin te'vîllerinde de Kur'an'ın tefsirinde izlediği metot gibi Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, Kur'an'ın peygamber (sas)'in hadisleriyle tefsiri, Kur'an'ın sahabe kavliyle tefsiri, Kur'an'ın tabiin sözüyle tefsiri ve Kur'an'ın tebe'üt-tabiin görüşleriyle tefsiri yolundan ayrılmamıştır. Öncelikle ilgili ayeti izah edecek delilleri Kur'an'ın kendisinden vermiş daha sonra varsa hadisleri ve sahabe görüşlerini ve ardı sıra da ilk dönem âlimlerin görüşlerini vermiştir. Çalışmanın bu kısmında Turan'ın bazı müteşâbih ayetleri te'vîl şekilleri incelenecektir.

3.8.1 Rûh (الروح)

Turan'ın rûh kelimesine bakışı İsrâ suresi 85. ayet çerçevesinde değerlendirilecektir.

Rûh الروح kelimesi lügatte nefes, rüzgar ve soluk anlamında kullanılan r-v-h روح kökünden gelen bir isimdir. Rûh olarak isimlendirilmesinin sebebi rüzgarın rûhtan çıkmasından dolayıdır.¹⁵⁸ Rûh kelimesi nefis için de kullanılan bir isimdir. Bu kelimenin nefis için kullanılışı nefsin rûhun bir parçası olmasından dolayıdır. Bu kullanılış tıpkı insanın hayvan (canlı) olarak isimlendirilmesi gibi nevin (tür), cinsin ismi ile adlandırılışı gibidir. Rûh; hayatın, hareketin, menfaatleri elde etmenin ve zararları defetmenin kendisiyle sağlandığı parçasına isim olmuş bir kelimedir. Nitekim şu ayette bu manada zikredilmiştir:¹⁵⁹ “وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا”¹⁶⁰ Sana rûh hakkında soru sorarlar. De ki: “Rûh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir.”¹⁶⁰ Bu ayetin te'vîlinde müellif, âlimlerin rûh hakkında ihtilaf ettiklerini, Katâde (ö. 117/735) ve bazı âlimlerin rûhun Cebrâil (as) olduğunu düşündüklerini, diğer bazı âlimlerin ise meleklerden bir melek olduğu görüşünde olduklarını belirtmiştir. Müellif ayetin son kısmı hakkında şu görüşünü zikretmiştir: “Bu konudaki sözlerden evla olanı ve bütün yaratılmışlardan kastedilen, Allah'tan başka herkesin bilgisinin Allah'ın ilminin yanında çok az olmasıdır. İnsanlara Allah'ın çok olan ilminden ancak çok azı verilmiştir. Nitekim bu konuda ayeti kerimede şöyle buyrulmuştur: قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِذَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ

¹⁵⁸İbn Manzûr, III, s. 1766.

¹⁵⁹İsfehânî, s. 369.

¹⁶⁰İsrâ:17/85.

161Kehf: 18/109. Ayet in meali: “De ki: “Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa, bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi rabbimin sözleri bitmeden mutlaka deniz tükenirdi.”
162Turan, XIII, s. 339-340.
163Lokman: 31/27.
164Lokman: 31/28.
165Turan, XIII, s. 339.
166Turan, XIII, s. 340.
167Şûrâ: 42/52.
168Turan, XVI, s. 221.
169İsfehânî, s. 369.
170Şûrâ: 42/52.
171Nahl: 16/2.
172Râzî, XXI, s. 393.

161 “yani ey insan إلا قليلاً” ifadesi Allah’ın çok olan ilminden ancak çok az bir kısmından size verilmiştir, anlamındadır.” İbn Abbas’tan da burada geçen Rûh kelimesinin melek anlamında olduğu nakledilmiştir.¹⁶² Bu ayetin son kısmı olan وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلٌ ibaresiyle kastedilenin Yahudiler olduğu bazı te’vîl ehli tarafından dile getirilmiştir. Yahudiler Rasûlullah (sas)’e: “Sen her şeyi beyan eden Tevrat olduğunu okuyorsun.” dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (sas) “Allah’ın ilminin yanında o çok az bir şeydir. Siz size verilenle amel ederseniz ancak size fayda verir. Bu konuda: 163...ayeti ve 164...ayeti nazil olmuştur.” demiştir. Bu konuda yani Rûh hakkında soruyu soranların başka bazı âlimlerce de Yahudiler olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁵ Turan, bu ayetin tefsirinde evla olan görüşün şu olduğunu belirtmiştir: “Bu konudaki sözlerden evla olanı ve çok az ilim verilenlerden kastedilenin bütün yaratılmışlar olmasıdır. Çünkü Allah’tan başka herkesin bilgisi her ne kadar çok olsa dahi, Allah’ın ilmine kıyasla çok çok azdır. Turan’a göre ilmin az verildiği kısım sadece Yahudiler değil tüm insanlardır.¹⁶⁶

Turan, rûh kelimesine 167...ayetin tefsirinde ise; “Rûh: O, Allah’ın Kitabı Kur’an’dır. O diri bir rûhtur. Onda maneviyatın nezaheti, dünyanın ve ahiretin yükselişi vardır.” manasını vermiştir.¹⁶⁸ Ragıb el-İsfehânî’ye göre Kur’an’a rûh denmesinin sebebi ahiret hayatına vasıta olduğu içindir.¹⁶⁹ Râzî ise Rûhun Kur’an anlamında ele alınışıyla ilgili şunları dile getirmiştir: “Allah’ın, Kur’an’ı ‘Rûh’ diye adlandırmış olduğuna şu ayetler delâlet etmektedir: 170...ayeti ve 171...ayeti. Bir de Kur’an’ı ‘rûh’ diye adlandırmasının sebebi şudur: Çünkü Kur’an ile rûhların ve akılların hayatiyeti gerçekleşir. Zira Kur’an sayesinde marifetullah, melekleri, kitaplar ve peygamberleri tanıma, bilme gerçekleşir. Rûhlar ise ancak bu bilgilerle hayat bulur.”¹⁷² Râzî İsrâ 85. ayetin tefsirinde; rûh ibaresinden kastedilenin hayat

sebebi olan *rûh*¹⁷³ olduğunu belirtmiştir. Râzî insanlara verilen ilmin azlığını “İnsanlarda bulunan ilimler, Allah’ın ilmine ve eşyanın hakikatlerine nispetle son derece az, ancak maddî arzulara ve maddî lezzetlere nispetle de çoktur.”¹⁷⁴ ifadeleriyle açıklamıştır. Mâtürîdî de aynı ayetin tefsirinde, Ebubekir el-Esamm’dan bu ayette geçen *rûh* kelimesinden maksadın Kur’an olduğu görüşünü aktarmıştır.¹⁷⁵ Mâtürîdî, Kur’an’ı ikrar etmedikleri halde, Kur’an’ı nasıl sordular? Sorusuna ise şu izahatları yaparak cevap vermiştir: “Onlar Hz. Muhammed (sas) nezdindeki anlayışa göre Kur’an’a Kur’an ve Rûh adını vermişlerdir. Tıpkı şu beyanda belirtildiği gibi: ‘-Bu elçiye ne oldu ki yemek yer ve çarşılarda dolaşır.’ Halbuki onlar Hz. Muhammed’in (sas) peygamber olduğunu ikrar etmiyorlardı. Fakat ona yine de Resûl adını veriyorlardı. Çünkü o kendi inancına göre elçi idi. Yani ‘kendini elçi sanan bu adama ne oluyor ki yemek yiyor’ demektir. Buna göre sana Rûh hakkında soru sorarlar mealindeki beyan da öyledir. Kendi inancına göre Rûh olan demektir.”¹⁷⁶

Turan’a göre İsrâ 85. ayette geçen Rûh kelimesi, hayatın, hareketin, menfaatleri elde etmenin ve zararları defetmenin kendisiyle sağlandığı parçasına isim olmuş bir kelime anlamında kullanılmıştır. Ancak Rûh kelimesinin geçtiği diğer ayetlere bakılırsa bu kelimenin çok farklı anlamlarda da kullanıldığı görülür: ¹⁷⁷ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي ayetinde Allah, rûhu, mülkü olduğundan kendisine izafe ederek ve bu izafenin tahsisıyla onu şerefleştirmiş ve yüceltmıştır. Tıpkı ¹⁷⁸ وَطَهَّرَ بَيْتِي ve ¹⁷⁹ يَا عِبَادِي ayetlerindeki izafeler gibi. Meleklerin eşrafı (ileri gelenleri) de ¹⁸⁰ تَعْرِجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ صَفًا يَوْمَ يَوْمٍ ve ¹⁸¹ تَعْرِجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ ayetlerinde rûh kelimesi ile tesmiye edilmiştir. Şu ayetlerde de Cebrâil (a.s) Rûh ve Rûhu’l Kudüs olarak isimlendirilmiştir: ¹⁸² نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ ¹⁸³ قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ ¹⁸⁴ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ ¹⁸⁵ وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا

¹⁷³Râzî, XXI, s. 391.

¹⁷⁴Râzî, XXI, s. 405.

¹⁷⁵Mâtürîdî, VII, s. 105.

¹⁷⁶Mâtürîdî, VII, s. 105.

¹⁷⁷Hicr: 15/29.

¹⁷⁸Hac: 22/26.

¹⁷⁹Zümer: 40/53.

¹⁸⁰Nebe: 78/38.

¹⁸¹Meâric: 70/4.

¹⁸²Şuâra: 26/193.

¹⁸³Nahl: 16/102.

¹⁸⁴Bakara: 2/253.

¹⁸⁵Nisâ: 4/171.

اَيُّكَ رُوْحًا مِّنْ اٰمَرِنَا¹⁸⁷ ayrıca¹⁸⁷ فَرُوْحٌ وَرِيْحَانٌ¹⁸⁸ ayetinde insanın nefes alışında rahatlama olması açısından rûh kelimesi teneffüs (solunum, nefes alma) manasında kullanılmıştır.¹⁸⁸ Tüm bu örneklere bakıldığında rûh kelimesinin çok çeşitli anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

3.8.2 Hurûf-u mukatta'a (الحروف المقطّعة)

Hurûf-u mukatta'a ibaresi iki kelimeden müteşekkil bir sıfat tamlamasıdır. Hurûf kelimesi harf kelimesinin çoğuludur. Mukatta'a ise “kesilmiş, ayrılmış” anlamında kullanılan bir kelimedir. Harf kelimesinin çoğulu olan hurûf ile mukatta'a kelimesinden meydana gelen hurûf-u mukatta'a ibaresi ise bir sıfat tamlamasıdır. Bu harfler kelimeyi oluştururken okundukları gibi değil kendi isimleriyle telaffuz edildiklerinden bağımsız ve ayrı harfler manasında “hurûf-u mukatta'a” olarak isimlendirilmişlerdir. Bu harflere hurûf-ı teheccî, evâilü's-süver ve fevâtihu's-süver de denilmiştir. Manaları ve sure başlarında yer alış amaçları kesin olarak bilinmediğinden hurûf-u mübheme diye de isimlendirilmişlerdir.¹⁸⁹

İsmail Turan, Bakara suresinin başında yer alan الم gibi hurûf-u mukatta'a harflerinin tefsiri konusunda selametli olan yöntemin selefın izlediği yol olduğunu belirtmiştir. Bu harflerin tümünün Cenab-ı Hak'tan inzal olduğuna iman ve bu harflerin bizim anlama kapasitemizin üzerinde birtakım hikmetleri olduğunu kabul etmenin ve manalarının peşine düşülmemesinin salim bir düşünce olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁰ Turan'ın bu tespitine Muhyiddin İbn 'Arabî'nin konu hakkındaki te'vîlini tenkit ederken rastlamaktayız: “Şeyhimiz kitabında (*el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*) diyor ki: “Bu harfler, ne zaman olursa olsun meleklerle karşılık gelir. Kul ne zaman bu harfleri okursa Allah kulun okuduğu harfe karşılık kulun okuduğunu tasdik eden ve ona şahitlik eden bir melek yaratır.” Bütün bunlar Allah'a ve Resulüne iftiradır. Peygamber'in harf ve ayetlerin tefsirinden bahseden sahih hadislerine gelince, onları baş ve göz üzerinde kabul ediyoruz. Çünkü Peygamber, Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun, en asil ilk ismi Muhammed el-Emin olandır. O (sas) “Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O (size okuduğu), kendisine indirilmiş vahiyden

¹⁸⁶Şûrâ: 42/52.

¹⁸⁷Vâkıa: 56/89.

¹⁸⁸İsfehânî, s. 369.

¹⁸⁹M. Zeki Duman-Mustafa Altundağ, “Hurûf-u Mukata'a”, DİA, İstanbul, 1998, XVIII, s. 401.

¹⁹⁰Turan, I, s. 80.

başka bir şey değildir.”¹⁹¹ ayetlerinin de deliliyle vahyin emini olandır. Sahabelerden gelen haber ve te’villere gelince, onlar da peygamberden gelen rivayetler gibidir ancak sahih olmaları şartıyla kabulümüzdür. Aksi halde kabul etmeyiz. Nitekim peygamberimiz İbn Abbas için, “ -Allah’ım! Ona te’vîli (tefsir) öğret ve onu dinde fakih kıl.” şeklinde dua etmiştir.¹⁹² Ayrıca Turan’ın tefsirinde bu harflerle ilgili zikrettiği bazı görüşler arasında iki görüş dikkate şayandır. İlki bu harflerin Allah’ın kitabında sır olan ve manalarının bilinemeyeceğine dair görüşü destekleyen rivayetlerden oluşan görüştür. İkinci kısım ise bu harflerde ismi azama işaret vardır vb. şekilde te’vîl edenlerin görüşleridir.¹⁹³ Aynı şekilde Râzî de tefsirinde bu iki görüşten bahsetmiştir. Birinci görüş: Bu harfler, Cenâb-ı Hakk’ın kendisine ayırmış olduğu örtülü bir sır ve kapalı bir ilimdir. İkinci görüş: Bu surelerin başlarındaki hurûf-u mukatta’aların manalarının bilinebileceğini söyleyenlerin görüşüdür.¹⁹⁴ Mâtürîdî ise bu harfler konusunda “Allah’ın bu harfleri, neyi kastettiğini yalnız kendisinin bildiği şekilde indirmiş olması da mümkündür. Bu suretle Allah hurûf-u mukatta’ayı te’vîl ve tefsir etmekten çekinmek, gerçek manalarını ve kendileriyle ne anlatılmak istendiğini, onları indirene bırakmak ve onların müteşâbih ayetler olduklarını kabul etmek hususunda kullarını imtihan etmeyi dilemiştir. Nitekim inkârcıların takılıp kaldığı konulardan biri de bu harflerdir.”¹⁹⁵ Kurtubî de tefsirinde bu harflerin anlaşılamayacağına dair şu görüşü nakletmiştir: “Bunlar, yüce Allah’ın bilgisini yalnızca kendisine sakladığı müteşâbih buyruklar arasında yer alırlar. Bunlar hakkında bir şey söylemek gerekmez. Biz bunlara iman eder ve Allah’tan geldikleri gibi okuruz.”¹⁹⁶

Hurûf-u mukatta’a konusunda Turan’ın sahih rivayetler dışında yapılan yorumlara itibar etmediği görülmektedir. Ayrıca bu harflere iman edip manalarının peşine düşülmemesinin daha isabetli olduğu düşünülebilir. Çünkü insan idrakini aşan konularda en salim yol teslimiyettir.

3.8.3 Sâk (ساق)

¹⁹¹Necm: 53/3-4.

¹⁹²Turan, II, s. 4-5.

¹⁹³Turan, II, s. 3.

¹⁹⁴Râzî, II, s. 250.

¹⁹⁵Mâtürîdî, I, s. 372.

¹⁹⁶Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebûbekir el-Kurtubî, el-Câmi’ li-Âhkâmî’l-Kur’ân, thk. Ahmed el-Berdunî ve İbrahim İtfiyyîş, 2. Baskı, Dâru’l-Kütübî’l-Mısriyye, Kahire, 1964, I, s. 154.

Sâk kelimesi lügatte kalça ile ayak arası, baldır demektir. Ayrıca şiddetli iş anlamında da kullanılmaktadır.¹⁹⁷ سوق الابل devaleri getirmek, toplamak ve kovmak gibi manalara gelir. Bu manadan yola çıkarak سَقَّتْهُ فانساق ‘onu sevk ettim böylece o da sevk edildi’ denilir. والسيفة ise ‘güdülen hayvanlar’ anlamındadır. و سقت المهر الي المرأة ‘kadına mehri sevkettim / verdim,’ denilmesi ise Araplarda kadınlara mehirlerinin deve olarak verilmesinden dolayıdır. Bazı ayetlerde¹⁹⁸ kelimenin türemiş şekilleri ‘sevk etmek ve sevk olunmak’ anlamlarında kullanılmıştır. ¹⁹⁹ وَالتَّقَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ ayetinde ise ‘bacak bacağı dolaşır’ anlamındadır. Bazılarına göre aslında kelimenin burada ki kullanımından ‘Rûh çıkarken; bazılarına göre de kefen ile sarıldıklarında bacakların birbirlerine dolanmaları’ anlamları kastedilmektedir. ²⁰⁰ يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ ayetinde geçen baldırların açılması tabiri Araplarda savaşın kızışması anlamına gelen şu deyimdeki anlamdadır: ²⁰¹ كَشَفَتِ الْحَرْبُ عَنْ سَاقِهَا veya işin şiddetlenmesi anlamındadır. Şöyle ki devenin karnında yavrusu ölünce müzzemmir (yavrunun cinsiyetini öğrenmek için elini devenin hayasına koyan kişi), elini onun karnına sokar ve yavrunun bacağından tutup onu ölü olarak dışarı çıkarır. İşte baldırın açılması budur; ancak daha sonra bu söz her türlü korkunç olay için kullanılır olmuştur.”²⁰² Tüm bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere konumuz olan Kalem suresi 42. ayette geçen sâk (ساق) kelimesi baldırın açılması olarak çevrilmektedir. Ancak kelimeden kastedilen işin şiddetlenmesi ve durumun ciddi olmasıdır.

Turan’ın bu ayet ve sâk kelimesi hakkındaki görüşlerine geçmeden bazı müfessirlerin yorumlarına değinilecektir. Böylece yorumlar arasındaki farklar ortaya konmaya çalışılacaktır. Zemahşerî Kalem suresi 42. ayetin tefsirinde şu görüşlerini zikretmiştir, الكشف عن الساق والابداء عن الخدام “Baldırın açılıp halhalların ortaya çıkması”, işin şiddetini, durumun zorluğunu temsil eder. Aslında ise korku ve hezimet sırasında kadınların kaçarken paçalarını sıvamaları ve bu esnada halhallarını açmalarıdır. Bu anlamda Hatîm’den şu beyti nakleder, ²⁰³ أَخُو الْحَرْبِ إِنْ عَضَّتْ بِهِ الْحَرْبُ عَضًّا... وَإِنْ شَمَرَتْ عَنْ... Savaşçı harp durduğunda kendini dizginler ; ama harp kızışınca, sıvar paçaları!.. Beyitte savaşın şiddetlenip savaşçının paçaları sıvaması tabiri Türkçedeki

¹⁹⁷İbn Manzûr, III, s. 2155.

¹⁹⁸Bkz. Kıyâmet: 75/30, Kâf: 50/21.

¹⁹⁹Kıyâmet:75/29.

²⁰⁰Kalem: 68/42.

²⁰¹Savaş baldırlarını açtı/kızıştı.

²⁰²İsfehânî, s. 436.

²⁰³Zemahşerî, s. 1132.

*kolları sıvamak*²⁰⁴ deyiimiyle eş anlamlıdır. Burada ifade edilen mana ise işe girişmek için ortaya konan sorumluluk ve işe tüm gücüyle koyulma anlamındadır. Zemahşerî'ye göre *baldırın açıldığı gün* ifadesiyle anlatılmak istenenle, *durumun şiddetlendiği, iyice kötüleştiği zaman* ifadesiyle anlatılmak istenen aynı anlamdadır. Dolayısıyla ortada ne açmak vardır, ne de baldır asıl meseledir. Nasıl ki elleri kesik cimri birine *elleri bağlı* denildiği halde ortada ne el vardır ne de bağ; fakat bu sözle de cimrilik kastedilmektedir. Müşebbihenin ayeti yanlış anladıklarını savunan Zemahşerî, meseleyi teşbîhi bir açıdan yorumlayıp ayette geçen sâk kelimesini baldır olarak anlamının yanlış olduğunu ve sorunun temelinin beyan ilmindeki kavrayışlarının yetersizliği ve incelemelerinin azlığı olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁵

Râzî ise “sâk kelimesinin İbn Abbas’a göre ‘sıkıntı, bela, musibet ve kıyametteki en müthiş an’ anlamına geldiğini nakletmiştir. İbn Kuteybe de ‘bir kimse kendisinde alabildiğine gayret gösterme ihtiyacını hissettiği büyük bir işin içine düştüğünde, paçaları sıvar, tam doruk noktasında da كَشَفَ عَنْ سَاقِهِ *paçaları sıvadı* denilir,’ demiştir. Dolayısıyla sıkıntılı bir durumda كَشَفَ عَنْ سَاقِهِ ibaresinin kullanılmasında bir beis yoktur. Bu dilcilerin sâk kelimesini şiddetli durumları ifade etmek için mecâzî manada kullandıklarını gösterir. Ulema, hakiki manasına hamletmenin caiz olmadığı durumlarda kelamı mecaza hamletmenin caiz olduğu konusunda ortak kanaattedirler. Biz Cenab-ı Hakk’ın cisim olmasının imkânsızlığına dair kesin delilleri ortaya koyduğumuza göre bu durumda bu lafzı mecaza hamletmek gerekir.”²⁰⁶ Ayrıca Zemahşerî’nin yukarıda zikrettiğimiz beyan ilmine göre yaptığı açıklamaları eleştiren Râzî, bir lafzı delilsiz bir biçimde sadece beyan ilmiyle mecaza hamletmeyi uygun görmemiştir. Bu konuda delilsiz olarak mecaza hamletmenin sakıncalı ve uygun olmadığını böyle yaparsak felsefecilerin kıyametle ilgili te’villerine kapı açmış oluruz demiştir. Felsefeciler 207 جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ifadesiyle ilgili “Orada ne nehirler ne de ağaçlar vardır, ama bu zevk ve mutluluğu anlatmak için getirilmiş bir ifadedir” derler. Aynı şekilde 208 ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا *orada ne secde, ne rükû vardır, bilakis bu bir tazim örneğidir* derler. Bu tür sözlerin, şeriatları ortadan kaldırma ve dini ifsat etme sonucuna götüreceği bilinmektedir. Yahut da bu kimse, “Bu tür te’villere, kelimeyi - kelamı zahirî anlamına almanın caiz olmayacağına dair delillerin

²⁰⁴<https://sozluk.gov.tr/>

²⁰⁵Zemahşerî, s. 1132.

²⁰⁶Râzî, XXX, s. 613.

²⁰⁷Bakara: 2/25.

²⁰⁸Hac: 22/77.

bulunmasından sonra başvurulur” diyecektir. İşte bu durum, her kelamcının söylediği, kendisine güvendiği ve dayandığı bir husustur.²⁰⁹ Dolayısıyla Râzî, lafzın zahirinin kabul edilmesinin caiz olmadığı durumlarda beyan ilminin devreye girmesini daha uygun görmüştür denilebilir.

İsmail Turan, ²¹⁰يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ *inciğin açılması* mealindeki ayeti, Taberî’nin tefsirinden alıntılacağı şu görüşle te’vîl etmeye başlamıştır: “Sahabe ve tabiinden te’vîl ehli olan bir cemaatin görüşüne göre bu tabir *ciddi, önemli bir iş* olarak görülmüştür ve aynı şekilde İkrime ve İbni Abbas bu tabiri *savaş ve zorluk günü, önemli, büyük iş* şeklinde te’vîl etmişlerdir. Zorlu, sıkıntılı ve şiddetli bir günü tasvir eden سَاقٍ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ ‘baldırın açıldığı gün’ ifadesiyle anlatılan bu durum, mizan, hesap, haşır ve sırat gibi ahiret işlerine has olan zorlukların ve korkuların ortaya çıktığı durumları tasvir içindir.”²¹¹ Turan, sâk kelimesini de içeren سَاقٍ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ ifadesi hakkında rivayet edilen birçok görüşü zikrettikten sonra bu konudaki fikrini şu satırlarda dile getirmiştir: “Biz de diyoruz ki: سَاقٍ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ (baldırın açığa çıktığı gün) demek, örtünün (perde) açılması demektir. Örtü غطاء ise müminlerin Rab’lerini tanımlarını engelleyen şeydir. Şayet Allah kendisini tanıtmazsa müminler O’nu kendi istidatlarıyla tanıyamazlar. İşte bu örtünün açılması olayı سَاقٍ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ baldırın açıldığı gün diye tarif edilen zamandır. Örtünün açılmasından önce rableri müminlere suretten münezzeh olarak tecelli eder ve “ben sizin Rabbinizim, der.” Müminler Rablerini tanıyamadıkları için “Allah’a sığınırız, sen bizim Rabbimiz değilsin” derler. سَاقٍ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ baldırın açıldığı gün tabiri ile iman ehlinin diğerlerinden ayrıştığı gün kastedilmektedir. Müminler perdenin açılmasıyla Rablerini tanırlar ve bu tanıma nimetinden dolayı şükür içerisinde secdeye kapanırlar. Allah’ın سَاقٍ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيَدْعُونَ إِلَى kavli ise münafıklar dünyada ihlasla değil de gösteriş için ve müminleri aldatmak için secde ettiklerinden, ahirette secde edemeyecekler anlamındadır. Çünkü dünya ahiretin tarlasıdır. Burada ne ekilirse orada o biçilir. Nitekim bu konuda ayeti kerimede şöyle buyrulmaktadır: *Bu dünyada kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.*²¹² Yani bu dünyada rabbini bilen ahirette daha iyi bilir ve tanır, dolayısıyla bu dünyada rabbini bilmeyen ve kör olan ahirette daha da kördür. Gerçeğin ortaya çıkışı (hakikatin keşfi) mümin için bir nimettir, şiddet

²⁰⁹Râzî, XXX, s. 613.

²¹⁰Kalem: 68/42.

²¹¹Turan, XVII, s. 319.

²¹²İsrâ:17/72.

(zorluk) değildir. Münafık için ise ahirette çok büyük sıkıntı, zorluk, ihanet ve zillet içeren bir kayıptır. Allah'ın, cennet ehline adn cennetinde görünmesi (rü'yet) ancak hicabın kalkmasıyla olur. İşte *الكشف عن الساق* *baldırın açılması* tabiri de aynı şekilde iman ehli için, nur olan rü'yetin gerçekleşmesini engelleyen hicabın kalkmasını ifade eden bir tabirdir.”²¹³ “Burada kastedilen perde müminleri engelleyen örtüdür yoksa Allah'ı engelleyen hiçbir şey olamaz. Çünkü ayeti kerimede şöyle buyrulmuştur”²¹⁴: ²¹⁵ *كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ* denilerek hicap kavramının kullara yönelik olduğu belirtilmiştir.²¹⁶

İsmail Turan, Allah'ın ahirette görülmesi hakkında Ebu Hureyre'den rivayet edilen uzunca bir hadisi aktardıktan sonra *كشف عن الساق* tabirinin rü'yetullah konusunda meşakkati ve müşkili izale sadedinde kullanıldığını belirtmiştir. “Aynı şekilde *كشف عن الساق* tabirinin manasındandır ki; cehennem ehli, cennet ehlinden ve onlara tabi olanlardan, güneşten, aydan ve tağutlardan taptıkları şeylerle ayırt edildiler ve onlar ateşe sürüldüler, iman ehli içlerindeki münafıklar ile haşır meydanında kaldılar. Bu durumdayken Rableri onlara bilinmeyen (Onu tanıyamadıkları) bir surette tecelli etti ve onlar onu yalanladılar. İşte bu marifetullah üzerine bir perdedir ve onları Rab'lerini tanımaktan alıkoymaktadır. Bu *كشف عن الساق* ifadesi marifetullah önündeki engel ve örtüyü kaldırarak müminlerin Rablerini tanınmasını ve bilmesini sağlamaktır. Yani *كشف عن الساق* demek, *marifetullah önündeki müşkil ve meşakkatin izalesi* demektir.”²¹⁷ Bu ifadelerden müellifin *كشف عن الساق* ifadesiyle marifetullahın önündeki perde ve örtünün kaldırılmasının ifade edildiği te'vili benimsediğini anlıyoruz. Ancak bu perde veya örtü kullar için bir engeldir yoksa Allah'a nispet edilen bir durum değildir. Çünkü Cenab-ı Hak örtü veya perdeyle engellenmekten münezzehtir. Kanaatimizce, Turan'a göre *كشف عن الساق* ifadesi, hakikatin ortaya çıkacağı günü nitelemektedir. “Gerçeğin ortaya çıkması mümin için bir nimettir, ona şiddetli değildir, mümin için ahirette rahmettir, münafıklar için ise bu durum en büyük bir kayıptır. Ayrıca yine bu durum münafıklar için zillet ve ihanet dolu zorlu sıkıntılı bir durumdur.”²¹⁸

Turan'a göre aslında zorluk ve şiddetli durumların izahında kullanılan bu ifade, müminler için tam tersi bir durumun izahı için kullanılmıştır. Nitekim bu konuda perdenin

²¹³Turan, XVII, s. 322.

²¹⁴Turan, XVII, s. 323.

²¹⁵Mutaffifin: 83/15. ayetin meali: “Ve gerçek şu ki onlar, o gün elbette rablerinden (perdelenerek) mahrum kalacaklardır.”

²¹⁶Turan, XVII, s. 323.

²¹⁷Turan, XVII, s. 324.

²¹⁸Turan, XVII, s. 322.

kalkıp rü'yetullahın gerçekleşmesi için كشف عن الساق ifadesinin kullanıldığını belirtmesi, bu ifadeyi zorluk ve sıkıntıyı değil, bilakis mümin için bu durumların izale edildiği bir hal anlamında yorumladığını göstermektedir. Yani bu tabir mümin için marifetullahı engelleyici olan perdenin açılması ve ahirette karşılaşılabilecek olan meşakket ve sıkıntıların Allah tarafından iman ehli için izale edilmesi sadedinde kullanılan bir ifade olarak anlaşılabilir. Ancak bu tabir, inkâr ehli için ise zorlu ve sıkıntılı bir durumun ortaya çıkışının tarifi anlamında kullanılmaktadır.

3.8.4 Rü'yetullah (روية الله)

Allah'ın ahirette müminler tarafından görülmesi/rü'yetullah konusu âlimler arasında ihtilaflı olan meselelerden biridir. Bazıları Allah'ın görülmesinin O'nun bir cisim olması durumunda mümkün olacağını belirtmişlerdir. Ama bu muhal olan bir durumdur. Bu sebeple bu kimseler Allah'ın hem dünyada hem de ahirette asla görülemeyeceğini iddia etmişlerdir. Kimileri de Allah'ın cisim olmaksızın ve insanın mahiyetini bilemeyeceği bir şekilde görünmesinin mümkün olduğu görüşünü savunmuşlardır. Her iki kesim de bu tartışmada aynı ayetleri delil olarak kullanmış fakat ulaşılmış oldukları sonuçlar birbirinin tam tersi olmuştur. Bu bölümde bu tartışma konusu ele alınacaktır. Önceki dönemlerde yaşayan müfessirlerin konu hakkındaki düşünceleriyle birlikte İsmail Turan'ın konuya yaklaşımı incelenecektir.

Rü'yetullah terkihi sözlükte *görmek* anlamındaki *rü'yet* kelimesiyle *Allah* lafzından meydana gelen bir tamlamadır. Kur'an'da rü'yetullah terkihi geçmemekle birlikte inkarcıların dünyada Allah'ı görme ve peygamberlerden Allah'ı kendilerine gösterme taleplerinden söz edilmiştir.²¹⁹ Rü'yetullahın aklen mümkün veya imkânsız olduğunu savunanlar, bu düşüncelerini ispat etmek için ayetleri delil olarak zikretmişlerdir. Söz konusu mesele hakkında delil olarak ileri sürülen ayetlerden biri de لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ “Gözler O’nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.”²²⁰ ayetidir. Bu sebeple çalışmanın bu kısmında rü'yetullah konusu bu ayet bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır.

²¹⁹Temel Yeşilyurt, DİA, “Rü'yetullah”, İstanbul, 2008, XXXV, s. 311.

²²⁰En'âm: 6/103.

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ “Gözler O’nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.”²²¹ Rü’yetullah tartışmasında odak nokta olarak ele alınacak olan bu ayet hakkında, evvela Allah’ın görülmesini imkânsız kabul eden müfessirlerden öne çıkanların görüşleri sunulacaktır. Ardından rü’yetullahı mümkün görenlerin görüşleri zikredilecektir. Son kısımda ise İsmail Turan’ın ilgili ayet bağlamında konu hakkındaki görüşleri aktarılacaktır.

Allah’ın görülmesi konusuna menfî yaklaşan ve bunun mümkün olmadığı fikrini savunanların başında Mu‘tezilî ve Şî‘î âlimler gelmektedir. Bu iki kesimin bu konuda fikirleri birbirine paralellik göstermektedir. Her iki kesimin âlimleri nassları izah ederken te’vîle fazlaca başvurmuşlar ve akli gereğinden fazla ön planda tutmuşlardır. Nass ve aklın çatıştığı durumlarda ise akli tercih ederek, söz konusu nassı aklın uygun gördüğü şekilde te’vîl ederek, kendi inanç ilkelerine göre hüküm çıkarmışlardır.²²²

Bu çerçevede bu mezheplere mensup müfessirler, ru’yetullahla ilişkili ayetleri te’vîl etmişlerdir. Hadisleri ise ya reddetmiş ya da hiç değinmemişlerdir. Bu mezheplere mensup öne çıkmış müfessirlerin En’âm 6/103. ayet bağlamında rü’yetullah ile ilgili görüşleri şöyledir:

Mu‘tezilî müfessirlerden olan Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), söz konusu لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ²²³ ayeti hakkındaki açıklamalarında, bu ayetin Allah’ın gözlerle görülemeyeceğine delil olduğunu zikretmiştir.²²⁴ Kâdî Abdülcebâr, konu hakkında başka delile yer vermemiş, ayet hakkında son söz olarak bu şekilde görüş belirtmiştir.

Zemahşerî (ö. 538/1144) aynı ayetin tefsirinde kendi usulünce öncelikle kelimelerin tahlilini yapmıştır. Öncelikle basar (البصر) kelimesini; Allah’ın bakma duyusuna yüklemiş olduğu latîf bir cevher olarak anlamlandırmış ve görülebilen şeylerin bununla algılanıp görüldüğünü belirtmiştir. Buna göre ayetin manası “gözler Allah’la ilişki kuramaz ve O’nu idrak edemez, çünkü O zâtı itibarıyla görülmekten müteâil (aşkın) olandır.” Çünkü gözler cisimler ve durumlar gibi aslen veya tab’an bir yönü olan şeylerle ilişki kurabilirler. “Allah

²²¹En’âm: 6/103.

²²²Mu‘tezile hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlyas Çelebi, DİA, “Mu‘tezile”, Ankara, 2020, XXXI, s. 391-401.

²²³En’âm: 6/102.

²²⁴Abdülcebâr b. Ahmed el-Hamedânî el-Kâdî, Tenzihû'l-Kur'an 'ani'l-Metâ'in, thk. Ahmet Abdurrahim Sayih, Müsteşar Tevfik Ali Vehb, 1. Baskı, Mektebetü Nafize, Gize, (Mısır), 2006, (Tenzihû'l-Kur'an), s.159.

ise bütün gözleri idrak eder, algılar.” Allah idrak edilebilecek her şeyi en ince bir şekilde idrak edecek güce sahiptir. Hiçbir idrak edicinin idrak edemeyeceği bu latif cevherleri de algılar, idrak eder. O gözlerin kendisini idrak edemeyeceği derecede latîf olandır. Yine O bütün inceliklerden haberdar olandır. Bu sebeple O, bütün gözleri idrak etmekte yani algılamakta, gözler O’nun idraki yani algısı dışında kalamamaktadır.²²⁵ Müellife göre Allah’ın görülmesi mümkün değildir. Çünkü gözlerde O’nu görececek yetenek yoktur. Gözler ancak aslen veya tab’an yönü olan cisim ve durumları görebilir. Allah için ise böyle bir durum söz konusu olamayacağından O’nun görülmesi mümkün değildir.

Şîi müfessirlerin ayetleri te’vîli, Mu‘tezilî müfessirlerle paralellik göstermektedir. Şîi müfessirler de Allah’ın görülebilmesini imkânsız kabul etmektedirler. Tabersî (ö. 548/1154) En’âm 6/103. ayetin tefsirinde gözlerin Allah’ı göremeyeceğini Allah’ın ise mevcudatın hilafına görülebilen ve görülemeyen tüm her şeyi gördüğünü belirtmiştir.²²⁶ Müfessirin Allah’ın görülemeyeceği yaklaşımıyla Mu‘tezile’nin düşüncesinin paralel olduğu görülmektedir.

Şia’nın ünlü müfessirlerinden olan Tabâtabâî’ye göre (ö. 1402/1981) ise, “gözler O’nu idrak edemez, (fakat) O gözleri idrak eder” mealindeki ayet, müşriklerin kafalarındaki Allah’la ilgili yanlış vehimleri defetmek için indirilmiştir. Ona göre “O her şeye vekildir”²²⁷ mealindeki bir önceki ayet, müşriklerde şöyle bir düşünce oluşturmuştur, eğer Allah her şeye vekilse o halde cismânî bir varlıktır. Yani Allah’ın her şeye vekil olması, kendisinin cismânî özellikler sergileyen varlıklar gibi olmasını gerektirir. Müfessire göre müşriklerin bu düşüncesini defetmek için Allah söz konusu ayeti indirerek sanki şöyle demek istemiştir, Allah, sizin tasavvur ettiğiniz gibi cismânî özellikleri olan bir varlık değildir. Aksine O, gözlerin göremeyeceği derecede aşkın ve yüce bir varlıktır. “Allah latîf ve habîr olandır” tabiriyle de Allah her şeyi en ince detayına kadar gören ve her şeyden en ince detayına kadar haberdar olandır manası kastedilmiştir. O her şeyi zahiri ve batınî yönden hakiki bir şekilde ihata edendir. Allah gözle görülen ve görülemeyen her şeyi idrak edendir. Gözler ise ancak görülebileni idrak eder.²²⁸ Her ne kadar müfessir farklı

²²⁵Zemahşerî, s. 340-341.

²²⁶Ebû Ali Emînü’l-Din (Emînü’l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl Tabersî, Mecme’u’l- Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an, 1. Baskı, Dâru’l-Murtezâ, Beyrut, 2006, IV, s. 96-97.

²²⁷En’âm: 6/102.

²²⁸Tabâtabâî, VII, s. 301-302.

bir bakış açısıyla konuya yaklaşırsa da temel olarak Allah'ın görülemeyeceği fikrinde Mu'tezile ile aynı düşüncede birleşmiştir.

Rü'yetullah'ı kabul edenler arasında Ehli Sünnet dışında Mücessime ve Müşebbihe fırkaları da bulunmaktadır. Fakat bu gruplar Ehli Sünnet'ten farklı olarak Allah'ı bir cisim ve yaratılmış bir varlık gibi tasavvur etmişlerdir. Ayrıca O'na farklı özellikler yüklemiş ve diğer yaratıklar gibi Allah'ın organları olduğu fikrini benimsemişlerdir.²²⁹ Fakat Ehl-i Sünnet, Allah'ın bu tür vasıflardan münezzeh olduğu, yaratılmış hiçbir şeye benzemediği fikrini savunmuştur. Bu sebeple bu kısımda Mücessime ve Müşebbihe gibi aşırı grupların değil Ehl-i Sünnet müfessirlerinin görüşleri incelenecektir.

İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), En'am 6/103. ayetin tefsirinde rü'yetullahın gerçekleşeceğini ama gözlerin Allah'ı görse bile idrak edemeyeceğini belirtmiştir. Bu düşüncesini şu satırlarında açıkça görebiliyoruz: “Şanı yüce ve mübarek olan Rabbimiz kıyamet gününde gözlerle ayan beyan görülecektir, fakat imkânsız olan, gözlerin onu idrak etmesidir. Gözler her ne kadar onu görse dahi idrak, görmenin de ötesinde bir durumu ifade eder. En yüce örnek Allah'a ait olmakla birlikte güneşi örnek verebiliriz. Onu görüyoruz ama gerçek haliyle idrak edemiyoruz. Hatta ona yakın bir halde dahi idrakimiz söz konusu değildir.”²³⁰ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise tefsirinde konuyla alakalı rü'yetullahın gerçekleşeceğine dair birçok görüş zikretmiştir. Naklettiği görüşlerden ve zikrettiği delillerden anladığımız kadarıyla İbn Kesîr rü'yetullahın ahirette vuku bulacağını düşünmektedir. Ayrıca o idrak ile rüyeti farklı değerlendirmiş. Rüyeti daha genel anlamda kabul etmiş gözükmektedir. İdrakin hususi manada değerlendiren müfessir, idrakin ayette nefyedilmiş olmasının rüyeti de nefyettiği anlamına gelmeyeceğini dile getirmiştir. Allah'ın görülebilmesi demek mahiyetinin ne olduğunun idrak edildiği anlamına gelmez. Bu tıpkı aya bakan birinin ayı görmesi ama ayın hakikatini, mahiyetini ve kühnünü idrak edememesi gibidir.²³¹

Mâtürîdî (ö. 333/944)²³² لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ ayetinde Allah, الْأَبْصَارُ lafzını yaratılanlardan kinaye olarak kullanmıştır diyenlerin fikrini zikreder ve mananın bu durumda sanki “yaratılmış olanlar Allah'ı idrak edemez fakat O tüm yaratılanları idrak

²²⁹İlyas Üzümlü, “Mücessime”, DİA, Ankara, 2020, XXXI, s. 449. ; Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s. 157.

²³⁰İbn Kayyım el-Cevziyye, Bedâi'u't-Tefsîr, çev. Ahmet Ağırakça, M. Emin Çimendağ, Polen Yayınları, İstanbul, 2011, II, s. 55.

²³¹İbn Kesîr, III, s. 310.

²³²En'am: 6/103.

eder” olduğunu belirtmiştir. Her şey ancak gözlerle görülüp idrak ve ihata edilebildiği için Allah الْأَبْصَارُ lafzını yaratılanlardan kinaye olarak kullanmıştır. Müfessir ayette geçen الْأَبْصَار lafzının gerçek gözler veya kalp gözü olduğunu söyleyenlerin olduğunu belirtir ve şayet gerçek gözler kastedilmiş ise bu durumda bunda rü’yetullah’ın ispat edilmesine dair delil olduğunu dile getirmiştir. Rü’yetullahın gerçek olduğunu belirten müfessir, ayette Allah’ın sadece idraki reddettiğini, şayet görmek ihtimali yoksa idraki reddetmenin anlamı olmayacağını, çünkü görülmeyen şeyin zaten idrak edilmeyeceğini iddia eder. Müfessir, idrakin reddinin, rü’yetullah’ın ahirette vuku bulacağına işaret ettiğini iddia eder ve Allah görülür, fakat mahiyeti idrak edilemez ve ihata edilemez, nitekim bir ayet-i kerimede “Onların bilgisi O’nu kuşatamaz”²³³ buyrulmuştur, der.²³⁴

Taberî, En’âm 6/103. ayetin tefsirini yaparken bu konuda ihtilaf edildiğini bazılarının ayetin “gözler Allah’ı ihata edemez ama Allah gözleri ihata eder” anlamında olduğunu belirttiklerini, bazılarının ise “gözler O’nu göremez ama O gözleri görür” anlamında kabul ettiklerini belirterek kendinden önceki görüşleri sıralar. Müfessir, Rasûlullah’tan gelen haberde de belirtilen görüşün doğru olan görüş olduğunu beyan eder. Çünkü Hz. Peygamber (sas) bir hadisinde müminlerin, bulutsuz bir gecede dolunayı ve yine bulutsuz bir günde güneşi gördükleri gibi ahirette Allah’ı çıplak gözle göreceklərini haber vermiştir. Taberî bu hadise dayanarak müminlerin Allah’ı göreceklərini, kafirlerin ise göremeyeceklerini belirtmiştir. Taberî, kafirlerin o gün Allah’ı görmekten engelleneceklerine dair şu ayeti delil olarak sunmuştur: كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ²³⁵ Taberî, yukarıda zikredilen rivayete dayanarak müminlerin ahirette Allah’ı görebileceklerini savunmuştur. Aksini iddia edenlerin yani Allah’ın görülemeyeceğini dile getirenlerin görüşlerinin asılsız ve yanlış olduğunu belirtmiştir. Çünkü bu kimselerin ileri sürmüş oldukları görüşlerin gerek lügat bakımından gerekse şer’î yönden zikredilen ayetin bâtıl bir te’vîli olduğunu belirtmiştir.²³⁶

Râzî’nin ayet hakkındaki yorumlarına bakılacak olursa, bu ayetin Allah’ın görülebileceğine ve kıyamette müminlerin O’nu göreceklərini delil olduğunu ifade ettiğini görülür.²³⁷ Râzî, bu ayetteki olumsuzluğun “genel”e tahsis edilmesi, hükmün (görme hükmünün), o genelin içinde bulunan bazı kimseler hakkında söz konusu olabileceğine

²³³Tâhâ: 20/110.

²³⁴Mâtürîdî, IV, s. 196-197.

²³⁵Mutaffîfîn:83/15.

²³⁶Taberî, el-Câmi‘u’l-Beyân, IX, s. 466-468.

²³⁷Râzî, XIII, s. 97.

delâlet ettiğini belirtir. “Baksana, bir kimse, ‘Zeyd’i herkes dövmedi!’ dediği zaman, bu söz Zeyd’i bazı kimselerin dövdüğünü ifade eder. Binaenaleyh, mesela, “Hz. Muhammed (s.a.s)’e herkes iman etmedi” denildiğinde bu söz, O’na bazı kimselerin iman ettiğini ifade eder. Hak Teâlâ’nın, “Gözler O’na erişemez” buyruğu da böyledir. Bunun manası, “O’nu her göz idrak edemez” şeklindedir. Binaenaleyh, bu ayetin, bazı gözlerin O’nu idrak edebileceğini ifade etmesi gerekir.”²³⁸ Bu şekilde dile getirdiği yorumlardan müfessirin rü’yetullah hakkında müspet bir fikirde olduğu yani Allah’ın ahirette müminlerce görülebileceği düşüncesinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu müfessirlerin rü’yetullah hakkındaki fikirleri incelendikten sonra şimdi de İsmail Turan’ın konu hakkındaki fikirleri incelenecektir. Burada Turan’ın, En’âm 6/103. ayeti kerimeyi nasıl te’vîl ettiği buraya kadar incelenen müfessirlerin hangileriyle fikirlerinin örtüştüğü ve hangileriyle çeliştiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İsmail Turan, çalışmanın bu kısmında ele aldığımız En’âm 6/103. ayetin tefsirine Zeccâc’ın لا تدرکه الأبصار *gözler onu idrak edemez* ibaresine yaptığı “Onu hiçbir şey kuşatamaz, algılayamaz ve hiçbir şey gerçekliğine ulaşamaz.” açıklamasıyla başlamıştır. İbn Abbas’ın; dünyada gözler onu idrak edemez ve ahirette müminler Allah’ı göreceklerdir, ayrıca gözler O’nu kuşatamaz ancak O bütün gözleri kuşatır, açıklamalarıyla devam etmiştir. Turan, bu dünyada peygamberlere çok çeşitli rabbani tecellilerin işaretlerinin gerçekleştiğini bilhassa Hz. Peygamber (sas) için ise daha fazla tecellilerin gerçekleştiğini belirtmiştir. Peygamber (sas)’ın Rabb’ini kalp gözüyle gördüğünü belirtmiş ve bu duruma şu ayeti delil olarak sunmuştur: ²³⁹ مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى Allah’ın Peygamber (sas)’i dost edindiğini Müslim’de geçen şu rivayete yer vererek izah etmiştir: “Şayet dost edinecek olsam Ebu Bekir’i dost edinirdim ama o benim kardeşim ve dostumdur ve Allah sizin arkadaşınızı dost edinmiştir.” Turan, Cenab-ı Hakk’ın miraç zamanında Peygamber (sas)’le konuştuğunu da belirterek görüşlerini desteklemeye çalışmıştır.²⁴⁰ Turan, Taberî, Katâde, İbn Atiyye ve daha birçok âlimin konu hakkındaki görüşlerini zikretmiştir. Genel olarak gözlerin Allah’ı ihata edemeyeceği ancak ahirette müminlerin O’nu görebilecekleri fikrini benimsediği görülen Turan’ın, bu konuda Ehli Sünnet çizgisini takip ettiği görülmektedir. Son olarak Turan, konu hakkında kendi fikrini şöyle beyan etmiştir, “Bize göre, yani ayette ve hadiste reddedilmeyen mananın doğru olduğunu söylüyoruz ki,

²³⁸Râzî, XIII, s. 98.

²³⁹Necm: 53/11. ayetin meali “Gözünün gördüğünü gönlü yalanlamadı.”

²⁴⁰Turan, VII, s. 318.

müminler Allah'ın dostlarıdır ve Allah onların velisi ve vekilidir, Allah katındaki dereceleri ne olursa olsun, onlar ahirette Rab'lerini göreceklerdir.”²⁴¹ Turan, Ehli Sünnet'in rü'yetullah konusundaki genel kabulünün müminlerin kıyamet zamanı ve cennette Rab'lerini görecekleri şeklinde olduğunu belirtmiştir. Turan, Ehli Sünnet, Cenab-ı Hakk'ın müminlerce ahirette görüleceğini ispat etmek için sünnet, sahabe icması ve onlardan sonrakilerin icmalarını delil göstererek rü'yetullah'ın geçerliliğini savunmuştur. Bu sebeple Turan'ın bu konudaki yaklaşımının Ehli Sünnet çizgisinde olduğu söylenebilir.²⁴² Turan'ın Mu'tezile'nin yorumlarına da katılmadığı *Keşşâf*'tan alıntılacağı konuyla ilgili bir yoruma verdiği cevaptan anlaşılmaktadır. Şöyle ki, “ayette geçen وهو اللطيف ibaresinde ki اللطيف kelimesine Zemahşerî, “gözlerin idrak edemeyeceği kadar latif (ince) olan her şey” manasını vermiştir. Turan, Zemahşerî'nin bir taraftan Allah'ın cisim ve mücessem olmadığını iddia ettiğini sonra da O'nu latif olanlara, yani gözle görülmeyen rüzgar, elektrik, cinler, şeytanlar ve melekler gibi latif varlıklara benzetme hatasına düştüğünü belirtmiş ve bu mezhebin bir de akıl ve anlayış sahibi olmakla övündüğünü dile getirmiştir.²⁴³ Turan'ın latif kelimesi hakkında ki eleştirisi aslında salt akıl yoluyla meselelere yaklaşmanın insanı nasıl bir yanılsa düşürebileceğini göstermesi açısından dikkate şayandır.

3.8.5 Yedullah (يد الله)

Haberî sıfatlar içinde (يد) “yed”in önemli bir yeri vardır. Kur'an'da çeşitli yerlerde “yed” kelimesi tekil, ikil ve çoğul formuyla Allah'a izafe edilmiştir. Bu ayetlerin her birinde de “yed”in Allah'a izafesinin, farklı bir bağlamı vardır.²⁴⁴ Bu çalışma sınırlı olduğu için bu bölümde sadece müteşâbih kavramlardan yed kelimesinin Allah'a izafe edildiği ayetler²⁴⁵ incelenecektir. Öncelikle bu ayetler hakkında Mu'tezile'nin bakış açısını yansıtmaları açısından Zemahşerî'nin yorumları incelenecektir. Ardından Taberî, Râzî ve Mâtürîdî gibi öne çıkan Ehli Sünnet müfessirlerin görüşleri aktarılacaktır. Son olarak İsmail Turan'ın bu ayetler hakkındaki te'vîlleri sunulduktan sonra diğer müfessirlerle farklı ve paralel fikirleri ele alınacaktır.

²⁴¹Turan, VII, s. 320.

²⁴²Turan, VII, s. 324.

²⁴³Turan, VII, s. 324.

²⁴⁴Recep Ardoğan, “Yed”in Ayetlerde Allah'a İzafe Edilmediyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 28, 2012, s. 2.

²⁴⁵Sâd: 38/75.; Fetih: 48/10.

Öncelikle ²⁴⁶ اَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اَسْمِعُوْا اَصْوَاتَكُمْ لِمَا خَلَقْتُمْ بِاَيْدِيْكُمْ اَسْمِعُوْا اَصْوَاتَكُمْ اَمْ كُنْتُمْ مِنَ الْغٰلِيْنَ ayetinin belirlenen müfessirlerce nasıl yorumlandığına bakılacaktır. Zemahşerî bu ayetin tefsirinde “Şayet بِاَيْدِيْ اِيْكِيْ اِلِيْمْلِيْ *İki elimle yarattım* cümlesinin manası nedir?” dersin şöyle derim, daha önce gördüğümüz üzere, iki eli bulunan varlıklar, işlerinin çoğunu iki elleriyle yaparlar. Bu doğrultuda, iki el kullanılmaksızın bizzat yapılan işler de, tağlîb üslubuyla, iki elle yapılan işlerden sayılmıştır. Öyle ki, kalbin yaptığı bir iş hakkında bile, “bu kendi ellerinle yaptığın işlerdendir.” denilir. Dahası, iki eli bulunmayan birine; “kendi ellerini bağladı; kendi ağzını üfledi!” denilir. Netice itibariyle “bu, senin yaptığın işlerdendir.” ifadesiyle “bu, senin ellerinin yaptığı işlerdendir.” ifadesi arasında hiçbir fark kalmamış olur. İşte, لِمَا خَلَقْتُمْ بِاَيْدِيْ “benim bizzat yarattığım”²⁴⁷ ifadesi ile مِمَّا عَمِلْتُمْ اَيْدِيْنَا “kendi ellerimizin ürünü olarak”²⁴⁸ ifadesinin anlamı budur.”²⁴⁹ şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Anladığımız kadarıyla müfessir buradaki “yed” kelimesini somut manada organ olan el anlamında görmemektedir. Müfessir لِمَا خَلَقْتُمْ بِاَيْدِيْ ifadesinin “vasıtasız yarattığım” anlamına geldiğini söyleyenlerin de olduğunu²⁵⁰ zikrederek konu hakkındaki görüşünün çerçevesini çizmiştir.

Taberî bu ayetin tefsirinde (لَخَلْقِ يَدَيْ) لِمَا خَلَقْتُمْ بِاَيْدِيْ ifadesine “elimin yarattığı” anlamını vermiş ve Allah’ın bu ifadeyi zikretmekle Âdem’i iki eliyle yarattığını haber verdiğini belirtmiştir. Taberî, İbn Ömer’den nakledilen bir hadiste “Allah’ın dört şeyi; arşı, Adn cennetini, kalemi ve Âdem’i eliyle yarattığını, sonra (onlar dışındaki) her şey için “ol!” dediğini, onların da var olduğunu” zikrettiğini dile getirmiştir.²⁵¹ Râzî ise Allah’ın uzuv ve organlardan tenzih edilmesinin vacip olduğunu ve bu durumun yakîni ve kesin delillerle sabit olduğunu zikretmiş ve ayette geçen “yed” lafzı için serdedilen fikirleri sıralamıştır. Bu fikirlerde yed lafzı için kudret, nimet gibi anlamlar verilmişse de Râzî bunları tenkit etmiş bu konudaki görüşünü şu şekilde dile getirmiştir, “büyük bir hükümdar, ilgi ve alakasını bütünüyle o işe yöneltmesi durumu hariç, herhangi bir şeyi kendi eliyle yapmaz. Binâenaleyh, son derece gösterilecek ilgi ve alâka, el ile yapılacak işin ayrılmaz vasfı olunca, o zaman, kesin deliller bulunduğunda, bu kelimeyi mecâzî manada almak mümkün olur.”²⁵² Anlaşılan Râzî lafzı mecaza hamletmek için kesin

²⁴⁶Sâd: 38/75. ayetin meali “Allah, “Ey İblîs” dedi, “Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü taslıyorsun yoksa ululardan mısın?”

²⁴⁷Sâd: 38/75.

²⁴⁸Yâsîn: 36/71.

²⁴⁹Zemahşerî, s. 931.

²⁵⁰Zemahşerî, s. 931.

²⁵¹Taberî, XX. s.145.

²⁵²Râzî, XXVI, s. 413.

delilleri şart koşmuş ve ancak bu durumda mecaza hamledilebilir demiştir. Ayrıca burada dikkat çektiği diğer husus Âdem'in yaratılışını ifadede kullanılan *لَمَّا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ* ibaresinin işin ehemmiyetini göstermek için tercih edilen bir ifade olabileceği durumudur. Mâtürîdî ise ayette geçen *لَمَّا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ* ibaresinin tefsirinde kelamcılarının ve müfessirlerin Allah'a "el" nispet etmeyi yorumlarken zorlama te'viller yaptıklarını belirtmiştir. Bazılarının "el"den maksat kuvvettir, bazıları şudur, bazıları budur dediğini ama bu zorlamaların gereksiz olduğunu iddia etmiştir. Bazen eli olmayana el, bir uzvu ve organı olmayana da o organ nispet edilmektedir. Meselâ Allah, Kur'an-ı Kerim için, "asılsız bir şey ona ne önünden ne arkasından yaklaşabilir."²⁵³ buyurmaktadır. Burada ön ve arka kelimelerinin belirtilmesiyle hiç kimse yaratılanlardaki organ manasını çıkarmaz. Delilin gelmesi, hakkın gelmesi, bâtılın gitmesi sözlerinden de yaratılanların gelmesi ve gitmesi gibi bir mana anlaşılmaz. Bu durumda Allah için el kelimesi kullanıldığında, bundan, yaratılanlara ait organ manası nasıl anlaşılır? Eğer insan Rabb'ine karşı itikadı bozuk ve Allah'ın yaratıklara ait manalardan çok yüce olduğundan cahil olmasaydı, böyle bir şey aklına bile gelmez, o organın Allah'a nispet edilmesinden, yaratılanlara nispet edildiğinde anladığı manayı anlamazdı. Mâtürîdî bu ayette el lafzının kullanılma gerekçesini "Cenâb-ı Hak burada el kelimesini kullanmıştır, çünkü dünyada işlerin büyük çoğunluğu hep el ile yapılır. İşte her ne kadar onları hakikaten el yapmadı ise de söylediğimiz sebepten dolayı Allah onları ele nispet etmektedir. Buna göre elin Allah'a nispeti de, eğer bu iş yaratılanlar tarafından yapılmış olsaydı ancak elle yapıldı manasına gelir." ifadeleriyle izah etmiştir. Müfessir "Cenâb-ı Hakk'ın başkalarına ait her türlü nitelikten yüce olduğunu, başkalarına ait bütün sıfatlardan uzak olduğunu biliriz," diyerek bu konuda fazla söze hacet olmadığını beyan etmiştir.²⁵⁴

İsmail Turan konumuz olan ayetin²⁵⁵ tefsirinde *خَلَقْتُ بِيَدَيَّ* "ellerimle yarattım" ibaresi için "Allah'ın tüm genel sıfatlarının tecelli mahallinin Âdem (a.s) olduğunu ve lütuf, cemal, kibriya ve celal sıfatlarının da Âdem'in yaratılışında tecelli ettiğini" belirtmiştir. Turan "ellerimle yarattım" ibaresinden kastedilenin "Âdem'in yaratılışında Allah'ın Esmâ-i Hüsnâ'sının zâhirî ve bâtinî olarak tezahürü olduğunu" belirtmiş sonra Allah'ın Âdem'e Rûhundan üflediğini dile getirmiştir. Turan, Esmâ-i Hüsnâ'nın cemali ve celali olmak üzere iki kısma ayrıldığını bunun da izzet, kibriya ve celalinin tezahürü olan ilahi sıfatlar

²⁵³Fussilet: 41/42.

²⁵⁴Mâtürîdî, VIII, s. 646-647.

²⁵⁵Sâd: 38/75.

ve kerem, cemal, lütuf ve rahmetinin tezahürü olan ilahi sıfatlar olduğunu zikretmiştir. Turan, şu zikredilen sıfatların Âdem'in ve zürriyetinin yaratılışında tezahür ettiğini beyan etmiştir. İsmail Turan, Âdem'in ve zürriyetinin cisim ve heykelinde yani somut yapısında Esmâ-i Hüsnâ'nın zâhirî yansımaları olduğunu belirtmiş ve bu tezahürün de zâhirî bir nimet olduğunu zikretmiştir. Turan, Âdem'in ve zürriyetinin Rûhunda tezahür edenlerin ise Esmâ-i Hüsnâ'nın bâtinî yansımaları olduğunu ve bu durumun bâtinî bir nimet olduğunu öne sürmüştür.²⁵⁶ Turan, Âdem'in cennete konuluşu, Allah'ın onu kendi yanından Rûh üfleyerek yaratılışı, onu şekillendirişi gibi tüm eylemlerin Allah'ın bizzat elleriyle olduğu fikrini dile getirmiştir. Âdem'de Allah'ın sıfatlarının izleri bulunduğunu, onda merhamet ve öfke sıfatlarının cem edildiğini belirten Turan, aynı şekilde zürriyetinin de iki kısma ayrıldığını, bu iki kesimin ise iman ehli olan ve mekânları cennet olan merhamet grubu ve ehli küfür olan mekânları cehennem olan öfke grubu olduğunu belirtmiştir.²⁵⁷ Turan, bu ayetin tefsirinde Allah'ın elleriyle yaratmasından kastedilenin Allah'ın güzel isimlerinin Âdem'de zâhirî ve bâtinî yansımaları olduğu fikrini savunmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla konuya elleri inkâr boyutuyla yaklaşmayan Turan, farklı bir te'vîlle izahta bulunmuştur. Kühüne vakıf olunamayan şeyleri inkâr etmek kolaycılığına kaçmamak gerekir. Allah şayet kendisine el nispet etmişse bunu kabul etmek gerekmez mi? Ama bu demek değildir ki burada bu kavramdan insana ait olan organ anlamındaki eller kastedilmiştir. Diğer müfessirlerin izahlarından da anlaşıldığı kadarıyla teşbih ve tecsîme düşmeden yapılan yorumların tutarlı olduğu kabul edilebilir. Dolayısıyla Allah Teâlâ'yı her tür noksanlıktan tenzih ederek bu tür kavramlara yaklaşmak doğru olan bir tutumdur. Öncelikle sağlam bir akideden sonra bu hususlara yaklaşıldığında daha doğru anlamlara ulaşılabilir. Bu ayetin yorumlarında Râzî'nin Âdem'in yaratılışını ifadede kullanılan *لَمَّا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ* ibaresinin işin ehemmiyetini göstermek için tercih edilen bir ifade olabileceği şeklindeki yaklaşımı kabul edilebilir bir yaklaşım tarzıdır. Ayrıca Turan'ın bu ayetteki metoduna da farklı ve kuşatıcı bir yöntemdir denilebilir. Turan, çok fazla tartışmaya girmeden “ellerimle yarattım” ibaresinden kastedilenin Allah'ın esmasının Âdem'de zâhirî ve bâtinî yansımaları olduğunu zikrederek konuya farklı bir açıdan yaklaşmıştır.

²⁵⁶Turan, XV, s. 433.

²⁵⁷Turan, XV, s. 433.

Bu ayetle ilgili düşüncelerin ardından *إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* “Sana yeminle bağlılık sözü verenler gerçekte bu sözü Allah’a vermiş oluyorlar, Allah’ın eli onların elleri üzerindedir.”²⁵⁸ Ayeti çerçevesinde yed kavramı incelenecektir.

Zemahşerî bu ayeti kerimenin tefsirinde *يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* “Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir” tabiriyle kastedilenin, biat edenlerin elleri üzerindeki Peygamber’in (sas) eli olduğunu belirtmektedir. Allah Teâlâ’nın organlardan ve cisimlere ait sıfatlardan münezzeh olduğunu belirten müfessir, burada Hz. Peygamber ile yapılan sözleşmenin Allah ile yapılmış gibi olduğunu, aralarında fark olmadığını dile getirmiştir. Zemahşerî, bunun tıpkı “Resulü’ne itaat eden Allah’a itaat etmiş olur.”²⁵⁹ ayetindeki gibi olduğunu zikretmiştir. Müfessir burada tahyil yoluyla tekid vardır, demiştir. Yani müminlerin Yüce Allah’a gerçek anlamda “elini sıkarak” biat edemeyeceklerinin açık olduğunu *يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* ifadesinde bir canlandırma (tahyîl) yapılmış, biat ettikleri Hz. Peygamber’in eli Allah’ın eliymiş gibi sunulmuştur.²⁶⁰ Dolayısıyla Zemahşerî bu ayette geçen Allah’ın eli ibaresini Hz. Peygamber’in eli anlamında yorumlamıştır. Daha önce de incelediğimiz ayette benzer şekilde te’vilde bulunan müfessir Allah’a nispet edilen organları gerçek anlamında almayı kabul etmemiştir.

Râzî burada *يَدُ* “el” kavramının iki manada kullanıldığını; birinci mananın “Allah” hakkında, koruma ve emin kılma; ikinci mananın da “biat edenler” hakkında bildiğimiz “el” uzvu manasında olduğunu belirtmiştir. Râzî, ayrıca ayette, “Allah’ın eli, onların elinin üstündedir” buyurulmasının; “aracı, uzlaştırmacı üçüncü şahsın, alış-veriş yapan tarafların ellerini, iş bitmeden ayrılmaktan koruması gibi, Allah Teâlâ da, bu biatta onları korur, işi tamamlamalarını sağlar” manasında olduğunu belirtmiştir.²⁶¹ Râzî buradaki el kelimesini mecaza hamlederek meseleyi izah etmiştir.

Mâtürîdî’ye göre burada bahsedilen *Allah’ın eli* ibaresinde, elin Allah’a nispet edilmesi ile muhtemelen Hz. Peygamber kastedilmiştir. Müfessir, Cenâb-ı Hakk’ın sanki şöyle dediğini belirtmiştir, “sizin söz verdiğiniz sırada Hz. Peygamberin eli, sizin elinizin üzerinde idi.” Mâtürîdî, insanların Hz. Peygamber’e verdikleri sözü Cenâb-ı Hakk’ın kendine nispet etmesi, iki şekilde yorumlanabilir, demiştir. Birincisi, bu sözleşme, Allah’ın emriyle yapıldığı için, ikincisi de Hz. Peygamber’in kendi katındaki değerinin

²⁵⁸Fetih: 48/10.

²⁵⁹Nisa: 4/80.

²⁶⁰Zemahşerî, s. 1025.

²⁶¹Râzî, XXVIII, s. 73.

büyükliğini ve şanının yüceliğini göstermek için bu sözleşmeyi kendi zatına nispet etmiştir.²⁶²

Bu kısımda fikirlerine başvurulmuş müfessirler yed kelimesinin Allah'a nispetini ya mecaza hamletmiş ya da Hz. Peygamber'in elinin kastedildiğini belirtmişlerdir. Çalışmanın ana kaynağı olan İsmail Turan'ın bu ayet hakkındaki yorumları da aktararak bu kısım bitirilecektir. Turan, bu ayetin tefsirinde Taberî'nin ve Katâde'nin yorumlarına yer vermiş, kendisi yorum yapmamıştır. Bundan da onun bu müfessirlerin yorumlarına katıldığı sonucu çıkarılabilir. Taberî, bu ayette zikredilen biatın Hudeybiye'de gerçekleştiğini belirtmiştir. Düşman karşısında kaçmamak üzere yapılan biatın Allah'a nispet edilmesinin sebebi ise biata uyarak vefa göstermelerinden dolayı biat edenlere cenneti garantilenmesinden dolayıdır. Katâde ise *يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* "Allah'ın eli onların eli üzerindedir"²⁶³ ayetine dair iki yorum yapmıştır. Birinci yorum, *مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ*²⁶⁴ ayetinde belirtildiği gibi Hz. Peygamber'le olan biatın sanki Allah ile yapılmış gibi olmasıdır. İkinci yorum ise, Allah'ın kudretinin müminlerin gücünün yanında olduğudur. Bunun sebebi ise müminlerin düşmana karşı Hz. Peygamber'e yardım etmede söz vermiş olmalarından dolayıdır.²⁶⁵ Bu ayette Allah'a nispet edilen el tabiri müfessirlerce genelde mecâzî olarak ele alınmıştır. Normalde biat Hz. Peygamber ile şeklen yapılmış olsa da manen sanki direkt olarak Allah ile yapılmış gibi kabul edilmiştir. Allah'ın biatın mükâfatını bizzat vadetmesi ve *يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ* ifadesiyle sanki kendisiyle gerçekleştirilen bir sözleşme gibi kabul etmesi, buradaki durumun ehemmiyetini ve yapılan biatın önemini ortaya koymaktadır. Dünyada devletlerarası yapılan anlaşmalarda da anlaşmayı temsilciler yapmasına rağmen muhataplar ve anlaşmanın garantörleri devletlerdir. Buradaki yorumlar bu şekilde teşbih yöntemiyle değerlendirilebilir. Zahirde biat müminlerle Hz. Peygamber arasında olsa da garantör olan yani mükâfatı verecek olan Allah'dır. Dolayısıyla yapılan biat aslında Allah ile yapılmış hükmündedir denilebilir.

²⁶²Mâtürîdî, IX, 298-299.

²⁶³Fetih: 48/10.

²⁶⁴Nisâ: 4/80. ayetin meali: Resûlullah'a itaat eden Allah'a itaat etmiş olur.

²⁶⁵Turan, XVI, s. 347.

4. VÜCÛHU'T-TE'VÎL FÎ ESRÂRÎ'T-TENZÎL TEFSİRİNDE “ARŞ” KAVRAMI

Bu bölümde çalışmanın asıl konusu olan “arş” kavramıyla birlikte, bu kavramla ilintili semâ, arz, istivâ ve kürsî kavramları da incelenecektir. Öncelikle bu kavramlar lügat ve ıstılahi açıdan incelenecektir. Ardından bu kavramlar hakkında bazı müfessirlerin ilgili ayetler çerçevesinde görüşleri özet olarak aktarılacaktır. Ayrıca İsmail Turan’ın arşla ilintili olan bu kavramlar hakkında zikretmiş olduğu görüşleri aktarılıp diğer müfessirlerle olan ortak ve farklı düşünceleri incelenmeye çalışılacaktır.

4.1. Arş Kavramı ve Arş Kavramıyla İlgili Temel Kavramlar

Çalışmanın bu kısmında arş kavramı ve bu kavramla yakın ilgisi olan semâ, arz, istivâ, kürsî, makâm-ı mahmûd kavramları incelenecektir.

4.1.1. Arş (عرش)

Arş (عرش) kelimesinin kök anlamı *tavanı olan şeydir*. العرش *kralın tahtı* manasında kullanılır. el-Arîş (العریش) ise *kendisiyle gölgelenilen şey* manasındadır. وعرش الرجل demek ise *kişinin durumunun doğru olması* demektir, bu bozulunca عرشه ثل denilir ki bu da *şanı lekелendi, durumu kötüleşti, tahtı devrildi* manasındadır.²⁶⁶ Çoğulu عروش şeklinde gelir.²⁶⁷ Çoğul kullanımına şu ayet örnek verilebilir, ²⁶⁸ وهي هاوية علي عروشها Yüksekliğinden dolayı veya hükümdarın, hüküm verirken, kaza ve takdirinin ahkâmı, üzerinde oturduğu tahttan verildiği için tahta benzetilerek arş diye adlandırılmıştır. Ancak orada (Allah’ın zatına ait) hiçbir suret ve cisim yoktur.²⁶⁹ “Sözlükteki asıl anlamı ‘yükseklik, yüksek yer ve yüksek şey’ dir. Buna bağlı olarak ‘tavan, ev, çadır; ayağın parmaklara doğru uzanan tümsek kısmı’ gibi manalarda da kullanılmıştır. Ayrıca mecâzî olarak ‘hükümlerlik, şan, şeref ve taht’ anlamlarına da gelir. Kur’an-ı Kerim’de arş kavramı doğrudan veya dolaylı olarak on sekiz ayette Allah’a nispet edilmiştir.”²⁷⁰ Arş kelimesi ve aynı kökten türevleri, Kur’an-ı

²⁶⁶Halil bin Ahmed Ferâhidî, Kitâbü’l Ayn, thk. Abdul Hamid Hendâvî, 1. Baskı, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 2003, III, s.129.

²⁶⁷İsfehânî, s. 558.

²⁶⁸Bakara: 2/259. ayetin meali “Evlerinin duvarları, çatıları üzerine çökmüş” şeklindedir.

²⁶⁹Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî, Kitab’ut-Târifat, çev. Ali Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997, s. 152-153.

²⁷⁰Yusuf Şevki Yavuz, “Arş”, DİA, İstanbul, 1991, III, s. 406.

Kerîm'in farklı yerlerinde isim olarak otuz yerde, fiil olarak iki yerde olmak üzere toplamda otuz iki ayette otuz üç defa geçmektedir.²⁷¹

Arş kavramına Hristiyan ve Yahudi kaynaklarında da rastlanılmaktadır. “Kitab-ı Mukaddes'te arş; ‘kralın tahtı, hükümlanlık, Allah'ın tahtı’ olmak üzere üç manada kullanılmıştır. Davud ve Süleyman peygamberlerin tahtı ile Firavun'un tahtına arş adı verilirken kelimenin birinci anlamına ilahi saltanatın eski zamandan beri kurulmuş olup ebediyen devam edeceği, bu saltanatın hak ve adalet temellerine dayandığı belirtilirken de ikinci anlamına işaret edilmiştir. Üçüncü anlamdaki arş ise Allah'ın ezelden beri üzerinde oturduğu bir taht olup evrenin en yüksek noktasındadır.”²⁷²

“Kur'an'da arş, Hz. Yusuf'un ve Sebe melikesi Belkıs'ın tahtı anlamında²⁷³ ve ayrıca Allah'a nisbet edilmiş olarak iki şekilde kullanılmıştır. Arşın doğrudan veya dolaylı olarak Allah'a nispet edildiği on sekiz ayetin bir kısmında rabbü'l-arş²⁷⁴ bir kısmında da zü'l-arş²⁷⁵ tabirleri kullanılmıştır ki her ikisini de “arş sahibi” manasında anlamak mümkündür. Göklerin ve yerin yaratılmasından bahseden bir ayette O'nun arşının su üzerinde²⁷⁶ bulunduğu belirtilir. Bazı ayetlerde de arşın büyük, değerli ve şerefli (azim, kerim)²⁷⁷ oluşundan söz edilir. Arş, melekler tarafından taşınmaktadır ve bu taşıyıcıların kıyamet günündeki sayısı sekizdir. Yine melekler arşın çevresini sarmış olup yüce Allah'ı övgü ve tesbih ile anarlar.²⁷⁸ Kâinatı yaratan ve idare eden Allah arşa istivâ etmiştir.²⁷⁹ Bazı müfessirler Kur'an'da yer alan “yükseltilmiş tavan” (“es-sakfü'l-merfü”) ²⁸⁰ tabiriyle arşın kastedildiğini belirtirler.”²⁸¹ Hadislerde de arş kavramından bahsedilmiştir. Hadislerde Allah'a, Cebrâil'e ve şeytana ait olmak üzere üç tür arştan bahsedilmiştir. Hadislerde Cebrâil ve şeytana nispet edilen arş tabiriyle ilgili fazla bilgi verilmemekte olup sadece Hz. Peygamber'in, Cebrâil'i gökle yer arasında bir arş (taht) üzerinde otururken gördüğü belirtilmektedir. Şeytanın arşı hakkında ise deniz (veya su) üzerinde olduğu, çevresinin yılanlarla çevrili olduğu ve insanları saptırmak için yardımcılara buradan emirler verip

²⁷¹Harun Kocabay, Kur'an'da “Arş” Kavramı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2020, s. 133.

²⁷²Yavuz, “Arş”, III, s. 406.

²⁷³Yûsuf: 12/20.; Neml: 27/23, 38, 41, 42.

²⁷⁴Tevbe: 9/29.; Zuhurf: 43/82.

²⁷⁵İsrâ: 17/42. Mü'min: 40/15.

²⁷⁶Hûd: 11/7.

²⁷⁷Tevbe: 9/129.; Mü'minûn: 23/116.

²⁷⁸Zümer: 39/75.; Mü'min: 40/7.; Hâkka: 69/17.

²⁷⁹Yûnus: 10/3.; Ra'd: 13/2.

²⁸⁰Tûr: 52/5.

²⁸¹Yavuz, “Arş”, III, s. 406-407.

onları buradan yeryüzüne gönderdiği bildirilmiştir. Hadislerde zikredilen Allah’a nispet edilen arşın özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: Arş göklerle yeryüzünün yaratılmasından önce vardır ve arş su üzerindedir. Arş yedinci göğün üzerindeki Firdevs (veya Adn) cennetinin üstündedir. Allah da arşın fevkindedir. Arş göğün üzerinde kubbe şeklinde duran büyük ve değerli bir nesne olup, alt, üst, sağ, sol gibi yönleri ve ağırlığı, gölgesi, köşeleri, sütunları bulunmaktadır. Arşın sütunları üzerinde kelime-i tevhid yazılıdır ve sağında Hz. Peygamber’e has kılınmış olan makâm-ı mahmûd vardır. Arşı melekler taşımakta ve Allah’ı tesbih eden melekler arşın etrafında dönmektedir. Arşın altında şehitlerin Rûhları dolaşır. Kıyamet günü insanların hesaba çekilme işine başlanması için Hz. Peygamber arşın altında secdeye kapanarak şefaât dileyecektir. Hz. Peygamber güneşin bir yörüngede (müstakar) seyrettiğini²⁸² ifade eden ayetin tefsirini yaparken onun yörüngesinin arşın altında olduğunu ifade etmiştir.”²⁸³

Kur’an’da “arş” kavramının geçtiği ayetleri görmek bu kavramı daha yakından anlamaya yardımcı olacaktır. Arş kavramının Kur’an’da iki yerde fiil, otuz bir yerde de isim formatında kullanıldığı belirtilmişti. Şimdi de arş kavramının Kur’an’da fiil olarak kullanıldığı ayetler incelenecektir.

a- Arş kavramının fiil formunda kullanıldığı ayetler

Bu ayetlerden ilki وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يْعْرِشُونَ şeklinde geçen “Firavun ve kavminin yapıp yükselttikleri binaları yerle bir ettik.”²⁸⁴ mealindeki ayettir. Burada arş kavramı fiil şeklinde (يَعْرِشُونَ) gelmiştir. Bazı meallerde âlimlerin bu kelimeye yükledikleri anlamlar şunlardır:

- 1- Yapıp yükselttikleri²⁸⁵
- 2- Yapmakta oldukları sarayları ve yükseltmekte bulundukları binaları hep harap ettik²⁸⁶
- 3- Firavun ile kavminin yapageldikleri sanat eserlerini ve yükselttikleri binaları yere serdik.²⁸⁷

²⁸²Yâsîn: 36/38.

²⁸³Yavuz, “Arş”, III, s. 407.

²⁸⁴A’râf: 7/137.

²⁸⁵Diyanet Vakfı Meali, <https://www.kuranmeali.net/diyanet-vakfi/araf-suresi-137.ayet.html>, (18.09.2022)

²⁸⁶Ali Fikri Yavuz, <https://www.kuranmeali.net/ali-fikri-yavuz/araf-suresi-137.ayet.html>, (18.09.2022)

²⁸⁷Elmalılı Hamdi Yazır, <https://www.kuranmeali.net/elmalili-hamdi-yazir-sadelestirilmis/araf-suresi-137.ayet.html>, (18.09.2022)

4- Firavunun ve soydaşlarının ortaya koydukları eserleri ve yükselttikleri yapıları yıkıp yok ettik.²⁸⁸

5- Firavun ve kavminin yapmakta oldukları şeyleri ve yükseltmekte oldukları binaları tamamen helâk ettik.²⁸⁹

6- Firavunun ve kavminin yapmakta oldukları şeylerle yükseltmekte devam ettikleri (binaları) ise hep harab ettik.²⁹⁰

7- Firavunun da kavminin de yapmakta ve yükseltmekte oldukları şeyleri harab ettik.²⁹¹

8- Firavunun ve kavminin yapageldiği şeyleri ve yükseltmekte oldukları sarayları (ve bahçeleri) de yıktık.²⁹²

9- Firavun ve toplumunun sanayi olarak meydana getirdiklerini de dikip yükselttikleri sarayları da yere geçirdik.²⁹³

10- Firavunla kavminin yaptıklarını, yükselttiklerini yıkıp mahvettik.²⁹⁴

Burada aktarılan ayetin mealleri incelendiğinde hepsinin arş kavramının yükseklik anlamına işaret etmesi bağlamında anlamlandırıldığı görülmektedir. “A-re-şe” (عَرَشَ) fiili esas itibariyle en temel anlamında *yükseltmeyi, yüksek yapmayı* ifade etmektedir. Zemahşerî bu ayeti “Firavun ve kavminin ustalıkla yapmakta oldukları şeyler” inşa ve imar ettikleri yapılar, saraylar; وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ *çardak kurdukları şeyler* yani bahçeler olarak tefsir eder. وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ Nitekim “çardaklı bağları-bahçeleri var eden O’dur.”²⁹⁵ ayetinde de bu kullanım vardır. Bu ifade, Hâmân’ın kulesi ve diğerleri gibi göğe doğru yükselttikleri yapılar anlamına da gelebilir.²⁹⁶ şeklinde tefsir etmiştir. Görüldüğü gibi Zemahşerî de ayette geçen “a-re-şe” (عَرَشَ) fiilini yükseltme ve yüksek yapma anlamında yorumlamaktadır. Râzî de bu ayetin yorumunda benzer bir yaklaşımda bulunmuştur, “ayetteki ‘Yükseltmekte devam ettikleri’ ifadesiyle (çardaklı) bahçelerin

²⁸⁸Seyyid Kutub, <https://www.kuranmeali.net/fizilal-il-kuran/araf-suresi-137.ayet.html>, (18.09.2022)

²⁸⁹Ömer Nasuhi Bilmen, <https://www.kuranmeali.net/omer-nasuhi-bilmen/araf-suresi-137.ayet.html>, (18.09.2022)

²⁹⁰Hasan Basri Çantay, <https://www.kuranmeali.net/hasan-basri-cantay/araf-suresi-137.ayet.html>, (18.09.2022)

²⁹¹İbni Kesir, <https://www.kuranmeali.net/ibni-kesir/araf-suresi-137.ayet.html>, (18.09.2022)

²⁹²Süleyman Ateş, <https://tanzil.net/#trans/tr.ates/7:137>, (18.09.2022)

²⁹³Mustafa Öztürk, <https://tanzil.net/#trans/tr.ozturk/7:137>, (18.09.2022)

²⁹⁴Abdülhakî Gölpınarlı, <https://tanzil.net/#trans/tr.golpinarli/7:137>, (18.09.2022)

²⁹⁵En’âm: 6/141.

²⁹⁶Zemahşerî, s. 383.

kastedildiği de söylenmiştir. Nitekim جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ Çardaklı bahçeler...²⁹⁷ ayeti de bu manadadır. Bu ifadeye, “Hâmân’ın ve Firavun’un saraylar gibi, gökyüzüne uzanan sapasağlam binalar...” manası da verilmiştir.”²⁹⁸ Râzî’nin ayet hakkındaki yorumunda da yüksek yapma manasını kabul ettiği görülmektedir. İsmail Turan bu ayetin tefsirinde eski Mısır tarihinden bahsetmiş ve ayetin sonunda geçen a-re-şe (عَرَشَ) fiiline İbn Abbas ve Mücâhid’in بنى bina etme anlamı verdiklerini belirtmiştir. Turan’ın, bugün firavun döneminden kalan yüksek piramitleri ve saray kalıntılarını görebildiğimizi belirtmesine²⁹⁹ bağlı olarak ayette geçen (a-re-şe- عَرَشَ) fiilini bu manada, yani yüksek binalar yapma anlamında yorumladığı anlaşılabilir. İncelenen mealler ve tefsirler bağlamında bir değerlendirme yapmamız gerekirse ayette geçen (A-re-şe- عَرَشَ) fiilinin kullanımına en yakın anlamın, “yüksek yapılar yapmak” olduğunu söyleyebiliriz.

Arş kavramının fiil formunda geçtiği diğer ayet ise Nahl suresindeki وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ “Rabbin bal arısına: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler (kovanlar) edin.”³⁰⁰ ayetidir. A’râf 7/137. ayetindeki gibi bu ayette de arş kavramı يَعْرِشُونَ gelmiştir. Bu ayette geçen يَعْرِشُونَ fiiline meallerde yüklenen anlamlar şöyle sıralanabilir:

- 1- Rabbin bal arısına: “Dağlarda, ağaçlarda ve hazırlanmış kovanlarda yuva edin.”³⁰¹
- 2- Senin Rabbin bal arısına şöyle vahyetti: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kuracakları kovanlardan kendine evler edin.”³⁰²
- 3- Rabbin, balarısına şöyle vahyetti: “Dağlardan evler edin, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan da...”³⁰³
- 4- Rabbin, bal arısına şöyle vahyetti: “Dağlardan, ağaçlardan ve kurdukları çardaklardan evler edin!”³⁰⁴

Bu meallerde arş kelimesine arılar için evler, kovanlar ve çardaklar edinme manası verilmiştir. Arş kelimesinin asıl anlamına en yakın kullanım kelimeye çardaklar edinme

²⁹⁷En’âm: 6/141.

²⁹⁸Râzî, XIV, s. 349.

²⁹⁹Turan, VIII, s. 335-339.

³⁰⁰Nahl: 16/68.

³⁰¹Diyanet İşleri Başkanlığı, <https://tanzil.net/#trans/tr.diyamet/16:68>, (18.09.2022)

³⁰²Elmalılı Hamdi Yazır, <https://tanzil.net/#trans/tr.yazir/16:68>, (18.09.2022)

³⁰³Mustafa Öztürk, <https://tanzil.net/#trans/tr.ozturk/16:68>, (18.09.2022)

³⁰⁴Süleyman Ateş, <https://tanzil.net/#trans/tr.ates/16:68>, (18.09.2022)

mealinin verilmesidir. Zira çardak; hem arş lafzının birinci derecede delâletini taşıdığı bir kelimedir hem de arılar için beslenme ve yaşama ortamına en uygun ve en elverişli alandır.

Zemahşerî يَغْرِشُونَ fiiline “evin tavanını yükseltmek” kurdukları anlamını vermiştir. Ayrıca fiildeki râ harfinin dammeli olarak ya‘ruşûne şeklinde de okunduğunu zikretmiştir. Ayrıca bunun “dağ, ağaç ve evlerde arıların bal yapması için insanların oluşturdukları yerler” olduğu da söylenmiştir diyen müfessir يَغْرِشُونَ fiilindeki zamirin insanlara râci olduğunu belirtmiştir.³⁰⁵ Râzî ise tefsirinde Zemahşerî’nin görüşlerini aktarırken وَمِمَّا يَغْرِشُونَ ifadesinin “insanların yaptıkları çardaklardan” anlamına geldiğini belirtmiştir.³⁰⁶ Mâtürîdî de söz konusu ayetin tefsirinde “insanların kurdukları çardaklardan” ifadesiyle insanların yaptıkları binalar kastedildiğini belirtmiştir. Ayrıca bu ifadeden kastedilen şeyin edinilen çardak olduğunu ve çardağın da ahşaptan yapıldığını zikretmiştir.³⁰⁷

Bu müfessirlerin yorumlarından anlaşıldığı kadarıyla bu ayette وَمِمَّا يَغْرِشُونَ ifadesinden kastedilenin çardaklar olduğu düşüncesinde hem fikir oldukları söylenebilir. İsmail Turan, bu ayet hakkında Taberî’nin yorumunu ve İbni Abbas’ın rivayetlerini aktarmış kendisi farklı bir yorumda bulunmamıştır. Bu da Turan’ın da onlarla aynı yoruma katıldığını göstermektedir. Taberî’den aktardığı görüşte وَمِمَّا يَغْرِشُونَ ifadesinden anlaşılanın çatılarda inşa edilen yapılar olduğudur. İbn Abbas’a göre de asma çardaklarından meydana getirilen yapılardır.³⁰⁸ Bu ayet bağlamında arş kavramıyla ilgili yorumlar incelendiğinde genel kanının kelimeye “yüksekte bina edilen çardak” manası verme yönünde olduğu söylenebilir.

b- Arş kavramının isim olarak kullanıldığı ayetler

Arş kavramının fiil formunda kullanıldığı ayetlerden sonra şimdi de bu kavramın Kur’an’da isim formunda geçtiği ayetler ele alınacaktır. Kur’an’da arş kelimesi isim olarak otuz ayette otuz bir defa geçmektedir. Bu ayetlerin hangileri olduğunun ve arş kavramının kullanıldığı yerlerdeki kullanım şekillerinin bilinmesi için bu ayetleri tek tek görmekte fayda vardır.

1- Bakara, 2/259;

³⁰⁵Zemahşerî, s. 577.

³⁰⁶Râzî, XX, s. 236.

³⁰⁷Mâtürîdî, VI, s. 531.

³⁰⁸Turan, XIII, s. 165.

أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَالِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتُ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتُ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانْظُرْ إِلَى جِمَاركَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوها لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Yahut evlerinin çatıları çöküp üzerine duvarları yıkılarak harap olmuş, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi. Bu kişinin, “Allah, bütün bunları öldükten sonra nasıl diriltecek?” demesi üzerine Allah onu yüzyıl ölü olarak tuttu, sonra diriltti. “Ne kadar kaldın” diye sordu. “Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldım” dedi. Allah “Hayır, yüzyıl kaldın. Anlamak için yiyeceğine içeceğine bak, henüz değişmemiş; eşeğine bak, - seni insanlara bir işaret kılmamız için- ve kemiklere bak, onları nasıl düzeltiyor ve üzerini etle kaplıyoruz” buyurdu. Artık o adam için durum açıkça ortaya çıkınca, “Biliyorum ki Allah kesinlikle her şeye kadirdir” dedi.”

2- En‘âm, 6/141;

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْثُهُ وَالرُّمَانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

“Çardaklı ve çardaksız bağları, değişik ürünleriyle hurmaları, ekinleri, birbirine benzeyen ve benzemeyen biçimlerde zeytin ve narları meydana getiren O’dur. Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin; fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.”

3-A‘râf, 7/54;

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَبِثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

“Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah’tır. Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O’na aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir.”

4-Tevbe, 9/129;

فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

“Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: “Allah bana yeter, O’ndan başka ilah yoktur, ben yalnız O’na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir.”

5-Yûnus, 10/3;

إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدِيرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ
إِذْنِهِ ذَلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Kuşkusuz rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da (yarattığı) arşa hâkim olan, her işi yöneten Allah’tır. O izin vermedikçe şefaath edecek biri de yoktur. İşte bu Allah sizin rabbinizdir, öyleyse O’na kulluk ediniz. Bunları düşünmez misiniz!”

6-Hûd, 11/7;

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِنْ قُلْتُمْ
مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ

“Arşı, su üzerinde iken hanginizin daha güzel davranacağını denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O’dur. Eğer sen, “Öldükten sonra mutlaka diriltileceksiniz” desen kâfirler derhal, “Bu büyü gibi bir düzmecedir” derler.”

7-Yûsuf, 12/100;

وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا وَقَالَ يَا أَبْتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُءْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا وَقَدْ أَحْسَنَ بِي
إِذْ أَخْرَجَنِي مِنَ السِّجْنِ وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنِي وَبَيْنَ إِخْوَتِي إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ إِنَّهُ هُوَ
الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

“Anne babasını makâmına çıkardı. Hepsi onun huzurunda yere kapandılar; Yûsuf dedi ki: “Babacığım! İşte daha önce gördüğüm rüyanın mânası buymuş; rabbim onu gerçekleştirdi. Doğrusu rabbim bana lutuflarda bulundu: Beni zindandan çıkardı, sizi çölden (çıkarıp buraya) getirdi, üstelik şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra! Şüphesiz rabbim dilediğine çok lütufkârdır. Kuşkusuz O çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.”

8-Ra’d, 13/2;

اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى
يُدِيرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ

“Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten, sonra arşa istivâ eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah’tır; her biri belirlenmiş bir vakte kadar akıp gitmektedir. İşleri Allah düzenliyor; âyetleri de açıklıyor ki rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanabilirsiniz.”

9- İsrâ, 17/42;

قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذَا لَابْتَغَوْا إِلَىٰ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا

“De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah’tan başka ilâhlar olsaydı onlar da arşın sahibine yakınlaşmak için yollar ararlardı.”

10- Kehf, 18/42;

وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَىٰ مَا أَنفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا

“Çok geçmeden adamın ürünleri (felâketlerle) kuşatıldı. Sahibi, çardakları yere çökmüş haldeki bağı uğruna yaptığı masraflardan ötürü çırpınmaya başladı. “Ah” diyordu, “Keşke ben rabbime hiçbir şeyi ortak koşmamış olsaydım!”

11-Tâhâ, 20/5;

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ

“Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.”

12-Enbiyâ, 21/22;

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ

“Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir.”

13- Hac, 22/45;

فَكَاتِبِينَ مِنْ قُرَيْيَةِ أَهْلُكُنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ فِيهَا خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَيَبْرِ مَعْطَلَةٍ وَقَصْرِ مَشِيدٍ

“Nitekim zulme dalmışken helâk ettiğimiz nice beldeler var ki evlerinin duvarları çatıları üzerine yıkılmış, ıpıssız kalmıştır. Şimdi oralarda kullanılamaz hale gelmiş nice kuyular, (harap olmuş) nice görkemli köşk var!”

14-Mü’minûn, 23/86;

قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

“Peki, yedi göğün rabbi, yüce arşın rabbi kimdir?” diye sor.”

15- Mü’minûn, 23/116;

فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ

“Gerçek egemenliğin sahibi olan Allah yüceler yücesidir. O’ndan başka tanrı yoktur. O, şerefli arşın sahibidir.”

16-Furkân, 25/59;

الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَسَلِّ بِهِ خَبِيرًا

“Gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunanları altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O’dur. O Rahmân’dır. O’nu bilen birine (yine kendisine) sor.”

17-Neml, 27/23;

إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ

“Onları bir kadın hükümdarın yönettiğini gördüm; kendisine her imkân verilmiş; bir de muhteşem tahtı var.”

18- Neml, 27/26;

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

“Oysa büyük arşın sahibi olan Allah’tan başka tanrı yoktur.”

19-Neml, 27/38;

قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ أَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ

“(Danışmanlarına dönerek) “Beyler! Onlar boyun eğerek bana gelmeden önce hanginiz o kraliçenin tahtını bana getirebilirsiniz?” diye sordu.”

20-Neml, 27/41;

قَالَ نَكُونُوا لَهَا عَرْشَهَا نَنْظُرُ أَتَهْتَدِي أَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذِينَ لَا يَهْتَدُونَ

“Onun tahtını tanıyamayacağı bir hale getirin; bakalım gerçeği anlayacak mı yoksa anlamayanlardan mı olacak?” dedi.”

21-Neml, 27/42;

فَلَمَّا جَاءَتْ قِيلَ أَهَكَذَا عَرْشُكِ قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ وَأُوتِينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَكُنَّا مُسْلِمِينَ

“Kraliçe geldiğinde, “Senin tahtın da böyle mi?” diye soruldu. “Tıpkı o!” dedi ve ekledi: “Biz bundan önce hakkınızda bilgi sahibi olmuş ve çağrınıza boyun eğmiştik.”

22-Secde, 32/4;

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden Allah’tır. O’nsuz size ne bir dost ne bir şefaathçi bulunur. Hâlâ düşünüp ders almaz mısınız?”

23-Zümer, 39/75;

وَنَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَفُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Meleklerin de rablerine hamd ile yüceliğini dile getirerek arşın çevresini kuşattıklarını görürsün. Böylece insanlar arasında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir ve şöyle denir: Bütün övgüler âlemlerin rabbi olan Allah içindir.”

24-Mü'min, 40/7;

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ

“Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar rablerini hamd ile tesbih ederler, O’na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler: “Ey rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın. Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!”

25- Mü'min, 40/15;

رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَافُ

“O’nun dereceleri yüksektir, arşın sahibidir; buluşma günü hakkında uyarıda bulunması için kullarından dilediğine iradesiyle vahyi indirir.”

26- Zuhruf, 43/82;

سُبْحَانَ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ

“Göklerin ve yerin rabbini, arşın rabbini onların yakıştırdığı niteliklerden tenzih ederim.”

27-Hadîd, 57/4;

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O’dur. Toprağa giren ve ondan çıkan, gökten inen ve ona yükselen her şeyi bilir. Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görmektedir.”

28-Hâkka, 69/17;

وَالْمَلَائِكَةُ عَلَى أَرْجَائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ

“Melekler göklerin etrafındadır. O gün rabbinin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir.”

29- Tekvîr, 81/20;

ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ

“Çok güçlüdür O elçi, arş sahibinin katında saygındır.”

30- Burûc, 85/15;

ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ

“Arşın sahibi, şanı yüce”

4.1.2. Semâ' (سَمَاء)

Çalışmanın bu kısmında arş kavramıyla yakından ilgili olan semâ' kavramı tanıtılmaya çalışılacaktır. Herhangi bir kavramı daha iyi tanımak için onunla yakın ilintili kelime veya kavramları bilmekte fayda vardır. Dolayısıyla çalışmanın ana konusu olan arş kavramını daha iyi tanıyabilmek için bu kavramla ilintili olan kavramları da incelemekte yarar vardır.

Semâ' kelimesi sözlükte *yükseklik*, *yücelik* anlamında bir isim olup sümûv (semâ) kökünden türemiştir.³⁰⁹ “Çoğulu olarak kullanılan semâvât kelimesi; *gök*, *bulut*, *yüksekte olan her şey*, *evin tavanı*, *yağmur*, *atın sırtı* gibi manalara da gelir. Her şeyin semâsı onun yukarı tarafıdır. Genellikle “gökyüzü” anlamıyla zikredilen semâ' yerine göre müzekker³¹⁰ ve müennes³¹¹ yerine göre müfred³¹² ve cemi³¹³ şeklinde kullanılmıştır.”³¹⁴ Asıl olarak semâ' (سَمَاء) göğe denildiği gibi her nesnenin çatısına da denir.³¹⁵ Her şeyin semâsı onun üst tarafı kabul edilirse semâ' olarak nitelendirilen tüm şeyler, altındakilere nispetle bu ismi almaktadır, diyebiliriz. Bu sebeple bazı dilcilerin de dediği gibi her semâ' (سَمَاء) olarak isimlendirilen şey, altındakilere nispetle semâ', üstündekilere nispetle de arz (أَرْض) olmaktadır. Ancak en üstte bulunan semâ' bundan müstesnadır. Zira ondan daha yüksekte semâ' olmadığı için üstündekine kıyasla arz olmamaktadır.³¹⁶

“İslam düşüncesinde varlık ve kâinat tasavvurunun bir parçası olarak semâ' kelimesinin biri fiziki, diğeri fizik ötesi iki anlamından söz edilir. Yeryüzünün herhangi bir noktasından yukarıya doğru bakıldığında uzaydaki gök cisimleri dahil görülen bütün uzaklıklar semânın kozmoloji, astronomi ve astrofizik gibi ilimlerin konusunu teşkil eden

³⁰⁹İbn Manzûr, III, s. 2107.

³¹⁰Müzzemmil:73/18.

³¹¹Fussilet: 41/11.

³¹²Fussilet: 41/11.

³¹³Bakara: 2/29.

³¹⁴Erdoğan Baş, “Sema”, DİA, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 453.

³¹⁵Ferâhîdî, II, s. 281.

³¹⁶İsfehânî, s. 427-428.

fiziki boyutunu oluşturur. Kur'an'da daha çok “yedi gök” şeklinde kelimenin çoğul kullanımlarında veya miraç gibi bazı olaylara değinen hadislerde semânın, mahiyeti tam olarak bilinmeyen gayb âlemine ilişkin fizik ötesi boyutundan söz edilir ve bu boyutuyla semâ’ farklı din ve kültürlerde de yer alır. Bu anlamda semâlardan sonra kürsî ve arş gibi melekût âleminin diğer varlıkları gelir.”³¹⁷

Kur'an semâların yoktan mı var edildiğini yoksa bir özden veya cevherden mi oluşturulduğunu açıklamaz. Arş su üstünde iken semâların ve arzın yaratıldığının³¹⁸ ve semâların vaktiyle duhan (duman) halinde olduğunun³¹⁹ bildirilmesi göklerin bir çeşit dumandan (buhar) yaratıldığı izlenimini uyandırmaktadır. İsmail Turan bu konuda “uzay araştırmalarındaki bilgilere göre diyoruz ki uzay milyonlarca derece ısıнын altındaydı, su gibi sıvıydı, sonra ısısı azaldı ve uzay sert, ufalanabilir malzemelere dönüştü ve sonra parçalandı”³²⁰ yorumunu yapmıştır. Yine, İsmail Turan, uzayın ve gaz halindeki durumunun değişimini anlatırken bilimsel bir dergi makalesinden şu alıntıyı aktarmıştır: “Ve ellili yıllarda bir İngiliz dergisinde *Intelligence Digest Radiation* başlığı altında, organizmaların oluşmadan önce milyonlarca derecelik sıcaklıklarda atomik yayılma yolunda olduklarını, yani sıvı halde dağılmış olduklarını belirttiğini okudum. Sonra uzayda sıcaklık, bir anda zamanın başlangıcına kadar, o derece rekor bir boyuta düştü, böylece atom yayılımları uzayda bir noktada yoğunlaştı, böylece o nokta maddenin yaratılışının başlangıcı oldu, yani biçimlendirici dünyanın maddesi, sonra o noktadan yoğunlaşma şeklinde hızlı yayılma başladı ve küresel oluşumun özüyle sonuçlandı. Daha sonra bu madde aşamalardan sonra bölünerek küre dahil gök cisimlerini oluşturdu. O atomik yayılma yönteminin ifadesi, Kur'an'da geçirgenliği için su ifadesi ile gelmiştir.”³²¹ “Konuya modern bilim açısından yaklaşan müfessirler ise özetle şu görüşleri dile getirirler: Uzaydaki cisimler vaktiyle gaz kütlesi halinde (nebula) olup merkezi çekim sebebiyle büzüşmüş, çeşitli bölgelerde yoğunlaşan bu gaz kütlesinden küreler halinde parçalar koparak uzayın boşluğuna savrulmuş, merkezi çekim sebebiyle dönmeye, uzayın soğukluğu sebebiyle de soğumaya yüz tutmuştur. Bu dönüş sırasında yoğunlaşan ana kütleden bazı parçalar kopmuş ve ana kütlein etrafında dönmeye başlamıştır. Neticede tek bir kütle, galaksi ve güneş sistemlerine, bunlardan da gezegen, yıldız ve onların uydularına

³¹⁷Baş, “Sema”, XXXVI, s. 453.

³¹⁸Hûd: 11/7.

³¹⁹Fussilet: 41/11.

³²⁰Turan, XIV, s. 71.

³²¹Turan, XIV, s. 71.

dönüşmüş, nihayet güneşin uydusu olan arzın da içinde bulunduğu gezegenler iyice soğuyarak bugünkü şeklini almıştır.”³²²

Zemahşerî, semâdan muradın, ulvî cihetler olduğunu belirtmiştir.³²³ Râzî ise semâyı şöyle tavsif etmiştir: “Semâ’, her şeyinde, mükemmellikle vasfedilmiştir. Çünkü o, renklerin en güzelini taşımaktadır ki bu da aydınlık olmasıdır. Onun sebebi, yine en üstün şekildir ki, bu da yuvarlak oluşlardır. Onun yeri, yerlerin en üstünüdür ki, bu da yüksekte ve yüce olmasıdır. Kütleleri de, kütlelerin en üstünüdür ki, bu da onların, inciler kakılmış yıldızlar olmalarıdır.”³²⁴ Turan’ın da belirttiği gibi zatında, sıfatlarında ve işlerinde eşi ve benzeri olmayan Allah Teâlâ gökleri ve yeri tek başına yardımsız bir şekilde yaratmıştır. Böyle mükemmel bir tasarımla yaratılmış göklerin sahibine iman ve teslimiyet, O’nun emirlerine sarılmak ve yasaklarından kaçınmak işte İslam ve iman budur.³²⁵ Allah Teâlâ Hicr 15/85 ve Nahl 16/3. ayetinde gökleri ve yerleri tam bir düzen ve tasarımla yarattığını belirtmektedir. Bahsi geçen ayetlerde bu yaratışın hak, adalet ve düzen üzere olduğu, zulüm ve rastgele olmadığı belirtilmektedir.³²⁶ Turan, Enbiyâ 4/32. ayetin tefsirinde göklerin yaratılışıyla ilgili olarak dünya semâsında yeryüzüne yakın üç tabakanın varlığından bahsetmiştir. Turan, ayrıca bu tabakalardan Ozon’un işlevinden ve son asırda gördüğü hasardan bahsetmiştir. Bu hasarın dikkatle incelenmesi bize kıyametin ne derece yakın ve kolaylıkla gerçekleşebilecek bir durum olduğunu gösterir demek istemiştir.³²⁷ Turan, tefsirinde semâ’ hakkında klasik müfessirlerin yaklaşımlarıyla modern bilimin açıklamalarını mezcetmiş bir metotla açıklamalarda bulunmuştur. Turan’ın tefsirinde dikkat çeken noktalardan biri de onun bazı yorumlarının sonunda meselenin imani açıdan kişiye sağlayacağı katkıyı ön plana çıkarma çabasıdır.

4.1.3. Arz (ارض)

Arş ile ilgili olan semâ’ ve arz kavramları birbirleriyle yakından ilişkili oldukları için semâ’ kavramından sonra arzın incelenmesi bu çalışma açısından faydalı olur mülâhazasıyla bu kısımda arz kavramı incelenecektir. Konuya dilci ve müfessirlerin bakış

³²²Baş, “Semâ”, XXXVI, s. 454.

³²³Zemahşerî, s. 70.

³²⁴Râzî, XXVII, s. 548.

³²⁵Turan, XVI, s. 170.

³²⁶Turan, XIII, s. 115, 128.

³²⁷Turan, XIV, s. 72.

açısı aktarılarak başlanacak ve Turan'ın bu kavram hakkındaki görüşleriyle nihayet verilecektir.

Çoğulu “*eradûn*” أرَضُون “*ârud*” أرض “*urûd*” أروض “*ârâd*” آراض “*erdât*” أَرْضَات ve “*erâdî*” أَرْضِي şeklinde gelen “*arz*” الارض kelimesi³²⁸ müennes (dişil) bir cins isim veya tekili olmayan çoğul bir isim olup, insanların üzerinde bulunduğu yer demektir.³²⁹ Temel olarak “*arz*” الارض kelimesi, anlam olarak semânın karşısında bulunan insanların üzerinde yaşadığı kara parçaları ve denizleriyle bütün dünyayı ifade eder. Nasıl ki bir şeyin üst kısmı için semâ’ ve arş isimleri kullanılıyorsa, aynı şekilde alt tarafı için de arz ismi kullanılır. Nitekim şair atını nitelerken şöyle demiştir:

“وَأَحْمَرُ كَالِدِيَّاجِ أَمَّا سَمَاؤُهُ ... فَرِيَا، فَأَمَّا أَرْضُهُ فَمَحُولُ”

“İpek gibi kırmızıdır; üst tarafı (سَمَاؤُهُ) parlak alt tarafı (ارضُهُ) ise tozludur.”³³⁰

Bu beyitte de görüldüğü gibi semâ’ ve arz kelimeleri birbirine karşıt anlamda kullanılmıştır. Semâ’ kelimesi üst taraf için kullanılırken arz kelimesi de alt taraf için kullanılmıştır. Bundan dolayı Semâ’ ve arş aynı manada buluşurken arz da bunların tam karşısında yer almaktadır. Dolayısıyla “arzdan arşa kadar” deyimini en alçak yerden en yüksek yere kadar manasında en uzun mesafeyi ve ulaşılmazlığı ifade etmek için kullanılır.³³¹ “Bu anlamıyla arz, sık sık “semâ” kelimesi ile birlikte ve onun mukabili olarak kullanılır olmuştur. ³³² وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ ayeti ile Yüce Allah, arzı canlılar için yarattığını ve onlar için en uygun yere yerleştirdiğini haber vermektedir. Yine göklerin ve arzın önceleri bitişik halde iken sonradan birbirlerinden ayrıldıkları zikredilir.³³³ Ayetlerde göklerin ve arzın yedişer kattan oluştuğu,³³⁴ ikisini altı günde,³³⁵ altı aşamada (merhale),³³⁶ sadece arzın iki günde³³⁷ yaratıldığı, her ikisinin de Allah’ın emrine boyun eğdiği³³⁸ ifade edilmektedir. Allah Teâlâ, göklerin ve arzın melekûtu olduğundan bahsetmiş, bunları Hz. İbrahim’e gösterdiğini söylemiş³³⁹ ve insanları bunları incelemeye davet etmiştir.³⁴⁰ ³⁴¹

³²⁸Ferâhîdî, I, s. 64.

³²⁹Fîrûzâbâdî, s. 636.

³³⁰İsfehânî, s. 73.

³³¹Kocabay, s. 43.

³³²Rahmân: 55/10. ayet mealî: “O yeryüzünü canlıların altına serdi.”

³³³Enbiyâ: 21/30.

³³⁴Talâk: 65/12.

³³⁵A’râf: 7/54; Yûnus: 10/3; Hûd: 11/7; Furkân: 25/59; Kâf: 50/37; Hadîd: 57/4.

³³⁶Turan, XV, s. 211.

³³⁷Fussilet: 41/9.

³³⁸Fussilet: 41/11.

³³⁹En’âm: 6/75

³⁴⁰A’râf: 7/185.

Arz kavramıyla ilgili ayetlerden olan Rahmân 55/10. ayet hakkında müfessirlerin bakış açılarını görmek gayesiyle burada değinmek istiyoruz. Zemahşerî bu ayet hakkında “ve onu” -yeri-“yaratıkları”, yani yeryüzünde hareket hâlinde olan canlıların tamamı için yuvarlatılmış olarak suyun üzerine yerleştirmiştir.”³⁴² yorumunu yapmıştır. Ona göre bu ayette bahsi geçen arz kavramı, üzerinde yaşadığımız yerküre olmaktadır. Râzî bu ayetin tefsirinde “yer, üzerinde bulunan her şey için konulmuş, yaratılmıştır. Ama insan özellikle zikredilmiştir. Zira yeryüzünden en çok yararlanan insandır. Çünkü insan, yerden, onun içindekilerinden ve de üzerinde bulunan şeylerden yararlanmaktadır”³⁴³ yorumuyla bu ayette geçen arz kelimesinin insanın üzerinde yaşadığı yeryüzü olduğunu belirtmiş olmaktadır. Turan da bu ayetin tefsirinde “Allah arzı hazırlamaktan bahsetmiştir. Arzın hazırlanışı içindeki hayatı kolaylaştırmak açısından büyük bir nimettir.”³⁴⁴ görüşünü zikretmiştir. Bahsi geçen ayet çerçevesinde müfessirler arz kelimesinin, üzerinde yaşadığımız dünya olduğu konusunda benzer yorumlarda bulunmuşlardır.

Arz kelimesinin kullanıldığı وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ ayetinde³⁴⁵ geçen وَلَكِنَّهُ kelimesini bazı müfessirler dünya anlamında yorumlamışlardır.³⁴⁶ İbn Abbas, وَلَكِنَّهُ ayetini, “dünyaya meyletti” şeklinde anlamıştır. Aynı şekilde Mukâtil buradaki “arz” kelimesine “dünya” anlamı vermiş; ez-Zeccâc da onu “dünyaya dayanmak ve güvenmek” şeklinde yorumlamıştır.³⁴⁷ İsmail Turan da bu ayette geçen “أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ” ibaresini, “ben, yeryüzünde ikamet edeceğim, yani dünya hayatında kalacağım ve onun zevkini ahirete tercih edeceğim” dedi,³⁴⁸ şeklinde tefsir etmiştir. Tüm bu incelemeler neticesinde arz; üzerinde yaşadığımız dünya ve yeryüzü manasında kullanılan bir kavramdır, denilebilir.

4.1.4. İstivâ (استوى)

Arş kavramıyla çok yakından ilintili olan ve Kur'an'da arş kavramıyla beraber kullanılan kavramların başında istivâ gelmektedir. Kur'an'da çoğu yerde istivâ fiili arşla

³⁴¹Bekir Tatlı, “Kur'an'da “Dünya” ve “Arz” Kelimelerinin Kullanımı”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XLVI, Sayı: II, 2005, s. 261.

³⁴²Zemahşerî, s. 1070.

³⁴³Râzî, XXIX, s. 344.

³⁴⁴Turan, XVI, s. 505.

³⁴⁵A'râf: 7/176. “Dileseydik elbette onu bunlar (ayetler) sayesinde yükseltirdik. Fakat o, arza saplandı ve hevesinin peşine düştü.”

³⁴⁶Tatlı, “Kur'an'da “Dünya” ve “Arz” Kelimelerinin Kullanımı”, s.262.

³⁴⁷Tatlı, “Kur'an'da “Dünya” ve “Arz” Kelimelerinin Kullanımı”, s. 262.

³⁴⁸Turan, IX, s. 202.

beraber geçmektedir.³⁴⁹ Arş kavramıyla çok yakından ilintili olan istivâ lafzını daha iyi anlamak ve kavramak için bu kavramın lügat ve ıstılahi olarak tanımlarıyla beraber bazı müfessirlerin kavrama yükledikleri anlamlar ele alınacaktır.

İstivâ kelimesi svy سوى kökünden türetilmiştir. Lügatte “doğru ve düzgün olmak” anlamındadır. İstivâ “mutedil, düzgün ve eşit olmak; karar kılmak, oturup yerleşmek; yönelmek, yukarı çıkmak; hâkim olmak, tahta oturmak” gibi manalara gelir.³⁵⁰ Müsavat ve istivâ kavramları birdir diyen de olmuştur.³⁵¹ Ragıb el-İsfehânî’ye göre istivâ iki anlamda kullanılır: “Bir: İki ve daha fazla fail alarak eşit olma anlamında kullanılır: استوى زيد و عمرو “Allah katında eşit olmazlar.”³⁵² İki: Bir şeyin kendi zatındaki dikilmesi/doğrulması için kullanılır. نو مرة “Sen ve yanında bulunanlar gemiye yerleştiğiniz zaman”³⁵⁴ لَتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ “Gövdesi üzerine dikilmiş”³⁵⁶ استوي فلان علي عماله “Falan kişi ücretinin başına dikildi.”³⁵⁷

Kuran-ı Kerim’de istivâ kavramı yedi ayette arşa, iki yerde semâya yönelik bir fiil olarak Allah’a nispet edilmiştir.³⁵⁸ İstivâ kavramı Allah’ın zâtının âlemle münasebetini konu edinen kavramlardan biridir.³⁵⁹ Konuyla ilgili Şevki Yavuz’un şu değerlendirmesi toparlayıcı ve konunun izahı sadedinde dikkate şayandır: “İstivâ, ilahi kudret ve iradenin bütün kâinat üzerinde sürekli olarak geçerli olduğunu ve bütün varlıkları hâkimiyeti altına alıp yönettiğini anlatan bir sıfattır. Arşa istivâ etmek tabiri insanlar hakkında kullanıldığı zaman bile bundan sadece bir hükümdarın o devlet başkanlığı tahtına oturması anlaşılmaz, bunun yanı sıra hükümdar sıfatını alması manasını da ifade eder. Bir yerde ve yönde

³⁴⁹İstivâ ile ilgili ayetler için bkz. Bakara: 2/29.; A’râf: 7/54.; Yûnus: 10/3.; Rad: 13/2.; Tâhâ: 20/5.; Mü’minûn: 23/28.; Furkân: 25/59.; Kasas: 28/14.; Secde: 32/4.; Fussilet: 41/11.; Zuhurf: 43/13.; Fetih: 48/29.; Necm: 53/6.; Hadîd: 57/4.

³⁵⁰Yusuf Şevki Yavuz, “İstivâ”, DİA, İstanbul, 2001, XXIII, s.402.; İbn Manzûr, “سوا” mad, III, s. 2160-2165.

³⁵¹Ferâhîdî, “سوي” mad, II, s. 296.

³⁵²Tevbe:9/19.

³⁵³Necm:53/6.

³⁵⁴Mü’minûn: 23/28.

³⁵⁵Zuhurf: 43/13.

³⁵⁶Fetih: 48/29.

³⁵⁷İsfehânî, s. 439.

³⁵⁸Yavuz, “İstivâ”, XXII, s. 402.

³⁵⁹İsa Kanik, Kur’an-ı Kerim’i Tefsir Etmenin Kuralları Bağlamında Meydânî ve Tefsir Metodu, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017, s. 215.

bulunmak gibi yaratılmış varlıklara ait niteliklerden münezzehtir olan Allah'ın arşa istivâsı ancak mecâzî bir mana ile açıklanabilir ki o da kâinat üzerinde mutlak hâkimiyet kurmasıdır.”³⁶⁰

İstivâ kavramının Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın arş ve semâya yönelmesi anlamında kullanımıyla ilgili iki örnek ayet zikredilecektir. Ardından faydalı olacağı kanaatiyle bu ayetlerle ilgili bazı müfessirlerin görüşlerine yer verilecektir.

Örnek 1:

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدِيرُ الْأَمْرَ مِمَّا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ۚ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ ۚ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Oysaki Rabbiniz olan Allah, gökleri ve yeri altı günde yarattı; sonra işi yönetmek üzere arşına istivâ etti (zatına layık bir şekilde kuruldu). Onun izni olmadan hiç kimse araya girip şefaet edemez! İşte Rabbiniz Allah budur! Öyleyse sadece ona kulluk edin! Hala düşünüp öğüt almayacak mısınız?”³⁶¹

Allah'ın arşa istivâ etmesi ifadesi onun azamet ve aşkınlığını, âlemi yönettiğini ve her şeyi mülkiyeti altına aldığını anlatmaktadır.³⁶² Mâtürîdî'ye göre “Allah arşa istivâ etti” denmesinden maksat, hükümlanlıktır. Aynı şekilde arşa çıkmak demek, yücelmek, zirveye ulaşmak, mevki ve değerinde son noktaya varmak demektir.³⁶³ Râzî'ye göre ise bu ayette arşa istivâyı zâhirî manasına hamletmek mümkün değildir. Allah arşı yarattıktan sonra da arştan müstağni kalmalıdır. Böylelikle Allah'ın arş üzerinde karar kılması imkânsız olur. Dolayısıyla ayeti zâhirî manasına hamletmek mümkün olmaz. Bu üzerinde ittifak edilen bir görüştür. Râzî'ye göre, durum böyle olunca da bununla Allah için bir mekân ve bir cihet ispat edilmesi hususunda istidlal edilmesi imkânsızlaşır.³⁶⁴

Kurtubî ise bu ayette geçen istivâ kelimesinin manası hakkında şu düşünceleri zikretmiştir: “Mütekaddim âlimlerin ve müteahhirîn âlimlerin de çoğunluğunun görüşüne göre yüce Allah'ın, cihet ve mekân tutmaktan münezzehtir olduğunu kabul etmek zorunlu olduğundan dolayı, O'nun, cihetten de tenzih edilmesi bir zorunluluktur. Onlara göre, yüce Allah “yukarı” cihetinde değildir. Zira O'nun için özel bir cihetin varlığı kabul edilecek

³⁶⁰Yavuz, “İstivâ”, XXIII, s. 403.

³⁶¹Yûnus: 10/3. Benzer kullanımlar için bkz. Ra'd 13/2.; Furkân 25/59.; Secde: 32/4.; Hadîd 57/4.; Tâhâ 20/5.; Fetih: 48/29.

³⁶²Kanik, s. 216.

³⁶³Mâtürîdî, IV, s. 443.

³⁶⁴Râzî, XVII, s. 191.

olursa, bu O'nun bir mekân da bulunması anlamına gelir. Mekân ve yer tutmak dolayısıyla yer tutan için hareket, değışmek ve hâdis olmak söz konusu olur. Bu, kelamcıların görüşüdür. İlk dönem selef-i salihini ise, Allah'ın bir cihette bulunuşunu nefyetmiyorlar ve bunu nefyettiklerini de ifade etmiyorlardı. Aksine, onlar da genel olarak herkes de yüce Allah'ın Kitabı'nda bildirdiğı, peygamberlerinin de haber verdiğı şekilde O'na cihet ispat ediyorlardı; selef-i salihden herhangi bir kimse, Allah'ın arş üzerinde hakikaten istivâ etmiş olduğunu inkâr etmiyordu. İstivânın arşa tahsis ediliş sebebi ise, O'nun Allah'ın mahlûkatının en büyüğü olmasından ötürüdür. Şu kadar var ki, istivâ'nın keyfiyeti bilinmemektedir. Çünkü bunun hakikatının ne olduğı bilinmemiştir. Malik şöyle demiştir: İstivânın ne demek olduğı malumdur. Keyfiyeti ise meçhuldür, buna dair soru sormak ise bid'attir.”³⁶⁵

Konu hakkında Elmalılı, Allah'ın arşa istivâsını, “bütün bu kâinat (cosmos) mülkünü hükmü altına alması, yaratılmış ne varsa hepsi üzerinde, yani bütün zerrelerin, kürelerin, cisimlerin, Rûhların ve bütün kuvvet ve enerjilerin, güçlerin, saltanatların ve iktidarların üstünde hüküm ve saltanatını icraya başlaması” olarak açıklamıştır.³⁶⁶ Turan, bu ayetin tefsirinde istivâ kelimesinin tefsirine değinmemiştir. Taberî ve Mücâhid'in bu ayet hakkındaki yorumlarını aktarmakla yetinmiştir. İsmail Turan'ın konuyla ilgili görüşlerine ikinci örnekte geniş bir şekilde değinilmeye çalışılacaktır.

Örnek 2:

ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ

“Sonra, bir duman halindeki göğ e yönelerek, gök ile yere: “İkiniz de gelin; ister gönüllü, ister gönülsüz olarak!” deyince o ikisi dediler ki: isteyerek, gönüllü geldik. (Ey Rabbimiz)!”³⁶⁷

Allah için zaman ve mekân olgusu söz konusu değildir. Zaman ve mekân olgusu insan için söz konusudur. Bu ayette Allah'ın önce yeryüzünü yaratması, daha sonra da düzene koymak üzere duman halindeki göğ e yönelmesi ‘istivâ’ kavramıyla anlatılmaktadır.³⁶⁸ Zemahşerî bu ayette geçen istivâ kelimesini şöyle açıklamıştır: “Sonra göğ e yöneldi” şu demektir, hikmetin gerektirdiğı şey, Allah'ı yeryüzünün ve içindekilerinin yaratılmasından sonra, kendisini bundan vazgeçirecek herhangi bir şey

³⁶⁵Kurtubî, VII, s. 219-220.

³⁶⁶Elmalılı, IV, s. 444.

³⁶⁷Fussilet: 41/11.

³⁶⁸Kanik, s. 217.

olmaksızın doğrudan göğün yaratılmasına sevk etmiştir.”³⁶⁹ Elmalılı bu ayetin tefsirinde istivâ kelimesini irade olarak tefsir etmiştir. “ثم استوي الي السماء -” Sonra “semâ” ya (göğe) doğru doğruldu, yani ilahi inayetini, ilgisini dosdoğru göğe yöneltti. فاستوي kelimesi الي ile kullanıldığı zaman “istikamet almak”, “dosdoğru yönelmek” manasınadır ki, yüce Allah hakkında doğrudan doğruya “irade” ile tefsir olunur. Yani ilahi inayetini, iradesini göğe doğru yöneltti.”³⁷⁰

İsmail Turan bu ayette geçen istivâ kelimesini “tamamlama ve kemale erdirmeye” olarak tefsir etmiştir. Arapların “استوى الطبخ واستوى الشاي واستوت الصمر والتمر واستوى الإنسان” kullanımlarında olduğu gibi istivânın bu ayette tamamlanma ve kemale erme anlamında olduğunu belirten müfessirimiz, ³⁷¹ FAR_SALNA İLİHA RUCNA FEMTEL LHA BŞRA SÖYİ ayetini zikrederek istivâ kelimesinin burada Cebrâil (as) için kullanıldığını belirtmiş. Allah, Cebrâil (as)’ı Meryem (as)’a insan şeklinde gönderirken kemal ve cemalin en son halinde (en mükemmel ve en güzel bir şekilde) bir genç olarak gönderdiğini belirtmiştir.³⁷²

İsmail Turan, istivâ kelimesinin te’vili hakkında Hûd suresi 7. ayetin tefsirinde bazı âlimlerin yorumlarını da aktararak kelimeyi detaylı bir şekilde tefsir etmiştir. Biz de bu yorumların bazılarını aktarıp istivâ kavramını tanıtmaya çalışacağız.

1. yorum: Ebu’l Aliye’den gelen, yükselme manasıdır. Yani Allah, yarattığı tüm şeylerin fevkinde olup, ona bir mekân tahsisi olmaksızın, semânın üzerine yükselmiştir.

2. yorum: Şekillendirme “التسوية” hakkında Ebu’l Aliye’nin görüşüdür: Ve o “التسوية” Allah’ın şu ayetiyle de işaret ettiği yaratma manasındadır: ³⁷³“فسواهن سبع سماوات” yani onları yarattı, demektir.

3. yorum: İstivâ kelimesi hakkında Mücâhid şöyle demiştir: “Arşa istivâ etmesi demek, Allah arştan daha yüce ve arşın fevkindedir. Onun üzerine oturmuş değildir. Bilakis onun arşı bütün yaratıklarından daha büyük olmasına ve bütün yaratıklarını kuşatmış olmasına rağmen Allah bütün yaratılmışların hepsinin ve büyük arşın da fevkindedir. Allah mekâna yerleşmiş olmaksızın, mekânı ve mekâna yerleşeni de

³⁶⁹Zemahşerî, s. 965.

³⁷⁰Elmalılı, VI, s. 548.

³⁷¹Meryem: 19/17. ayetin meali: “Derken, ona Rûhumuzu gönderdik; Rûh ona tam bir insan şeklinde göründü.”

³⁷²Turan, XVI, s. 142.

³⁷³Bakara: 2/29.

kuşatmıştır. Allah hiçbir benzeri olmaksızın ve sınırlanmaksızın ve kendisi her şeyi sınırlayarak ve kuşatarak arşın fevkindedir.”³⁷⁴

4. yorum: İstivâ, olgunlaştırma yani kemale erdirme ve tamamlamadır. Allah’ın göklere istivâsı onu ikmal etmesi ve yaratma bakımından tamamlamasıdır. Bu başlangıçta göğü bir tek gök olarak yaratmasının ardındandır. Yani gökle yer tek parça halinde yaratılmıştı. Böylece Allah’ın arşa istivâsı onu ikmali ve tamamlamasıdır. Bu da ilk yaratmanın başlangıcından hemen sonradır. Çünkü ilk yaratılış Allah’a aittir. Önce onu su olarak yarattı. Sonra arşını yarattı. Arşı da suyun üzerindeydi. Yarattıkları hususunda yazacağını yazdı, olan ve olacak şeyleri yazdıktan sonra arşını tamamladıktan sonra onu arşına yerleştirdi ve levh-i mahfûzu da arşında yarattı. Yine kalemleri ve levhaları da yaratmıştır. İşte bu arşa istivâsıdır ki o da yarattıklarını kemale erdirmesidir. Yani, yarattıkları içinde, göklerin ve yerin ve içindeki şeylerin öncesinde arşını yaratmıştır.³⁷⁵

5. yorum: İstivâ, Allah’ın kemal sıfatları ile semâvat ve arşa tecelli etmesidir. Arş, Cenab-ı Hakk’ın tecelliyat merkezidir. Yani zatı ve sıfatları ile tümüyle orda tecelli eder. Yine bütün işleriyle de Cenab-ı Hak tecelli eder. Dünyada ve beka yurdunda bütün yaratıklarına tecellisinin merkez üssü Arş-ı Azîm’dir. Bundan dolayı arşın nitelikleri (sıfatları) hakkında Allah’ın sıfatları zikredilmiştir. Bu sıfatlar, azîm, hamîd, rahmân, kerîm, el-a’lâ sıfatlarıdır. Bu konuda şu ayet örnek verilebilir: ³⁷⁶ فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ Allah, keremi, ulûhiyeti, hakkaniyeti, sultanlığı ve yüceliği ile arşa tecelli etmiştir. İşte böylece Allah’ın arşa tecellisi vasfî ve zati tecellilerinin bütünüyle gerçekleşmiştir. Bu da sıfat ve filleriyle gerçekleşen bir tecellidir.³⁷⁷

6. yorum: İstivânın te’villerinden biri de Allah’ın zâhir olduğunun beyan edildiği ayetle³⁷⁸ ilgilidir. Bu ayette Allah’ın arş üzerinde zâhir olduğu beyan edilmiştir. Ancak bu zâhir oluş arşın üzerinde ve yücesinde oluş, üstünde oturma ve onda mekân tutma anlamında değildir.³⁷⁹

³⁷⁴Turan, XII, s. 6.

³⁷⁵Turan, XII, s. 6,7.

³⁷⁶Mü’minûn: 23/116.

³⁷⁷Turan, XII, s. 7.

³⁷⁸Hadid: 57/3.

³⁷⁹Turan, XII, s. 10.

7. yorum: Arşın üzerine istivânın te'vîllerinden biri de Allah'ın herşeyi evvelinden, ahirinden, zâhirinden ve bâtınından kuşatmış olmasıdır. Yüce Allah herşeyi tam anlamıyla ve bütün sıfatlarıyla kuşatandır.³⁸⁰

8. yorum: İstivânın yorumlarından biri de bir işin nihâi olarak kemale erdirilmesi ve tamamlanmasıdır.³⁸¹

Müellif, istivânın Allah'ın kemal sıfatları ile arşa ve semâvâta tecellisi olduğunu belirtmiş, arşın da Allah'ın tecelliyatının merkezi olduğunu dile getirmiştir.³⁸² Allah arş üzerinde zahir olandır diyen müfessir, ancak Allah'ın arşın üzerinde zahir olmasının, mekâna yerleşmiş olmaksızın ve oturma nispet edilmeksizin arşın fevkinde ve üstünde olduğu manasına geldiğini belirtmiştir. Müellifimize göre, “Allah'ın arşa istivâsı demek, Allah'ın bütün her şeyi -aklına ne gelirse- evvelinden, ahirinden, zâhirinden ve bâtınından ilim, hüküm, yargı, rahmet ve azamet olarak bütün sıfatları ve tam anlamıyla kuşatmasıdır.”³⁸³

Müellifin istivâyı izah ederken kendi mesleğinden örnek vererek dile getirdiği şu görüşleri dikkate sayandır: “İstivâ, bir şeyi son şekline ve ikmaline hazırlamadır. Biz karayolları mühendisliğinde şöyle deriz: Yolun tesviyesi, yolun yüzeyinin son olarak zift dökmek için hazırlanması demektir. Bunun gibi Arap dilinde yemeğin hazırlanması “استوي الطعام” yani pişmeye yaklaştı, son tamamlanmaya geldi, demektir. Fazla pişirilirse yemek bozulur demektir. Yani, yemeği pişme noktasında hazırladı ve yemek, kemal ve had safhasını aldı ve kararına ulaştı, demektir. Yine, Araplarda “bize çay hazırla” demek, “içmeye uygun kıvamına ulaşınca kadar” demektir.”³⁸⁴ Müellifimiz konuyla ilgili şu ayeti de izah sadedinde aktarmıştır:

385 فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

Müellif bu ayetin te'vîlinde *insanın tesviyesi öncelikle topraktan yaratılışı için hazırlıktır. Yani insan bedeninin Rûh üflemeğe hazır olması için nihai kemale*

³⁸⁰Turan, XII, s. 10.

³⁸¹Turan, XII, s. 12.

³⁸²Turan, XII, s. 7.

³⁸³Turan, XII, s. 10.

³⁸⁴Turan, XII, s. 12.

³⁸⁵Sâd: 38/72. ayetin meali şu şekildedir: “Onu şekillendirip içine Rûhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin.”

*hazırlanmasıdır*³⁸⁶ görüşünü zikretmiştir. Dolayısıyla müellifin bu ayette *tesviye* kelimesini *düzenleme* ve *hazırlık* olarak anladığını düşünüyoruz.

Kur'an'da *tesviye* kelimesi birçok ayette “*düzenleme, biçim verme ve düzgün bir şekilde şekillendirme*”³⁸⁷ anlamlarında kullanılmıştır. Şimdi *tesviye* kelimesinin bu anlamdaki kullanımlarıyla ilgili ayetlerin bir kısmını zikredeceğiz:

ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ خَلْقٍ فَسَوَّىٰ

“Sonra bu, alaka (aşılanmış yumurta) olmuş, derken Allah onu (insan biçiminde) yaratıp *şekillendirmişti*.”³⁸⁸

سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّىٰ

“Yüce rabbinin adını takdis ve tenzih ederek an. Yaratıp *uygun şekil veren*,”³⁸⁹

أَكْفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّىٰكَ رَجُلًا

“Seni topraktan, sonra nutfeden (sperma) yaratan sonra da seni bir adam *biçimine* koyan Rabbine nankörlük mü ediyorsun?”³⁹⁰

الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّىٰكَ فَعَدَلَكَ

“O (Rab) ki, seni yarattı, seni düzenledi ve sana *ölçülü bir biçim verdi*.”³⁹¹

ءَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمْ السَّمَاءُ بَنِيهَا رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّىٰهَا

“Yaratılışça siz mi daha çetinsiniz yoksa gök mü? (Allah) onu yarattı, tavanını yükseltti ve onu *düzenledi*”³⁹²

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا

“Nefse ve onu *şekillendirene* yemin olsun ki”³⁹³

بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ تُسَوِّيَ بَنَانَهُ

“Evet toplarız. Onun parmak uçlarını *düzenlemeğe* gücümüz yeter.”³⁹⁴

ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيْنَهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ

³⁸⁶Turan, XII, s. 12.

³⁸⁷Hüseyin Çelik, “Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Yaratılışı” İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches], Cilt: 2, Sayı: 2, 2011, s. 57.

³⁸⁸Kıyâmet: 25/38.

³⁸⁹A'lâ: 87/1-2.

³⁹⁰Kehf: 18/ 37.

³⁹¹İnfitâr: 82/7.

³⁹²Nâzi'ât: 79/ 27-28.

³⁹³Şems: 91/ 7.

³⁹⁴Kıyâmet: 75/ 4.

“Sonra göğe yönelip, onları yedi gök olarak *düzenleyen de O’dur*”³⁹⁵

Ayetlerde geçen “*tesviye*” kelimelerinde bir “*düzenleme, biçim verme ve düzgün bir şekilde şekillendirme*” anlamının olduğunu görüyoruz.³⁹⁶

Buraya kadar zikredilen ayet ve açıklamalar hakkında ki görüşlerden anlaşıldığı kadarıyla istivâ kavramı *kemale erdirmeye, şekillendirme, biçim verme, hazırlama, yönelme, tamamlama* gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Allah bütün varlıklardan önce var olandır. Arş yaratılmış olduğundan dolayı, Allah’ın varlığı arşın varlığından öncedir. Arşı sonradan su üzerinde yarattığından dolayı Allah’ın arşta veya üzerinde bir mekânının olması söz konusu olamaz. Çünkü arş daha henüz zikre değer bir şey değilken ve yok iken Allah bir ve mevcut idi. Şu ayet bunun delilidir:³⁹⁷ هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ³⁹⁸ İsmail Turan, bu ayette Allah için zâhir olandır, ifadesine atıf yaparak “Allah arşın üzerinde zâhir olandır” yorumunu yapmıştır. Ancak Allah’ın arşın üzerinde ve en üstünde oluşunu, yerleşme (mekân tutma) ve oturma manasında anlamamak gerekir³⁹⁹ diye de uyarıda bulunmuştur.

Allah’ın arşa istivâsı konusuna gelince bu konuda İsmail Turan’ın şu görüşünün daha kuşatıcı olduğu söylenebilir: “Allah’ın arşa istivâsı demek, Allah’ın bütün her şeyi -aklına ne gelirse- evvelinden, ahirinden, zâhirinden, bâtınından, ilim, hüküm, yargı, rahmet ve azamet olarak bütün sıfatları ve tam anlamıyla kuşatmasıdır.”⁴⁰⁰

İstivâ kavramı ve Kur’an’da kullanımıyla ilgili verilen bu örneklerden sonra çalışmayla ilgili diğer bir kavram olan kürsî kavramı tanıtılmaya çalışılacaktır.

4.1.5. Kürsî (كرسي)

Bu çalışmada arş kavramıyla ilintili olarak değerlendirilecek en son kavram kürsî kavramı olacaktır.

Kürsî kelimesi sözlükte “üzerine dayanılan ve üzerine oturulan şey⁴⁰¹ ve bir şeyin aslı, üst üste konulmuş veya çeşitli parçalardan oluşturulup üzerinde oturulan sandalye”⁴⁰²

³⁹⁵Bakara: 2/ 29.

³⁹⁶Çelik, “Kur’an’a Göre Hz.Âdem’in Yaratılışı”, s. 57

³⁹⁷Turan, XII, s. 9.

³⁹⁸Hadid: 57/3. ayetin meali: “O, evvel ve âhir, zâhir ve bâtındır. O her şeyi bilir.”

³⁹⁹Turan, XII, s. 10.

⁴⁰⁰Turan, XII, s. 10.

⁴⁰¹İbn Manzûr, V, s. 3855.

⁴⁰²Yusuf Şevki Yavuz, “Kürsî”, DİA, Ankara, 2002, XXVI, s. 572.

gibi anlamlara gelir. İstılahta ise *naslarda Allah'a atfedilen ve ilahi hükümranlığı ifade eden manevi yahut nesnel varlık* diye tanımlanır.⁴⁰³ Bazı müfessirler Allah'a atfedilen kürsî kavramını ilim olarak açıklamışlardır.⁴⁰⁴

Kur'an'da kürsî kavramı iki ayette geçmekte olup, iki ayetten birinde Allah'a nispet edilmiş ve "O'nun kürsîsinin göklerle yeri kuşattığı"⁴⁰⁵ belirtilmiştir. Bu ayete Ayetü'l-kürsî denilmiştir. Diğer bir ayet olan ⁴⁰⁶ وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَالْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنَابَ ayetinde ise kürsî kavramı Hz. Süleyman'ın tahtını ifade etmektedir.⁴⁰⁷

Kürsî kavramının Allah'a nispet edildiği Bakara 255. ayeti hakkında bir kısım müfessirlerin görüşleri incelendikten sonra İsmail Turan'ın konu hakkındaki değerlendirmeleri aktarılacaktır.

Râzî kürsî kelimesini açıklarken öncelikle *وسع* fiilinin Arapçadaki kullanımına değinmiştir. "Bir kimse bir şeyi üzerine alarak, ona gücü yetip onu yapma imkânını bulduğunda *وسع فلان الشيء يسعه سعة* denilir. Ancak bir kimsenin bir şeye gücü yetmeyip de onu üzerine alamadığı zaman, *ولا يسعك هذا Bu senin yapabileceğin bir iş değil* denilir. Hz. Peygamber'in *لو كان موسى حيا ما وسعه الا التباعي Şayet Musa hayatta olsaydı bana tabi olmaktan başka bir şey yapmazdı*. Yani "başka bir şeyi üstlenmezdi" şeklindeki hadisi de bu anlamdadır. Kürsî kelimesi Arapçada bir şeyin üst üste binmesinden ibarettir. Bir şey üst üste gelip yığıldığında *تَكَرَّسَ الشيء* denilir. Yaprakları üst üste geldiği içinde kitabın formlarına *الكراسة* denilir. Kürsî ise herkesçe malum olan şeydir. Parçaları üst üste gelip birbirine bindiği o şeye "kürsî" denilmiştir.⁴⁰⁸

Râzî tefsirinde müfessirlerin kürsî hakkındaki dört görüşünü ele almış ve bu konuda şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Birinci görüş: Bu gökleri ve yeri kaplayan büyük bir cisimdir. Âlimler bu konuda da ihtilaf etmişlerdir. Hasan el-Basrî "kürsî arşın bizzat kendisidir. Çünkü serir (divan, koltuk) her ikisi üzerinde de oturmak mümkün olduğu için, bazen "arş", bazen de "kürsî" olarak vasfedilir." demiştir. Bazıları da kürsînin arş olmadığını, ondan başka bir şey olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüşte olanlar da kendi aralarında ihtilaf etmiş, bazıları bunun, arşın

⁴⁰³Yavuz, "Kürsî", XXVI, s. 572.

⁴⁰⁴İbn Manzûr, V, s. 3855.

⁴⁰⁵Bakara: 2/255.

⁴⁰⁶Sâd: 38/34. ayetin meali: "Andolsun biz Süleyman'ı bir sınavdan geçirmiş, tahtının üstüne bir ceset koymuştuk; sonra o bize yöneldi."

⁴⁰⁷Yavuz, "Kürsî", XXVI, s. 573.

⁴⁰⁸Râzî, VII, s. 12-13.

altında yedinci semânın üzerinde olduğunu; diğer bazıları da onun yerin altında olduğunu söylemiştir. Said b. Cübeyr'in İbn Abbas'tan naklettiği “kürsî, Allah'ın ayaklarını koyduğu yerdir.” sözünün İbn Abbas'a ait olmasını uzak bir ihtimal gören Râzî; “çünkü Allah uzuv ve organlara sahip olmaktan münezzehtir. Binaenaleyh bu rivayeti ya reddetmek ve yahut da kürsîden muradın rûh-ı azamın veya Allah katında kadri kıymeti büyük olan başka bir meleğin ayaklarını koyduğu yer manasına hamletmek vaciptir.” görüşünü dile getirmiştir.⁴⁰⁹

Râzî, kürsînin ayet ve sahih hadislerde arşın altında ve yedinci kat semânın üzerinde bulunan büyük bir cisim olarak arz edildiğini bundan dolayı bunun dışında bir başka hüküm verilemeyeceğini ve bu hükme uymak gerektiğini belirtmiştir.⁴¹⁰

İkinci görüş: Kürsîden murad, Allah'ın hükümlerliliği, kudreti ve mülkü demektir. Uluhiyyet ancak kadir olmak, yaratmak ve yoktan var etmekle tahakkuk eder. Araplar herşeyin aslını kürsî diye isimlendirirler. Bazen de hükümdarın bizzat kendisine “kürsî” adı verilir. Çünkü hükümdar, kürsînin üzerine oturur. Binaenaleyh hükümdar oturduğu yerin adıyla adlandırılmış olur.⁴¹¹

Üçüncü görüş: Kürsî, ilimdir. Çünkü ilim âlimin bir yeri (mevdı'), bir vasfıdır. Bu yer de kürsîdir. Böylece bir şeyin sıfatı, mecâzî olarak, o şeyin bulunduğu yerin ismiyle adlandırılmıştır. Çünkü ilim kendisine itimat edilen bir husustur. Kürsî de kendisine istinat edilen, dayanılan bir şeydir. Âlimlere اوتاد الارض “Yeryüzünü ayakta tutan sütunlar” denildiği gibi, kendilerine dayanıldığı, itimat edildiği için كراسي de denilmektedir.⁴¹²

Dördüncü görüş: Kaffâl'in⁴¹³ tercih ettiği görüştür. Buna göre bundan maksat “Allah'ın azametini ve O'nun ululuğunu tasvir etmektir.” Bunu şu şekilde açabiliriz: Allah insanlara kendi zat ve sıfatlarını tarif ederken, onların hükümdarlarında ve büyüklerinde görüp alıştıkları şeylerle hitap etmiştir. Allah'ın insanların hükümdarların evlerini tavaf ettikleri gibi, Kâbe'yi de tavaf edecekleri bir beyt yapması ve insanlara, hükümdarlarının evlerini ziyaret ettikleri gibi kendi beytini ziyaret etmelerini emretmesi de bu manadadır.

⁴⁰⁹Râzî, VII, s. 13.

⁴¹⁰Râzî, VII, s. 13.

⁴¹¹Râzî, VII, s. 13.

⁴¹²Râzî, VII, s. 13.

⁴¹³Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. İsmâîl el-Kaffâl eş-Şâî (ö. 365/976). 15 Şâban 291'de (2 Temmuz 904) Şâş'ta (Türkistan) doğdu. Kaffâl lakabını kilitçilik mesleğinden almakta, aynı lakapla anılan Abdullah b. Ahmed el-Mervezi'den ayırt edilmesi için el-Kaffâl el-Kebîr veya el-Kaffâl eş-Şâî diye anılmaktadır. Genel olarak tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh usulü eserlerinde Kaffâl şeklinde geçen âlim Muhammed b. Ali'dir. Abdullah b. Ahmed'e nisbetle az geçtiği fıkıh kitaplarında ise daha çok el-Kaffâl eş-Şâî olarak zikredilir. Daha fazla bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Kaffâl”, DİA, İstanbul, 2001, XXIV, s. 146.

Allah Hacerü'l-Esved'in yeryüzünde kendi sağ eli olduğunu söylemiş ve onu, insanların kendi hükümdarlarının ellerini öpmeleri gibi öpülecek bir mahal kılmıştır. Allah'ın kıyamet gününde kullarını, meleklerin, peygamberlerin ve şehitlerin huzurunda muhasebe edeceğine ve mizanlar kuracağına dair beyanları da böyledir. İşte aynı minval üzere kendisinin bir "arşı" olduğunu belirterek الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى "Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir."⁴¹⁴ buyurmuş, sonra da arşını vasfederek, وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ "O'nun arşı su üzerinde idi"⁴¹⁵ وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ "Meleklerin de rablerine hamd ile yüceliğini dile getirerek arşın çevresini kuşattıklarını görürsün."⁴¹⁶ وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ "O gün rabbinin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir."⁴¹⁷ أَلَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ "Arşı yüklenen (melekler) ile onun çevresinde bulunanlar..."⁴¹⁸ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ "O'nun kürsîsi gökleri ve yeri içine almıştır."⁴¹⁹ buyurmuştur.⁴²⁰

Bu görüşleri zikreden Râzî ardından şu değerlendirmeleri yapmıştır: "Arş ve kürsî hususunda teşbihi zannı uyandıran her lafzın aynısı, hatta daha güçlüleri Kâbe, Kâbe'yi tavaf ve Hacerü'l-Esved'i öpme hakkında da varittir. Biz burada Allah'ın Kâbe'de bulunmaktan münezzehe olduğuna dair kesinlikle hüküm vererek maksadın Allah'ın azametini ve kibriyasını bildirmek hususunda anlaşınca, arş ve kürsî hakkındaki sözümüzde aynı olur. Bu çok açık bir cevaptır. Ne var ki itimat edilen görüş birincisidir. Çünkü ayetin zâhirini delilsiz terk etmek caiz değildir. Allah en iyisini bilendir."⁴²¹ Her ne kadar Râzî, arş ve kürsî kavramları hakkında teşbihi yorumları değil de bunlardan gayenin Allah'ın azameti, kudreti ve kibriyasını tasvir etmek olduğunu kabul etmiş olsa da kürsînin gökleri ve yeri kaplayan büyük bir cisim olduğu te'vîlini de reddetmemiştir. Bu da bize onun nakli delillerin olduğu yerde akli yorumlara sıkışıp kalmadığını nakli delilleri öncelediğini göstermiştir.

Beydâvî وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ⁴²² ayeti hakkında şu yorumu yapmıştır: "Bu ifade Allah'ın azametini tasvirdir ve 'Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyamet

⁴¹⁴Tâhâ: 20/5.

⁴¹⁵Hûd: 11/7.

⁴¹⁶Zümer: 39/75.

⁴¹⁷Hâkka: 69/17.

⁴¹⁸Mü'min: 40/7.

⁴¹⁹Bakara: 2/255.

⁴²⁰Râzî, VII, s. 13.

⁴²¹Râzî, VII, s. 13-14.

⁴²²Bakara: 2/255.

gününde bütün dünya O'nun avucundadır; gökler de O'nun kudret elinde dörülüp bükülmüştür. Allah, müşriklerin koştukları ortaklardan uzaktır ve yücedir.⁴²³ ayeti gibi mücerret bir temsildir. Gerçekte bir kürsî yoktur, o kürsîye oturan da yoktur.”⁴²⁴

Kurtubî, kürsînin varlığını inkâr etmeyi kabul etmemiştir. Kürsî hakkındaki rivayetleri mülkün azametine hamledip arş ve kürsînin varlığını inkâr etmenin yanlış olduğunu belirtmiş ve hak ehlinin bunların varlığını caiz kabul ettiklerini ifade etmiştir. Allah'ın kudretinin geniş olduğunu ve buna iman etmenin icap ettiğini belirttikten sonra da “bu ayet-i kerîme yüce Allah'ın mahlûkâtının büyüklüğünü haber vermektedir. Bundan ise aziz ve celil olan Allah'ın kudretinin azameti anlaşılır. Çünkü bütün bu büyük şeyleri korumak, O'na ağır gelmez.” diyerek fikrini beyan etmiştir.⁴²⁵

Mâtürîdî'nin kürsî hakkında ki yorumu ise şudur: “Kürsînin Allah'a nispet edilişinden insanlara nispet edildiği gibi bir mana anlaşılmamalıdır; tıpkı, ‘bunlar Allah'ın sınırlarıdır’⁴²⁶ ‘Allah'ın nuru’⁴²⁷ ‘Allah'ın evi’⁴²⁸ ve benzerlerinin yaratılanlara atıf edildiklerinde anlaşılan manaların Allah hakkında hedeflenmeyişi gibi. Buna bağlı olarak ‘O'nun kürsîsi hem gökleri hem de yeri kaplamıştır’ mealindeki ilahi beyan ile benzeri ayetlerden yaratıklara ilişkin sonuçlar çıkarılamaz. Bunun delili, ‘hiçbir şey O'nun benzeri değildir’⁴²⁹ mealindeki ayet-i kerimedir.”⁴³⁰

Bakara suresi 255. ayetinde zikredilen kürsî kavramı hakkında Zemahşerî ise dört görüş zikretmiş ve şu açıklamalarda bulunmuştur: “Kürsî, üzerinde oturuş, oturan kimsenin oturduğu yerden daha yüksek olmayan şeydir. وسع كرسيه ifadesi dört şekilde açıklanabilir: *Birincisine göre*; burada onun kürsîsinin genişliği ve kapsamlılığı ile gökleri ve yeri kuşatmaktan âciz olmadığı anlatılmaktadır. Bu ifade onun azametini ifade eden bir tasvir ve canlandırmadan (tahyîl) başka bir şey değildir. Yoksa ortada ne bir kürsî vardır ne oturma ne de oturan. Nitekim bu durum, ‘buna rağmen, Allah'ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Oysa Kıyâmet günü arzın tamamı O'nun ‘avuc’unun içinde olacak, gökler de O'nun ‘sağ eli’nde dörülüş olacaktır.”⁴³¹ ayetinde de ifade edilmiştir. Burada da

⁴²³Zümer: 39/67.

⁴²⁴Beydâvî, I, s. 154.

⁴²⁵Kurtubî, III, s. 277.

⁴²⁶Bakara: 2/229.

⁴²⁷Tevbe: 9/ 32.

⁴²⁸Bakara: 2/ 125.

⁴²⁹Şûrâ: 42/11.

⁴³⁰Mâtürîdî, II, s. 238.

⁴³¹Zümer: 39/67.

herhangi bir avuç, sağ el ve dürme söz konusu değildir. Aksine bu O'nun şanının yüceliğine dair bir canlandırma ve duyusal bir benzetmeden ibarettir. *İkincisine göre*; onun ilmi kuşatmıştır. İlim, mekânı ile isimlendirme kabilinden, kürsî olarak isimlendirilmiştir ki bu da âlimin kürsîsidir. *Üçüncüsüne göre*; onun mülkü kuşatmıştır. Mülkün kürsî olarak isimlendirilmesi de mekânı ile isimlendirme kabilindendir ki bu da mülk kürsîsidir. *Dördüncüsüne göre*; rivayet edildiği üzere, Allah bir kürsî yaratmıştır, bu kürsî arşın önünde olup onun altında gökler ve yer vardır. Arşa kadar o, en küçük bir şey gibidir. (Yalnız) Hasan-ı Basrî'den 'kürsî arştır' sözü nakledilmiştir."⁴³²

Elmalılı Hamdi Yazır, Bakara suresi 255. ayetinde geçen Allah'a nispet edilen kürsî kavramının gerçek mahiyetini tayin edebilmemize imkân yoktur diyerek tefsirinde şu açıklamalara yer vermiştir:⁴³³ “KÜRSÎ: Sözlükte, üzerine tek başına oturuşan belli bir şeydir ki, aslında taht ve şerefli ilmin aynı şekilde olan özel ve seçkin makâmı demektir. İlimin kendisine ve âlime de denir. Daha sonra iskemle ve sandalye gibi şeylere de bu isim söylenmiştir. Dilimizde en çok ilim makâmında kullanılmıştır. Herhangi bir şeyin aslına ve toplandığı yere de kürsî denir. Nitekim memleket kürsîsi, “başkent” anlamına gelir. Bunun aslı olan “kürs” kelimesinde bir araya toplanıp karışma ile keçe gibi giriftleşip sağlamlaşmak manası vardır. Kısaca gerçek manasıyla kürsî, ancak bir kişinin oturabildiği en yüksek bir çeşit sandalyedir. Bundan dolayı, yerleri gökleri kaplamış bir kürsî düşüncesinin, bu bilinen mananın aynı olmayacağı da şüphesizdir. Aynı zamanda bu kelimenin bize bir hâkimiyet (egemenlik) ve saltanat, bir ilim, bir şeref ve büyüklük ve söz geçerliliği anlamı ifade ettiğinden de şüphe yoktur. Biz bir memlekette bir kürsî, bir taht düşündüğümüz zaman, önce bir memleket, ikinci olarak onun içinde bir başkent, üçüncü olarak o başkent içinde bir arş, bir saray, dördüncü olarak o saray içinde bir taht, beşinci olarak o taht üzerinde hükmü elinde bulunduran bir hükümdar, altıncı olarak bu hükümdardan bütün memleketi kapsayan bir nüfuz tasavvur ederiz. Bunda hükümdar, zarf zarf içinde memleketle tamamen kuşatılmış ve aynı zamanda nüfuzuyla o memleketi kuşatmıştır. Bunda en çok hayrete değer nokta da bir şeyin hem kuşatan ve hem de kuşatılan olabilmesindeki sırdır ki, ilmin kendisinde de vardır. Bu nokta insanlara, Allah'ın birliğini en güzel şekilde telkin edecek olan bir işarettir. Ayetü'l-kürsî, bize bu manayı telkin etmekle beraber gösteriyor ki, Allah'ın mülkü göklerle yerdir. Fakat Allah'ın kürsîsi,

⁴³²Zemahşerî, s. 145.

⁴³³Elmalılı, II, s. 159.

bunlarla kuşatılmış değil, onları kuşatmaktadır. Bizim kürsî düşüncemizin aksinedir. Allah'ı düşünürken hep kuşatılmış olanlardan, kuşatıcıya doğru geçmelidir. Taht veya başkent, göklerle yer memleketini kuşatmış; arş, tahtı kuşatmış; Rahmân olan Allah, arşın içinde değil, üzerinde ve Allah hiç kuşatılmış değil, hep kuşatıcı ve yöneticidir ve öbüründeki zıtlığı kaldıran budur. Şu hâlde Allah'ın kürsîsi, bize ancak bir isim ve kuşatılıandan kuşatana geçerek, nihayet gökler ve yer tasavvurunun ötesinden, kapalı ve tahayyülü imkânsız bir büyüklük kavramıyla bilinebilir. Bunun gerçek mahiyetini tayin edebilmemize imkân yoktur.”⁴³⁴

İsmail Turan, kürsî kavramını da arşla ilişkili olduğu için tefsir etmiştir. Kürsî kavramını hüküm yeri ve hükümlerin uygulandığı merkez olarak nitelemiş ama Mücessime ve Yahudilerin anladığı gibi Allah'ın cismi manada yerleştiği mekân olarak tasavvur etmenin yanlış olduğunu, kürsînin de arş gibi Allah'ın hükmünün icrasının tecelli ettiği yer olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kürsî kavramını, salt Allah'ın azametinin tasviri olarak yorumlamayı doğru bulmamıştır.⁴³⁵ Turan, kürsînin varlığı olduğu kanaatinde olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: “Gerçekte kürsî, arş ve diğer başka yaratıklar gibi Allah'ın yarattıklarından bir yaratıktır. Diğer başka yaratıklar gibi onun da bir varlığı (vücudu) vardır. Bununla beraber kürsî Allah'ın sultanlığını, hâkimiyetini ve kudretini sergilediği bir sergi yeridir. Allah'ın kitabında olan ayete rağmen kürsînin varlığını inkâr etmeye yol yoktur وسع كرسيه السماوات والارض ⁴³⁶ o da kürsînin varlığının (vücudu) apaçık gerçek oluşudur. Hayali sanrılarla onun gerçekliğinden şüpheye yer yoktur.”⁴³⁷ Turan, bazı Mu‘tezili âlimlerin kürsînin varlığını inkâr ederek apaçık bir yanılgıya düştüklerini ve hata ettiklerini belirtmiştir.⁴³⁸ Bu düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir: “Bazı Mu‘tezililer kürsînin mutlak olarak var oluşunu reddetmişlerdir. Bu görüşleri kabul edilemez. Mu‘tezile yaratılışın başlangıcı ve Allah'ın yaratışı konusunda bir şey bilmemektedir. Çünkü onlar konuyla ilgili görüşlerini muzır Yunan felsefesinden almışlardır. Onlar da göklerin sayısını yedi olarak iddia etmişlerdir. Söz konusu âlimler o tabakaları düz sanmışlar ve soğanın içindeki tabakalar gibi göğün de tabakalarını katmansız olarak kabul etmişlerdir. Bundan dolayı boşluk olmadığı için cennet ve cehennemin yerleşeceği yer de yoktur demişler. Bu sebeple henüz yaratılmamışlardır görüşünü benimsemişlerdir. Şu ayetler onların bu

⁴³⁴Elmalılı, II, s. 158, 159.

⁴³⁵Turan, XII, s. 15, 16.

⁴³⁶Bakara: 2/ 255.

⁴³⁷Turan, XII, s. 16.

⁴³⁸Turan, III, s. 403.

görüşünü nakzetmektedir: ⁴³⁹ Bu ayetteki fa harfi takip için kullanılan bir harftir ve dolayısıyla mana şu olur: Nuh kavminden inkâr edenler tufanda boğulduktan sonra ateşe atılmışlardır. Bu onların dünyada ki suçlarının en hafif karşılığı olan Allah'ın ateşidir, bu da kabir azabıdır. O kafirler için daha sonra büyük bir azap vardır ki o da Allah'ın kaynayan ateşine sokulacakları gündedir. Müellif, kabir azabını ispat sadedinde şu ayetleri örnek vermiştir:

فَوَقَّيْهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَّرُوا وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ

⁴⁴⁰ Bu ayette Firavun'un boğulmasından sonra uğrayacakları azabın kabir azabı olduğu belirtilmektedir. Bu da gece gündüz devam eden en düşük azaptır. Kıyamet günü ise en şiddetli olan cehennem azabına sevk edilirler.”⁴⁴¹ İsmail Turan burada zikrettiğimiz kabir azabının varlığına dair sunduğu deliller ve açıklamalarıyla Mu'tezile'nin fikirlerini çürütmeye çalışmış ve aynı zaman da bu konuda olduğu gibi kürsînin varlığının reddine de cevap vermeye çalışmıştır.

Müellif, kürsînin de arş gibi Allah'ın yarattıklarından bir varlık olduğunu ve kürsînin Allah'ın hüküm ve icraatlarının uygulandığı merkez olduğunu dile getirmiştir. Ezelde belirlenmiş olan hükümlerin burada hesap gününde uygulamaya konulacağını belirten müellif, hak ve batıl ehlinin ayrılıp hak ehlinin cennete ve batıl ehlinin de cehenneme gönderilme kararlarının uygulama yerinin kürsî olduğunu belirtmiştir.⁴⁴² Kürsî dünya ve ahirette hüküm ve yargı yeridir. Bir rivayette kürsînin hüküm ve yargı için mahşer yerine indiği de belirtilmiştir,⁴⁴³ diyen İsmail Turan kürsînin büyüklüğünü İbn Abbas'tan gelen şu rivayeti aktararak izah etmiştir: “Şayet yedi gök ve yedi yer serilse, sonra bazısı bazısına eklense, kürsînin genişliği karşısında bunlar, çölde bulunan yüzüğün yeri kadardır.”⁴⁴⁴ Turan, arşın ve kürsînin hakiki olarak mücessem birer varlıkları olduğu düşüncesinde gibi gözükmektedir. Aslında bu tür kavramların cismaniyetlerinin inkarı aklın idrak yetisiyle alakalıdır diyebiliriz. İnsan herşeyi somut olarak kavrayamayabilir. Dolayısıyla

⁴³⁹Nûh: 71/25. ayetin meali: “Sonunda günahları yüzünden tûfanda boğuldular, ardından ateşe atıldılar, kendilerine Allah'tan başka yardımcıları da bulamadılar.”

⁴⁴⁰Mü'min:40/45-46. ayetlerin meali: “Nihayet Allah, onların kurdukları kötü tuzaklardan bu kişiyi korudu; Firavun ailesini ise şiddetli bir azap kuşatıp yok etti. Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyamet koptuğunda, “Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!” denilecek.”

⁴⁴¹Turan, XII, s. 15.

⁴⁴²Turan, XII, s. 16.

⁴⁴³Turan, III, s. 404.

⁴⁴⁴Turan, XII, s. 18.

kavrayamadığımız şeylere yoktur diyemeyiz. Mesela radyasyon ışınlarını göremiyoruz ama bu ışınların varlığın günümüzde ispat edilmiştir. Dolayısıyla insan, idrakinin ulaşmada yetersiz kaldığı şeyleri inkâr kolaycılığına kaçmamalıdır. Bu sebeple Turan'ın, arş ve kürsî kavramlarına yüklediği somut olarak varlıklarının mevcudiyeti iddiasını bu pencereden değerlendirmek daha sağlıklı olabilir.

4.2. Kur'an-ı Kerim'de Arşla İlgili Temel Konular

Çalışmanın bu kısmına kadar arşla ilgili kavramlar tanıtılmaya çalışıldı. Bir kavramı iyice anlamak, onun anlam çerçevesini yeterli bir şekilde belirlemekten geçmektedir. Buraya kadar temel amaç konuyu bu çerçevede ele almaktır. Bu kısımda ise çalışmanın ana konusu olan arş kavramıyla ilgili Kur'an'da ele alınan temel bazı konulara değinilecektir. Ele alınacak konular öncelikle Zemahşerî, Râzî, Taberî gibi müfessirlerin bakış açılarıyla değerlendirilecektir. Ardından İsmail Turan'ın konu hakkındaki yorumları zikredilip farklılıklar ve benzer noktalar tespit edilmeye çalışılacaktır.

4.2.1. Arşın var olması ve yaratılışı

Arş, Müşebbihe-Mücessime tarafından insanların oturdukları tahttan farksız bir şekilde kabul edilip, Yüce Allah'ın insana benzer bir biçimde üzerinde oturduğu bir cisim olarak görülmüştür. İlk dönem âlimleri tarafından da nasıllığı tam olarak bilinmeyen, ancak ayaklarından, büyüklüğünden, renginden vs. bahsedilen, Allah'ın yaratmış olduğu, varlığı inkâr edilemeyen bir taht (serîr) olarak anlaşılmıştır. İstivâya Allah'ın hâkimiyeti/istilâsı anlamını veren Mu'tezile, arşa da mülk anlamını vermektedir.⁴⁴⁵ Bu haliyle arş, Allah'ın yarattığı tüm mahlûkatı kapsayan bir isim olur ki, Allah'ın arşa istivâsı dendiğinde Allah'ın tüm mülkünü hâkimiyetine alması anlaşılır. Arş kavramının ilahi azamet ve hükümlanlık gibi tasvir edilen mecâzî anlamları olmuşsa da sadece bu manaya itibar edip onun gerçek bir varlığı olduğunu inkar etmemek gerekir. Çünkü arşın gerçek bir varlığı olduğunu inkâr etmek naslara aykırı düşmektedir. Bu sebeple sahabe ve tabiinden beri inanılan şekliyle arşın mevcudiyetini kabul etmek gerekir düşüncesinin doğru olduğu kanaatindeyiz.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵Ebû Ca'fer Muhammed b. Osman İbn Ebî Şeybe, Kitâbu'l-'Arş, 1. Baskı, thk. Muhammed b. Halife et-Temîmî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1998. s. 37.

⁴⁴⁶Yusuf Şevki Yavuz, "Arş", DİA, İstanbul, 1991, III, s. 409.

İsmail Turan arşın varlığını kabul eden müfessirlerdendir. “İstivâ konusunda belirttiğimiz gibi istivâ kavramı kemale erdirmeye ve tamamlama manalarına da gelmektedir. Allah’ın göklere istivâsı استواء -تعالى- السموات yaratış açısından onları kemale erdirmeye ve tamamlamadır, demiştik. Bu durum semânın bir tek cüz halinde yaratılışının başlangıcının hemen ardından gerçekleşen bir durumdur. Gökler ve yer bitişik bir haldeyken gerçekleşen istivâ gibi Allah’ın arşa istivâsı da kemale erdirmeye ve tamamlamadır. Bu durum O’nun yaratma işinin başlangıcından sonradır. Allah ilkin suyu yaratmış ardından arşını yaratmıştır. Arşı suyun üzerindedir. Arşı kemale erdirdikten sonra olmuş ve olacak tüm şeyleri arşına koymuştur. Levh-i mahfûzu, kalemleri, levhaları ve kitabını (yazdıklarını) arşına koymuştur. Bu da arşına istivâsıdır ki yarattıklarını kemale erdirmesi, tamamlamasıdır. Arş, göklerin ve yerin yaratılmasından önce yaratılmıştır.”⁴⁴⁷ Bu cümlelere göre İsmail Turan arşın suyun üzerinde olduğu ve suyun yaratılışından sonra arşın yaratıldığı fikrini benimsemiş görünmektedir.

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَلَئِنْ قُلْتُمْ إِنَّكُمْ مَعْبُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ

“O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz arşı su üstünde iken gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratandır. Böyle iken “Ölümden sonra şüphesiz diriltileceksiniz” desen, inkarcılar “Mutlaka bu apaçık bir büyüdür” derler.”⁴⁴⁸

Râzî ise bu ayetin tefsirinde şunları zikreder: “Bil ki Allah Teâlâ, bu ayet ile kendisinin, bütün makdûrâta kadir olduğunu ispat etmiştir. “arşı su üstünde idi” ayetinin tefsiri hususunda Ka’b şöyle demektedir: ‘Allah, yeşil bir yakut yarattı; sonra da ona, heybetle baktı. Bunun üzerine o yakut, titreyen bir su oluverdi. Sonra da rüzgârı yarattı, böylece suyu, o rüzgârın üzerine koydu. Sonra da arşı suyun üzerine koydu.’ Ebû Bekir el-Esamm da şöyle demektedir: ‘Cenâb-ı Hakk’ın, “وكان عرشه على الماء” ifadesinin manası, Arapların tıpkı الأرض على السماء ‘Semâ, arz üzerindedir’ demelerine benzer. Bu söz, onlardan birinin diğerine yapışık olduğunu belirtmek için söylenmiş değildir.”⁴⁴⁹ “Hadise nasıl olursa olsun, bu, arş ve suyun, gökler ve yer yaratılmadan önce bulunduklarına delâlet eder. Yine Allah, gökleri su üzerine bina ettiği zaman, bunun çok bedî ve hayranlık uyandırıcı olduğunu beyan etmiş olur. Zira hafif bir yapı bile, sert ve

⁴⁴⁷Turan, XII, s. 6,7.

⁴⁴⁸Hûd: 11/7.

⁴⁴⁹Râzî, XVII, s. 319.

sağlam bir zemin üzerine kurulmadığı zaman, ayakta durmaz. O halde bu büyük şey, su üzerinde kurulduğu zaman, artık durum nasıl olur?”⁴⁵⁰ “Arşın, gökler ve yeryüzü yaratılmadan önce, su üzerinde bulunduğu anlatılmasının faydası birkaç bakımdan, Allah’ın kudretinin çok mükemmel olduğuna delâlet eder: Arş, göklerden ve yerden daha büyük olmasına rağmen, su üzerinde bulunmaktadır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, ağır olan şeyi direksiz olarak tutmaya kadir olmasaydı, bunu yapması mümkün olmazdı. Allah, suyu, herhangi bir şey üzerinde olmaksızın tutmuştur. Aksi halde, âlemin kısımlarının sınırsız olması gerekirdi. Allah, yaratılanların en büyüğü olan arşı, altında bir direk, üstünde bir bağı olmaksızın, yedi kat göğün üzerinde tutmuştur.”⁴⁵¹ Râzî’nin bu düşüncelerinden onun da arşın su üzerinde bulunduğu fikrine katıldığını görebiliyoruz.

Arş ile ilgili Kurtubî’nin tefsirine baktığımızda şu değerlendirmelere rastlarız: “*Arş su üstünde iken* buyruğunda Allah suyun yaratılışının, yerin ve semânın yaratılışından önce olduğunu beyan etmektedir. Ka’b der ki: ‘Allah yeşil bir yakut tanesi yarattı. Heybetiyle ona nazar etti, yüce Allah’ın korkusundan titreyen bir suya dönüştü. İşte -hareketsiz olsa dahi- şu ana kadar suyun titremesinin sebebi budur. Daha sonra yüce Allah rüzgar halk etti ve suyu da rüzgarın sırtına yerleştirdi. Arkasından da arşı suyun üzerine koydu. Said b. Cübeyr’in, İbn Abbas’tan naklettiğine göre ona yüce Allah’ın: ‘Arş su üstünde iken’ buyruğu hakkında, ‘peki su neyin üstünde idi?’ diye sorulunca, o da: ‘Su da rüzgarın üstünde idi,’ diye cevap vermiştir.”⁴⁵²

Mâtürîdî *عَلَى الْمَاءِ عَرْشُهُ* ‘Arşı, su üzerinde idi.’⁴⁵³ Ayeti hakkında şu görüşleri zikretmiştir. “Bazı müfessirlerin söylediği gibi arştan maksat şayet mülk ve saltanatın ismi ise buradaki üzerinde anlamına gelen *عَلَى* harf-i cerine, ...den, ...dan anlamına gelen *عن* anlamı verilerek, ‘Allah mülkünü sudan ortaya çıkarmış’ demek olur. Bu, dilde caiz olan bir ifade tarzıdır. Çünkü her şeyin zuhuru ve vücuda gelmesi su ile olmuştur, Cenab-ı Hak şöyle buyurur: ‘Biz her canlıyı sudan yarattık.’⁴⁵⁴ Arş bazı insanların söylediği gibi şayet bir kürsî ve taht ismi ise, o zaman hükümrânlığın tahtı anlamına gelir. Allah onu dostlarına ikram için ve meleklerin onu taşımaları ve ona hizmet etmeleri için yaratmıştır; nitekim yeryüzü sultanlarının tahtları da böyledir. Hizmetçiler orada oturana hizmet etmektedirler. Arş, Allah’ın yaratıklarından biridir. Allah nesneleri kendisine nispet ettiği gibi arşı da

⁴⁵⁰Râzî, XVII, s. 319.

⁴⁵¹Râzî, XVII, s. 319-320.

⁴⁵²Kurtubî, IX, s. 8.

⁴⁵³Hûd: 11/7.

⁴⁵⁴Enbiyâ: 21/30.

kendisine nispet etmektedir. Ancak nesneler Allah’a bazen bütün olarak nispet edilir, bazen de işaretle ve tek tek nispet edilir. Allah’ın bir şeyi işaret yoluyla kendisine nispet etmesi, o şeyi yüceltmesi anlamına gelir. Nesnelerin bütün olarak Allah’a nispet edilmesi ise Allah’ın yüceliğini ve büyüklüğünü hatırlatmak anlamına gelir.”⁴⁵⁵

Yakın dönem müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır’ın arş kavramı hakkındaki değerlendirmesini aktarmanın kavramı daha iyi anlamada faydalı olacağı düşüncesindeyiz: “Arş, saltanat tahtı anlamından alınmış hükümdarlık ve saltanattan kinayedir. Allah’ın arşı demek, O’nun hükümrancılığı ve saltanatı, hâkimiyet ve iktidarı demektir. Şu hâlde arşın su üzerinde olması mekâna ve cisme bağlı bir anlam ile değildir.”⁴⁵⁶ Elmalılı, kinayelerin gerekli olan düz ve doğrudan mananın anlaşılmasına engel olmadığını, ama onun mutlaka söylendiği gibi olmasının da şart olmadığını belirtmiştir.⁴⁵⁷ Dolayısıyla arşın somut varlığını kabul etmemize bir mani yoktur diyebiliriz. Ayrıca ayette özellikle suyun zikredilmiş olması da içerisinde suyun önemine dair hususiyetleri barındırmaktadır.⁴⁵⁸ Bu durumu her zaman göz önünde bulundurmalıyız. Burada ⁴⁵⁹ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ifadesinin altında yatan manaya bir işaret görüyoruz.⁴⁶⁰

Arş, mekânı ve zamanı her şeyi yaratan Allah’tır. Hâkimiyet ve saltanat olarak da yorumlanabilen arş kelimesi müteşâbih kavramlardandır. Allah’ın arşa istivâ etmesi onun azamet ve aşkınlığını, âlemi yönettiğini ve her şeyi mülkiyeti altına aldığını anlatmaktadır.⁴⁶¹ Allah’ın arşa istivâsı tabiri, mekâna yerleşmeden ve karar kılmaktan münezzeh olarak düşünülmelidir. Arş bütün cisimleri kuşatan bir varlıktır. Yüceliğinden dolayı veya tedbir ve hâkimiyetin gerçekleştiği hükümdarlık tahtına teşbih edilerek bu ismi almıştır.⁴⁶² Gördüğümüz kadarıyla arşın yaratılmış bir varlık olduğu fikri müfessirlerin çoğunda mevcuttur. Arşın mecâzî olarak yorumlanması onun somut varlığının yokluğuna delalet etmez.

İsmail Turan, arş kavramını ilk dönem müfessirlerinden Mücâhid’in görüşüyle anlatmaya başlamıştır. Mücâhid: “Hiçbir şey yaratılmadan önce, Allah’ın arşı su üzerinde idi.” demiştir. Turan, arşın dünya ve ahiretteki feyizlerin merkezi (kaynağı) olduğunu

⁴⁵⁵Mâtürîdî, VI, s. 100-101.

⁴⁵⁶Elmalılı, IV, s. 520.

⁴⁵⁷Elmalılı, IV, s. 521.

⁴⁵⁸Elmalılı, IV, s. 521

⁴⁵⁹Enbiyâ: 21/30. ayetin meali: “Her canlı şeyi sudan yarattık...”

⁴⁶⁰Elmalılı, IV, s. 521

⁴⁶¹Kanik, s. 216.

⁴⁶²Beydâvî, III, s.16.

belirtmiştir. “Arşın su üzerinde olması” ifadesiyle, dünya ve ahirette yaratılanlara, arştan inen feyizler, manasının kastedildiğini belirtmiştir.⁴⁶³ Müellif, arş için العرش العظيم, arş için العرش الكريم isimlerinin Allah’ın azamet ve kibriyasının tecelli merkezi olmasından dolayı olduğunu zikretmiştir. Yani celalinin tecelliyatıdır. Aynı şekilde arş, cemali isimlerinden kerem isminin tecelli yeridir. Allah arşına tecelli etmiştir. Çünkü onun sıfatları ve isimleri cemalidir. Cemali demek ise; isimlerinin ve sıfatlarının tam sayısını ve mahiyetini O’ndan başkası bilemez demektir. Esmâ’ül Hüsnâ hakkında, sayıları ve mahiyeti hakkında icmalen ayetler varit olmuştur. Çünkü tafsili olmadığı için adetleri kapsamıyor. Çünkü o isimler sayıyla sayılamaz, sayılar ise o isimleri kuşatamaz. Aynı şekilde kulları da vasfını kapsayamaz. O isimleri, ancak Allah, tafsili, ilmi ve adet olarak sayabilir ve kuşatır.⁴⁶⁴ Allah bu konuda şöyle buyurmuştur:

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا

“De ki: “Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa ve bir o kadar da ilave etsek (denizlere deniz katsak); Rabbimin sözleri tükenmeden önce denizler tükenirdi.”⁴⁶⁵

İsmail Turan, hadislerde de geçtiği gibi arşın su üzerinde olduğu görüşünü kabul etmiştir. Ancak onun su hakkındaki yorumu farklıdır. Turan bu suyun, dünya ve ahirette yaratıklara arştan inen feyizler manasında olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla burada sözkonusu olan su ifadesini feyiz anlamında yorumlamıştır. Turan, Allah’a arşta mekân tahsisi gafletine düşenlere şöyle cevap vermiştir: “Hadislerde geldiği üzere, Allah vardı ve ondan önce hiçbir şey yoktu ve onun arşı su üzerinde idi. Yani onun varlığı tüm varlıklardan öncedir. Yani arşın varlığından da öncedir. Sonra Allah, arşı suyun üzerinde yarattı. Allah vahit ve mevcut iken, arşın mekânı yok iken arş zikre değer bir şey değilken ve henüz arş yok iken arşta veya üzerinde Allah’ın nasıl bir mekânı olur. Bu konuda ayeti kerime de şöyle buyrulur”:⁴⁶⁶

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“O, ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtın’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁴⁶⁷

⁴⁶³Turan, XII, s. 5.

⁴⁶⁴Turan, XII, s. 8.

⁴⁶⁵Kehf: 18/109.

⁴⁶⁶Turan, XII, s. 9.

⁴⁶⁷Hadid: 57/3.

Allah zahirdir, onun fevkinde hiçbir şey yoktur, bilakis O her şeyin fevkindedir. O, azim olan arşın da fevkindedir. Allah her şeyi bilendir, yani Allah'ın ilmi her şeyi kuşatır.⁴⁶⁸ İsmail Turan'a göre arş, Allah'ın sonradan yarattığı varlıklardandır. Dolayısıyla müellif arşın varlığını kabul etmiştir. Ancak Allah'ın arş üzerinde oluşunu mekânsal bir tavsif olarak görmemiştir. Turan'a göre arş, Allah'ın azamet ve kibriyasının tecelli merkezidir. Dolayısıyla celalinin tecelliyatıdır. Aynı şekilde arş, cemali isimlerinin kereminin tecelli ettiği mekândır.⁴⁶⁹

İsmail Turan arşın yaratılışını Hadîd suresi 4. ayeti zikrettikten sonra şu şekilde açıklamıştır:

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ⁴⁷⁰

“Ayetinde yaratılışın başlangıcında göklerin ve yerin yaratıldığı zikredilmiştir. Sonra yaratılışı ikmale erdirmek ve tamamlamak için ikisine yönelme (istivâ), sonrada Allah'ın arşa istivâsı zikredilmiştir. Yani, ilk şekliyle arşı yaratmıştır. Bu da ilk şekliyle göklerin ve yerin yaratılışından öncedir. Böylece arşın ve içerisindeki yaratılmışların ikmal ve itmamı göklerin ve yerin içindekilerin itmam ve ikmalinden öncedir. Sonra yedi göğün ve içindeki yaratılmışların itmamı gelir. Bu da aynı şekilde yerin içinde olan yaratılmışların itmamından öncedir. Bu ayette yedi göğün başlangıç olarak yaratılışı zikredilmiştir. Sonra arşın tesviyesi ve tekmili, yedi göğün ve arşı mecidin arasındaki yaratılmışların zikrine dokunmaksızın zikredilmiştir.”⁴⁷¹ Gördüğümüz kadarıyla müellif, arşın gökler ve yerden önce yaratıldığı fikrini benimsemiştir. Selef âlimleri de arşın yaratılmış olduğu fikrini benimsemişlerdir. Allah رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ⁴⁷² ayetinde, arşı merbub yani terbiye olunmuş olarak vasfetmiştir. Terbiye olunan her şey de yaratılmıştır. Dolayısıyla arş, Allah'ın yaratmış olduğu mahluklardan biridir.⁴⁷³

Arşın somut varlığı ile ilgili nakledilen hadislerde genellikle arşın sağ, solu, üstü, altı, ağırlığı, gölgesi, köşeleri ve sütunları olan bir nesne olarak zikredildiği görülmektedir. İsmail Turan bu konuyla ilgili birçok hadisi tefsirinde zikretmiştir. Bunların bazıları şunlardır:

⁴⁶⁸Turan, XII, s. 10.

⁴⁶⁹Turan, XII, s. 8.

⁴⁷⁰Hadîd: 57/4. ayet meali: “Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O'dur.”

⁴⁷¹Turan, XII, s. 12.

⁴⁷²Tevbe: 9/129. ; Neml: 27/26.

⁴⁷³İbn ebî Şeybe, s. 69.

1. Ebû Hureyre'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: “Müslümanlardan bir adam ile Yahudilerden bir adam karşılıklı küfürleştiler. Müslüman olan şöyle dedi: Muhammed'i seçip âlemlere üstün kılana and olsun ki. Yahudi olan da Musa'yı seçip âlemlere üstün kılana and olsun dedi. Bunun üzerine Müslüman olan, elini kaldırıp Yahudinin yüzüne tokat attı. Yahudî bunun üzerine Hz. Peygamber'in yanına gidip ona kendisiyle Müslüman'ın arasındaki durumu anlattı. Ardından Hz. Peygamber Müslüman'ı çağırdı ve ona bu durumu sordu o da anlattı. Bunun üzerine Peygamber (sas) şöyle dedi: ‘Musa’ya karşı benim daha faziletli olduğumu söylemeyiniz. Çünkü kıyâmet gününde insanlar baygın düşecekler ve ben de onlarla baygın düşeceğim. Kendisine gelip ayılacak ilk kişi ben olacağım. Bir de ne göreyim, Musa arşın kenarından yakalamış. Bilemiyorum, acaba baygın düşenlerden olup da benden önce mi ayrılmış olacak, yoksa Allah'ın istisna ettiği kimselerden mi olacak.’”⁴⁷⁴

Kanaatimizce, bu hadiste “arşın kenarı ibaresiyle” mecâzî kenar da kastedilmiş olabilir, mutlak kenar da ancak mutlak olarak arşın kenarı olduğu kabul edilirse bunu insanın bilgi ve kavrayış düzeyiyle anlamamak gerekir diye düşünüyoruz. İnsan kavrayamadığı veya algılayamadığı varlıkları inkar etmemelidir. Çünkü kainatta insan kudretinin ve istidatının üzerinde bir çok durum söz konusudur. Göremediğimiz ama varlığı ispat olunmuş olan X ışınları bunun bariz örneklerindendir.

2- Ebû Zerr'den (r.a.) güneş batarken Rasûlullah'ın (sas) kendisine şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Biliyor musun (Ey Ebâ Zerr) bu güneş nereye gidiyor?’ Dedim ki: ‘Allah ve Resûlü daha iyi bilirler!’ Dedi ki: ‘Arşın altında secde etmeye gider, bu maksatla izin ister, kendisine izin verilir. Secde edip kabul edilmeyeceği, izin isteyip izin verilmeyeceği zamanın (kıyâmetin) gelmesi yakındır. O vakit kendisine: Geldiğin yere geri dön! denir. Böylece battığı yerden doğar. Bu durumu Cenâb-ı Hak'ın şu sözü haber vermektedir: ‘Ve güneş de karar edeceği yere kadar akıp gider. Bu azîz ve alim olan Allah'ın takdiridir.’”⁴⁷⁵,⁴⁷⁶

3- Ebû Zerr el-Gıfârî (r.a.) şöyle demiştir: “Peygamber'e (sas) Allah Teâlâ'nın ‘Ve güneş de karar edeceği yere kadar akıp gider...’⁴⁷⁷ kavlinden sordum. O da ‘karar edeceği yeri arşın altındadır’ buyurdu.”⁴⁷⁸

⁴⁷⁴Turan, XII, s. 85,86.

⁴⁷⁵Yâsîn: 36/38.

⁴⁷⁶Turan, XII, s. 49.

⁴⁷⁷Yâsîn: 36/38.

Son zikredilen iki hadise bakıldığında, arşın altında güneşin secde ettiği yer olduğu ve güneşin karar yerinin arşın altı olduğundan bahsedildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu hadisler arşın var olduğuna birer delildirler. İnsan aklının mahiyetini kavrayamadığı şeyleri inkâr etmesi doğru bir tutum değildir. İşte arşın zahiren var olması da bu tür durumlardandır. Tam olarak arşın varlığı ve muhteviyatı insan idrakinin kavrama yetisinin üzerinde bir durum olsa da bu arşın varlığını reddetmeye gerekçe olmamalıdır.

4.2.2. Arşın yeri ve konumu

İçinde arşın bahis konusu olduğu ayet ve hadisler arşın su üzerinde olduğundan bahseder. Söz konusu bu su, selef düşüncesine mensup müfessirlerce arş için bir yer olarak görülmüş ve o şekilde yorumlanmıştır. Râzî, Allah'ın gökleri su üzerine bina etmesinin çok bedî ve hayranlık verici bir durum olduğunu dile getirmiştir. Hafif bir yapı bile sert ve sağlam bir zemin üzerine kurulmadığı zaman ayakta duramaz, o halde göklerin su üzerine bina edilmesi durumu Allah'ın kudretinin sonsuzluğunun ve mükemmelliğinin delillerindendir.⁴⁷⁹ İsmail Turan da ilkin suyun yaratıldığını ardından arşın yaratıldığını ve su üzerinde olduğunu zikretmiştir.⁴⁸⁰ Turan, arşın yeri ve konumuyla ilgili görüşlerini açıklarken aşağıda aktaracağımız hadisi şerif çerçevesinde izahlarda bulunmuştur.

Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiştir: “Peygamberimiz ve sahabesi oturuyorken üzerlerine bir bulut geldi. Peygamberimiz şöyle dedi: ‘Bu nedir biliyor musunuz?’ Onlar, ‘Allah ve Resulü daha iyi bilir,’ dediler. O (sas) da şöyle dedi: ‘Bu yeryüzünü sulayan bir buluttur. Allah onu şükretmeyen ve dua etmeyen bir kavme sevk eder.’ Sonra şöyle dedi: ‘Bunun üzerinde ne olduğunu bilir misiniz?’ ‘Allah ve resulü daha iyi bilir,’ dediler. Rasûlullah (sas) şöyle dedi: ‘Şüphesiz o korunmuş bir tavan, tutulmuş bir dalga olan gökyüzüdür.’ Sonra ‘sizinle onun arası ne kadardır?’ dedi. ‘Allah ve resulü daha iyi bilir,’ dediler. ‘Sizinle onun arası yürüyüş mesafesiyle beş yüz yıldır,’ dedi. Sonra, ‘bunun üzerinde ne var bilir misiniz?’ dedi. ‘Allah ve resulü daha iyi bilir,’ dediler. ‘Bunun üzerinde iki semâ vardır ki, o ikisi arasında beş yüz yıl mesafe vardır. Hatta yedi gök saydı. Her iki semâ arasındaki mesafe gök ve yer arasındaki mesafe kadardır.’ Sonra, ‘bunun üzerinde ne var bilir misiniz?’ dedi. ‘Allah ve resulü daha iyi bilir,’ dediler. O (sas) da:

⁴⁷⁸Turan, XII, s. 49.

⁴⁷⁹Râzî, XVII, s. 319.

⁴⁸⁰Turan, XII, s. 6.

‘Bunun üzerinde ise arş vardır ki onunla göğün arası iki semâ arasındaki uzaklık kadardır,’ dedi. Sonra, ‘sizin altınızda ne var bilir misiniz?’ dedi. ‘Allah ve resulü daha iyi bilir,’ dediler. ‘Yeryüzü vardır,’ dedi. Sonra, ‘yerin altında ne var bilir misiniz?’ dedi. ‘Allah ve resulü daha iyi bilir,’ dediler. ‘Onun altında başka bir yeryüzü vardır ki her iki yer arası yürüyüş mesafesiyle beş yüz yıl mesafedir, ta ki yedi yeryüzü saydı. Her iki arzın arası beş yüz yıldır,’ dedi. Sonra, ‘Muhammed’in nefsi elinde olana yemin olsun ki, şayet siz yerin en altına bir ip sarkıtsanız, Allah’ın üzerine düşerdi,’ dedi.” Sonrada şu ayeti okudu:⁴⁸¹

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ هُوَ يُكَلِّمُ مَن يَشَاءُ

“O, ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtın’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁴⁸² İsmail Turan, bu hadisi açıklarken birçok noktaya değinmiştir, biz burada arş çerçevesindeki açıklamalarıyla yetineceğiz.

Bazı ilim ehli bu hadisi: “Sarkıtılan ipin Allah’ın üzerine düşmesi demek, ancak her yerde onun saltanatının, kudretinin ve ilminin üzerine düşmesi demektir. O da Kur’an’da vafettiği gibi arşının üzeridir.”⁴⁸³ Şeklinde tefsir etmişlerdir. Sarkıtılan ipin, Allah’ın üzerine düşmesinden kastedilenin, Allah’ın saltanatının, kudretinin ve ilminin her şeyi kuşattığı ve hiçbir şeyin O’nun etki alanının dışında olamayacağı manasında anlaşılması daha doğru olur.

İsmail Turan, bu hadise dayanarak arşın yerinin suyun üzeri ve tedbir semâsının öncesi olduğunu belirtmiştir. “Nebi (sas) bu hadiste, yedi gök saymış sonra da bunu üzerinde arş vardır demiştir. Hadislerden gelen rivayetlere göre biliniyor ki, yedi gök bitince sidret’ül münteha başlar. Bundan sonrada cennet başlar. Sidre’nin yanında ilkin el-Me’vâ cenneti vardır, Cennetü’l A’lâ’ya kadar, sonra Firdevs cenneti, bundan sonra da su vardır. Hadislerde deniz zikredilmiştir. Hakikatte öncesinde geniş kürsî, sonrasında su, sonra onun üzerinde arşı taşıyan melekler, onların da başlarında büyük arş ve onun da üzerinde tedbir semâsı vardır. Her cennet için arz ve korunmuş semâ vardır. Hepsi için yüz derece vardır ve her ikisi arasında beş yüz yıllık uzaklık vardır. Ancak Peygamber (sas)’ın bu hadiste arşı yedi gökten sonra zikretmesi ihtisar (özet) ve hazften dolaydır. Yedi gök ve arş-ı kerimin arasındaki yaratılanları zikretmiştir. Şu ayeti kerimede ki gibi:

⁴⁸¹Turan, XII, s. 10,11.

⁴⁸²Hadîd: 57/3.

⁴⁸³Turan, XII, s. 11.

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ “O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra arşa kurulandır.”⁴⁸⁴ Bu ayette, yaratılışın başlangıcı olarak göklerin ve yerin zikredilmesi, sonra onlara Allah’ın istivâsı (yönelmesi) onlarda yaratılanların ikmalî ve itmamı iledir. Sonra arşa istivâyı zikretti ki, o da başlangıç olarak yer ve göklerin yaratılmasından önce ilk şekilde arşın yaratılmasıydı. Böylece arşın ve içindekilerin kemale erdirilmesi ve itmamı, gökler ve yerin ve içindekilerin kemale erdirilmesi ve itmamından öncedir. Yine bu ayette başlangıç olarak yedi göğün yaratılışının zikri, sonra arşı mecid ve yedi gök arasındaki yaratılışın zikrine değinmeksizin arşın yapılışı ve kemale erdirilmesi anlatılmaktadır.”⁴⁸⁵

4.2.3. Arşa istivâ etmek

Kur’an’ı Kerim’de “istivâ” kelimesi yedi yerde “arş”⁴⁸⁶, iki yerde de “semâ” kelimesi ile birlikte⁴⁸⁷, toplam dokuz yerde geçmektedir. Bu ayetlerde “istivâ”, Allah’ın semâyî⁴⁸⁸, arşı⁴⁸⁹ düzenlemesi, yaratması, yönetmesi veya elinde bulundurması; ayrıca Hz. Musa’nın olgunluk çağına ermesi, Cebrâil’in ufkun doruk noktasında durması, Hz. Nûh’un gemiye yerleşmesi, gemisinin karaya oturması⁴⁹⁰ ve insanların gemilere ve binek hayvanlarının sırtına çıkıp oturması⁴⁹¹ gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır.⁴⁹² Bu bölümde istivâ kavramının arş ile birlikte kullanıldığı ayetleri esas alacağız. Öncelikle istivâ kavramının arşa yönelik kullanıldığı bu ayetleri metin ve mealleriyle beraber görelim.

A’râf: 7/54,

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهُ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ

“Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları

⁴⁸⁴Hadîd: 57/4.

⁴⁸⁵Turan, XII, s. 12.

⁴⁸⁶A’râf: 7/54.; Yûnus: 10/3.; Ra’d: 13/2.; Tâhâ: 20/5.; Furkân: 25/59.; Secde: 32/4.; Hadîd: 57/4.

⁴⁸⁷Bakara: 2/29.; Fussilet: 41/11.

⁴⁸⁸Bakara: 2/29; 41/11.

⁴⁸⁹A’râf: 7/54.; Yûnus: 10/3.; Ra’d: 13/2.; Tâhâ: 20/5.; Furkân: 25/59.; Secde: 32/4.; Hadîd: 57/4.

⁴⁹⁰Hûd: 11/44.

⁴⁹¹Zuhruf: 43/13.

⁴⁹²Mustafa Güven, “Hakikat ve Mecaz Bağlamında Müteşâbih Bir Kavram Olarak “İstivâ”, Hikmet Yurdu, Cilt: 3, Sayı: 6, 2010, s. 178.

emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O'na aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir.”

Yûnus: 10/3,

إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ
إِذْنِهِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“Kuşkusuz rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da (yarattığı) arşa istivâ eden (hâkim olan), her işi yöneten Allah'tır. O izin vermedikçe şefaet edecek biri de yoktur. İşte bu Allah sizin rabbinizdir, öyleyse O'na kulluk ediniz. Bunları düşünmez misiniz!”

Ra'd:13/2,

اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى
يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ

“Gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükselten, sonra arşa istivâ eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır; her biri belirlenmiş bir vakte kadar akıp gitmektedir. İşleri Allah düzenliyor; âyetleri de açıklıyor ki rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanasınız.”

Tâhâ: 20/5,

الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَىٰ

“Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.”

Furkân: 25/59,

الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَسْئَلُ بِهِ خَبِيرٍ

“Gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunanları altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O'dur. O Rahmân'dır. O'nu bilen birine (yine kendisine) sor.”

Secde: 32/4,

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا
شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden Allah'tır. O'nsuz size ne bir dost ne bir şefaetçi bulunur. Hâlâ düşünüp ders almaz mısınız?”

Hadîd: 57/4,

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

“Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O’dur. Toprağa giren ve ondan çıkan, gökten inen ve ona yükselen her şeyi bilir. Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görmektedir.”

Bu ayetlerde Allah, göklerin ve yerin yaratılışının akabinde arşa istivâ ettiğini bildirmektedir. Müfessirler arasında istivâ mevzusunda tartışma, genel olarak keyfiyet yönündendir. Yoksa arşa istivâ konusu, kesinliğinde şüphe olmayan bir durumdur. Çünkü gerçekleşmesi bizzat Allah tarafından bildirilmiştir.

Elmalılı istivâ kavramını detaylı bir şekilde anlatmıştır. Biz özet olarak arşa istivâ mefhumuna yaklaşımını ortaya koyması açısından şu pasajı nakledeceğiz: “ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ” “Sonra da Arş üzerine istivâ eyledi.”⁴⁹³ Alçaklı, yüksekli, çeşitli yaratıkları, birbirine benzemeyen ve henüz bir tekrar ve birbirini takip devrine girmemiş olan ilk yaratılışlarıyla zaman zaman yarattıktan sonra hepsini hükmü ve tasarrufu altında tutarak, eşit bir şekilde hepsine sahip ve merci olarak, hepsi üzerinde dilediği gibi nizamlı ve muntazam bir ritimle hükümlerini de tatbika girişti. Yerden göklere, göklerden arşa varıncaya kadar bütün yaratıklar onun hüküm ve idaresinin altında andan ana, halden hale, şekilden şekile, devirden devire, oluş ve yok oluş, farklılık ve benzeyiş ile değişip gitmekte; O ise son bulma ve bozulmadan, ızdırab ve değişimden uzak tam bir hâkimiyet ve tam mülkiyet ile hepsi üzerinde bir güce hakim; hepsinin üstünde mutlak bir yücelik ile ulu, her şeyden üstün bütün devletlerden, saltanatlardan üstün, yüceliğin en yüksek misali olan Arş-ı A‘lâ (en yüksek arş)’dan da üstün ve daima üstün. Bununla beraber birbirlerine karşı mertebeleri ve dereceleri farklı olan bütün varlıklara وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ‘Biz ona şah damarından daha yakınızdır.’⁴⁹⁴ ayeti gereğince nisbeti bir, adaletli ve hikmetli. لَيْسَ كَمِثْلِهِ بِكُلِّ شَيْءٍ (‘O her şeye şahittir’)⁴⁹⁶ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ⁴⁹⁵ ‘O’nun hiç bir benzeri yoktur.’⁴⁹⁵ ‘her şeyi kuşatmıştır.’⁴⁹⁷ Tek ilah olarak rablığını yerine getirmektedir ki, bu hükümranlık kayıtsız ve şartsız ve devamlıdır. Yani Tevrat tercemelerinde denildiği gibi yaratmadan sonra çekildi, dinlendi değil, yarattığı bütün varlıklar üzerinde devamlı bir

⁴⁹³A’râf: 7/54.

⁴⁹⁴Kâf: 50/16.

⁴⁹⁵Şûrâ: 42/11.

⁴⁹⁶Sebe: 34/47.

⁴⁹⁷Fussilet: 41/54.

saltanat, hâkimiyet ve bir düze yaratıcılık ve rablık ile işleri idare ve hükümleri icra etmektedir.”⁴⁹⁸ Gördüğümüz kadarıyla Elmalılı da istivâyı genel olarak hâkimiyeti altına alma ve hükmetme anlamlarında yorumlamıştır.

İsmail Turan ise arşa istivâyı kemale erdirme ve tamamlama⁴⁹⁹ olarak yorumlamıştı. Müellife göre istivânın bir diğer anlamı da boyun eğdirmedir. Turan, bütün mahlûkâtın Allah’ın emrine tabi olduğunu, yaratma ve emir fiillerinin Allah’a ait olduğunu ve her şeyin ona tabi olduğunu, tüm mahlûkâtın O’na boyun eğdiğini ve her şeyin O’na tevazu ile ve gizlice, gönüllü veya zorla ibadet ettiğini belirtmiştir. Turan, bir taraftan arşa istivâyı kemale erdirme olarak tanımlarken bir taraftan da kâinata hükmetme⁵⁰⁰ anlamında yorumlamıştır. Turan, bununla beraber bazen de istivâ hakkında İmam Malik’in meşhur “İstivâ malumdur. Ona iman vaciptir. Ondan sual bidattır.” görüşünü naklederek istivânın keyfiyeti konusundaki yorumlarda nasların paralelinden çıkmama düşüncesinde olduğu izlenimini de vermiştir.⁵⁰¹ Buna rağmen yine de istivâyı ilgili yorumlarda bulunan müfessir, istivâ hakkında israiliyattan geçen görüşleri reddetmiş ve “Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.”⁵⁰² ayetini, O’nun rahmeti arşı istivâ etmiştir, şeklinde yorumlamıştır. Turan, Allah’ın arşın üzerinde uyuduğu, arşa oturduğu, ayaklarını arşın üzerine uzattığı gibi batıl fikirlerin, israiliyattan tefsirlere geçen uydurma düşünceler olduğunu belirtmiştir. Turan, Allah’ın mekân ve bedenden münezzeh olduğunu, dolayısıyla bu tür yorumların batıl olduğunu zikretmiştir.⁵⁰³ Turan, arşa istivâ konusunda bir taraftan selefi salihinin te’vîl etmeme çizgisini benimsemiştir. Ancak bir taraftan da akıllarda oluşan soru işaretlerine müteaaahir müfessirlerin müteşabih kavramları te’vîl etme düsturuna başvurarak ikna edici cevaplar vermeye çalışmıştır. Turan, geçmişi toptan reddetmemiştir. Ancak sonradan ortaya çıkan müşkülli de görmemezlikten gelmemiştir.

4.2.4. Arşın suyun üzerinde olması

Selef ulemasınca kabul edilen düşünceye göre Allah, arşa çeşitli özellikler atfetmiştir. Bu özelliklerle arşı diğer birçok yarattıklarından üstün kılmıştır. Bu özelliklerinden biri de arşın, Allah’ın katında büyük ve yüce bir yeri olmasındandır. Birçok

⁴⁹⁸Elmalılı, IV, s. 47,48.

⁴⁹⁹Turan, XII, s. 6.

⁵⁰⁰Turan, XII, s. 54.

⁵⁰¹Turan, XII, s. 181.

⁵⁰²Tâhâ: 20/5.

⁵⁰³Turan, XIV, s. 351.

ayette Allah arşı azîm, kerîm, mecîd⁵⁰⁴ gibi sıfatlarla nitelemiştir. Bu sıfatlarla nitelenmesi arşın mahlukâtın en büyüğü, en yücesi ve en üstünü olmasından dolayıdır. İşte tüm bu üstün özelliklerinden dolayı istivâyı da arşa tahsis etmiştir diyebiliriz. Bu nedenlerle selef âlimleri tarafından, Allah'ın arşa istivâ etmesi arşa has kılınmış özelliklerin en büyüğü kabul edilir.⁵⁰⁵ Ancak selef âlimlerince benimsenen görüşe göre Allah arşa keyfiyetsiz, temsîlsiz, tahrifsiz ve ta'tilsiz bir şekilde istivâ etmiştir. Onlar bu konuda şöyle derler: Allah, celaline ve azâmetine yakışır bir istivâ ile arşına istivâ etmiştir. O'nun arşa istivâsı Cehmiyye'nin ve arşı ve Allah'ın onun üzerinde olmasını inkâr eden tabilerinin iddia ettiği gibi mecâzî manada değil hakikî anlamdadır. İstivânın keyfiyetine gelince bu bize göre meçhuldür. İstivânın keyfiyetinden sormak da bidattir. Çünkü Allah bizi zâtının keyfiyetine muttali kılmamıştır. Allah ^ع لَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ "...Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar..."⁵⁰⁶ dediği halde biz istivâsının keyfiyetini nasıl bilebiliriz?⁵⁰⁷ Selef uleması bu düşünceler çerçevesinde arş kavramına somut varlık nispet ettiği için onun varlık alanıyla ilgili büyüklüğü, tavanı, vezni ve bulunduğu yer gibi bazı konularda yorumlarda bulunmayı gerekli görmüşlerdir. Çalışmanın bu kısmında arşın varlık alanı çerçevesinde onun su üzerinde bulunuşuyla ilgili müfessirlerin görüşleri incelenecektir. Bu konuda bütün fikirler ele alınamasa da konuyu en azından kavrayabilmek adına bazı düşünceler aktarılmaya çalışılacaktır.

Arşın su üzerinde bulunmasıyla ilgili Hûd 11/7. ayet çerçevesinde yapılan yorumlar zikredilerek konu izah edilmeye çalışılacaktır. Bu ayetin konumuzla ilgili kısmı وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ "Arşı, su üzerinde iken için gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur."⁵⁰⁸ ibaresidir. Bu ibareyle ilgili Zemahşerî, وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ "Arşı suyun üzerinde iken..." Yani gökleri ve yeri yaratmadan ve gökleri yerin üstünde yükseltmeden evvel arşın altında sudan başka bir şey yoktu. Bu ifade, arş ve suyun gökler ve yerden önce yaratıldığına delildir. "Su rüzgârın sırtındaydı." da denilmiştir. Ancak bu konuda en doğru bilgi Allah'a aittir. Durum her ne idiye, onların hepsini Allah kudretiyle tutmaktaydı. Büyüklükleri arttıkça Allah'a ve O'nun tutmasına olan ihtiyaç da

⁵⁰⁴Tevbe: 9/129.; Mü'minûn: 23/86,116.; Neml: 27/23,26.; Tekvîr: 81/20.; Burûc: 85/15.

⁵⁰⁵İbn Ebî Şeybe, s. 85,86.

⁵⁰⁶Bakara: 2/255.

⁵⁰⁷İbn Ebî Şeybe, s. 87.

⁵⁰⁸Hûd: 11/7.

artmıştır.”⁵⁰⁹ yorumunu yapmıştır. Zemahşerî’ye göre gökler ve yer yaratılmadan önce arş ve su yaratılmıştır.

Ancak burada kastedilen su bildiğimiz manadaki su mudur? Burada kastedilen suyun denizlerde bulunan su olmadığı yani yerkürede mevcut olan su olmadığı açıktır. Zira henüz yerler ve gökler yaratılmamıştır. Dolayısıyla zikredilen su başka bir çeşit su olmalıdır. Bu da Allah’ın dilediği çeşit bir su olabilir. İbn Abbas’a bu su konusunda sorulmuş o da burada zikredilen suyun rüzgar tabakası anlamında olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁰ Gördüğümüz kadarıyla bu ayette geçen su tabiri mecâzi anlamda kullanılmıştır. Râzî tefsirinde bu ayetin arş ve suyun, gökler ve yer yaratılmadan önce bulunduklarına delâlet ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Allah, gökleri su üzerine bina ettiği zaman, bunun çok bedî ve hayranlık uyandırıcı olduğunu beyân etmiş olur. Zira hafif bir yapı bile, sert ve sağlam bir zemin üzerine kurulmadığı zaman, ayakta duramaz. O halde bu büyük şey, su üzerinde kurulduğu zaman, artık durum nasıl olur? diye soran müfessir arşın su üzerinde oluşunun bazı hikmetlerini saymıştır. İlkın, arşın, gökler ve yeryüzü yaratılmadan önce, su üzerinde bulunduğunun anlatılması birkaç bakımdan, Allah’ın kudretinin çok mükemmel olduğuna delâlet etmektedir. Arş, göklerden ve yerden daha büyük olmasına rağmen, su üzerinde bulunmaktadır. Binâenaleyh, şayet Cenâb-ı Hak, ağır olan şeyi direksiz olarak tutmaya kâdir olmasaydı, bunu yapması mümkün olmazdı. Allah, suyu, herhangi bir şey üzerinde olmaksızın tutmuştur. Aksi halde, âlemin kısımlarının sınırsız olması gerekirdi ki, bu da bizim bahsetmiş olduğumuza delâlet eder. Allah, yaratılanların en büyüğü olan arşı, altında bir direk, üstünde bir bağı olmaksızın, yedi kat göğün üzerinde tutmuştur.⁵¹¹ Kurtubî de “arşı su üstünde iken” buyruğunda yüce Allah, suyun yaratılışının, yerin ve semânın yaratılışından önce olduğunu beyan etmektedir, yorumunu yapmıştır.⁵¹² Mâtürîdî **وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ** “Arşı, su üzerinde idi.”⁵¹³ ayetini tefsir ederken bazı müfessirlerin söylediği gibi arştan maksat şayet mülk ve saltanatın ismi ise, en doğrusunu Allah bilir ya, buradaki üzerinde anlamına gelen (علي) harf-i cerine, ... den, ... dan anlamına gelen (عن) anlamı verilerek ibarenin “Allah mülkünü sudan ortaya çıkarmış” manasında yorumlanabileceğini belirtmiştir. Bu şekilde kullanımın, dilde caiz olan bir ifade tarzı olduğunu belirten müfessir, her şeyin zuhuru ve vücuda gelmesinin su ile olduğunu zikretmiş ve **وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ**

⁵⁰⁹Zemahşerî, s. 477.

⁵¹⁰İbn Ebî Şeybe, s. 80.

⁵¹¹Râzî, XVII, s. 319-320.

⁵¹²Kurtubi, IX, s. 8.

⁵¹³Hûd: 11/7.

“Biz her canlıyı sudan yarattık.”⁵¹⁴ ayetini delil olarak sunmuştur.⁵¹⁵ Taberî ise “وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ”⁵¹⁶ ibaresini Mücâhid’den naklettiği “Arşı, su üzerinde idi” demektir, rivayetine de dayanarak gökler, yer ve içindekiler yaratılmadan önce arşı su üzerinde idi manasında yorumlamıştır.⁵¹⁷ Elmalılı ise ayetteki الْمَاءِ عَلَى عَرْشُهُ “Arşı, su üzerinde idi.”⁵¹⁸ ibaresinin mekâna ve cisme bağlı bir anlam ile düşünülmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁵¹⁹ “Arşı su üstündeydi.” ifadesinin sözlük anlamı değil, kinaye yoluyla ifade etmek istediği mecaz anlamı alınmalıdır diyen Elmalılı, “fakat bu saltanat cereyanı, çeşitli ve değişken anlamına gelebilecek şeylerden, mesela rüzgardan kinaye yapılmayıp da özellikle suyun seçilmiş olmasında elbette suyun önemine işaret eden bir incelik ve faydalarını düşünmeye yönelik bir nükte bulunmaktadır. Bunu her zaman için hesaba katmak gerekir. Biz bunda ‘Biz her canlı şeyi sudan yarattık.’⁵²⁰ ifadesinin altında yatan manaya bir işaret buluyoruz.”⁵²¹ diyerek suyun tercih edilmesinin hikmetine işaret etmiştir.

İsmail Turan ise arşın dünya ve ahirette ilahi feyizlerin merkezi olduğunu belirterek, bahse konu olan Hûd 11/7. ayette geçen الْمَاءِ عَلَى عَرْشُهُ “ve arşı da su üzerinde idi”⁵²² ibaresinde geçen su tabiriyle ifade edilmek istenenin ahiret hayatında ve dünyada yaratılmışların üzerine indirilen feyizler olduğu yorumunu yapmıştır. Turan, bu yorumunun yanı sıra Mücâhid’den nakledilen “Hiçbir şey henüz yaratılmadan Arşın su üzerinde olduğu” rivayetini ve İbn Abbas’tan nakledilen “Su rüzgarın üzerinde idi” rivayetini de tefsirinde aktarmıştır.⁵²³ Turan, Allah’ın mevcudiyetinin herşeyden önce olduğunu dolayısıyla Allah’ın var oluşunun arşın varlığından da önce olduğunu yani Allah’ın arşı sonradan su üzerinde yarattığını ve bu durumda Allah’ın arşta mekân tutmasının mümkün ve mantıklı olmadığını, çünkü henüz var edilmemiş bir şey iken onda yerleşmiş olduğunun nasıl düşünülebileceğini sorgulayarak bu düşüncüyü izale sadedinde şu ayeti zikretmiştir: هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ “O, evvel ve âhir, zâhir ve

⁵¹⁴Enbiyâ, 21/30.

⁵¹⁵Mâtürîdî, VI, s. 100-101.

⁵¹⁶Hûd: 11/7.

⁵¹⁷Taberî, XII, s. 330.

⁵¹⁸Hûd: 11/7.

⁵¹⁹Elmalılı, IV, s. 520.

⁵²⁰Enbiyâ: 21/30.

⁵²¹Elmalılı, IV, s. 521.

⁵²²Hûd: 11/7.

⁵²³Turan, XII, s. 5.

bâtındır. O her şeyi bilir.”⁵²⁴ Dolayısıyla daha arş yok iken sadece bir olan Allah mevcut idi, diyen müfessir, böylece daha henüz var olmamış bir şeyde o şeyi var edecek olan Allah’a mekân izafesinin de mümkün olamayacağını ve böyle bir fikrin ne kadar çürük ve kabul edilemez olduğunu da ispat etmiştir.⁵²⁵ Buraya kadar zikrettiğimiz görüşleri toparlayacak olursak arşın su üzerinde bulunduğu konusunda genel olarak müfessirlerin hemfikir olduklarını görüyoruz. Ancak suyun niteliği konusunda tartışma vardır diyebiliriz. Turan’a göre bu su tabiriyle ifade edilmek istenen, ahiret hayatında ve dünyada yaratılmışların üzerine indirilen feyizlerdir. Bazı âlimlere göre ise ayette su kavramının tercih nedeni herşeyin yaratılış kaynağının su olmasına binaendir. Arş gibi büyük ve yüce olarak nitelenen bir varlığın su üzerinde bina edildiğinin zikredilmesi Allah’ın eşsiz kudretinin delillerinden biridir.

4.2.5. Arşın melekler tarafından taşınması

Çalışmada ele alınan konulardan biri de arşın melekler tarafından taşınmasıdır. Konuyla ilgili Kur’an’da geçen ayetler çerçevesinde müfessirlerin yorumları incelenecektir. Bu kısımda konu üç ayet bağlamında ele alınacaktır. Öncelikle bu ayetler metin ve mealleriyle beraber aktarılacaktır.

وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ خَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ ۖ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Meleklerin de rablerine hamd ile yüceliğini dile getirerek arşın çevresini kuşattıklarını görürsün. Böylece insanlar arasında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir ve şöyle denir: Bütün övgüler âlemlerin rabbi olan Allah içindir.”⁵²⁶

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ

“Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar rablerini hamd ile tesbih ederler, O’na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler: “Ey rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın. Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!”⁵²⁷

وَالْمَلَائِكَةُ عَلَى أَرْجَائِهَا ۖ وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ

⁵²⁴Hadid: 57/3.

⁵²⁵Turan, XII, s. 9.

⁵²⁶Zümer: 39/75.

⁵²⁷Mü’min: 40/7.

“Melekler göklerin etrafındadır. O gün rabbinin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir.”⁵²⁸

Selef âlimleri zikrettiğimiz son iki ayeti⁵²⁹ arşın melekler tarafından hamline delil olarak göstermişlerdir. Selef uleması arşı, Allah’ın âlem üzerinde yaratmış olduğu büyük bir cisim olarak kabul etmiştir. Yine selef uleması, Kur’an ve sünnette gelen delillere binaen Allah’ın gökleri ve yeri yarattıktan sonra arşa istivâ ettiğini belirtmişlerdir. Bu fikri kabul etmeyen kesim ise yani istivâyı rededenler, istivâyı istila ve hâkimiyet olarak yorumlayanlardır. Onlar arşı, mülk manasında yorumlamış olduklarından istivâyı da istila ve hükmetme olarak almışlardır. Aynı kesim meleklerin arşı taşıması mevzusunu da farklı yorumlamışlardır. Bunlar ⁵³⁰ وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ ayetindeki taşırlar ibaresini بالجنب çekim, cezbetme olarak yorumlamışlar عَرْشَ رَبِّكَ rabbinin arşı ibaresini ise rabbinin gökleri ve yerdeki mülkü olarak yorumlamışlardır. فَوْقَهُمْ üstlerinde ibaresinden maksadın kıyamet günü meleklerin göklerin ve yerin etrafında oluşu olarak tefsir etmişlerdir. Ayette geçen ثَمَانِيَةٌ sekiz sayısını ise yedi gök ve yeryüzü olarak yorumlamışlardır. Bir diğer görüşlerinde ise bununla kastedilenin gökleri ve kürsî olduğunu iddia etmişlerdir. Selefin düşüncesine göre sekiz meleğin arşı taşıması sabittir. Çünkü ayetle bildirilmiştir. Ancak ihtilaf bu sekiz rakamının keyfiyetine dairdir. Selef uleması arasında burada kastedilen sekiz adet melek mi, sekiz sınıf melek mi yoksa sekiz saf melek mi olduğu konusunda tartışma vardır.⁵³¹ Bu tartışma çalışmanın kısıtlılığı dolayısıyla başka araştırmalara bırakılarak, bazı müfessirlerin bakış açılarını görmek için konuyla ilgili ayetlere dönülecektir.

Zemahşerî’nin konuyla ilgili olan Mü’min, 40/7. ayetin tefsirinde şu düşünceleri serdettiği görülmektedir: “Rivayete göre, arşı taşıyan meleklerin ayakları yerin en alt katmanında, başları da arşı delecek şekilde yukarıdadır. Onlar huşû hâli içindedirler ve (saygıdan) gözlerini dahi kaldırmazlar. Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: ‘Rabbinizin büyüklüğü hakkında düşünmeyin. Onun yarattığı melekler hakkında düşünün. O meleklerden birisi -ki ismi İsrâfîl’dir- arşın bir köşesini sırtına almıştır; ayakları da yerin en alt tabakasıdadır. Başı yedi göğü delip geçmiştir. Ama Allah’ın azametinden dolayı öyle küçülmüştür ki sanki küçük bir kuş gibi olmuştur. Bir başka hadiste de şöyle geçer:

⁵²⁸Hâkka: 69/17.

⁵²⁹Mü’min: 40/7; Hâkka: 69/17.

⁵³⁰Hâkka: 69/17.

⁵³¹İbn Ebî Şeybe, s. 98, 99.

‘Allah, arşı taşıyan melekleri diğerlerinden daha üstün tuttuğu için bütün meleklerle, onların önünden geçerken selâm vermelerini emretti.’ Başka bir rivayette şöyle denmiştir: ‘Allah arşı yeşil bir cevherden yaratmıştır. Arşın ayaklarından ikisinin arasında, hızlı bir kuşun uçuşuyla seksen bin yıllık bir mesafe vardır.’ Yine aynı konu bağlamında şöyle bir rivayet aktarılmaktadır: “Arşın etrafında, lâ ilâhe illâllâh ve Allahu ekber (Allah’tan başka tanrı yok! Mutlak büyük Allah’tır.) diyerek tavaf eden yetmiş bin saf melek vardır. Onların arkasında; ayakta duran, ellerini omuzlarına koymuş, yüksek sesle Allahu ekber ve lâ ilâhe illâllâh diyen yetmiş bin saf melek daha vardır. Onların ardında da sağ ellerini sol ellerinin üzerine bağlamış yüz bin saf melek vardır ki her biri Allah’ı, diğerinden farklı bir şekilde tesbih etmektedir.’ Şayet ‘arşı taşıyan ve onun etrafında hamdederek Allah’ı tesbih eden meleklerin mümin olduklarını herkes bilirken, ‘O’na iman ederler.’ demenin anlamı nedir?’ dersen şöyle derim: Bunun anlamı, imanın şeref ve faziletini ortaya koymak ve imana özendirmektir. Nitekim Allah Teâlâ, kitabının pek çok yerinde peygamberlerini bu sebeple salihlikle nitelemiştir. Yine, hayırlı amelleri zikrettikten sonra, ‘ayrıca, iman edenlerden olmaktır.’⁵³² buyurarak imanın faziletini vurgulamıştır. ‘O’na iman ederler.’ ifadesinin bir diğer anlamı da şu uyarıda bulunuyor olmasıdır: Şayet mesele (Allah’a mekân ve cisimiyet isnat eden) Mücessime’nin dediği gibi olsaydı, arşı taşıyan ve onun etrafında bulunan melekler Allah’ı görür ve gözlemler; dolayısıyla O’na iman etmekle nitelenmezlerdi, çünkü ancak gâib bir varlık, kendisine iman edilmekle nitelenir. Melekler -övgü kabilinden- Allah’a imanla nitelenince, gerek onların gerek yeryüzündekilerin gerekse o makâmdan uzakta bulunan herkesin -yani iman edebilecek herkesin- imanının akıl yürütme ve istidlâlden başka bir yolla gerçekleşmeyeceği noktasında birleştiği; Allah’ın cisimlere ait sıfatlardan münezzeh olması hasebiyle, ancak nazar ve istidlâl yoluyla bilinebileceği anlaşılmış olur.”⁵³³ Zemahşerî arşın melekler tarafından taşınmasını zikrettikten sonra Allah’ı görme düşüncesini redederken Allah’a imanın ancak nazar ve istidlâl yeni araştırma ve deliller yoluyla bilinebileceğini belirtmiştir. Bununla da Mücessime’nin Allah’a mekân ve cisim izafesine yol açan fikirlerini çürütmüştür. Bu konuda Râzî de Zemahşerî’yi şu sözleriyle övmüştür: “İşte, Allah, senâ ve övgü üslûbuyla onların Allah’a iman etmiş olduklarını zikredince, onların Allah’a, O’nu orada hazır ve oturur bir vaziyette görmeksizin iman etmiş oldukları anlaşılmış olur. Allah Keşşâf

⁵³²Beled: 90/17.

⁵³³Zemahşerî, s. 950-951.

sahibine rahmet etsin; onun kitabında şayet sadece bu nükte bulunmuş olsaydı bile, şeref ve iftihar vesilesi olarak ona yeterdi.”⁵³⁴

Meleklerin arşı taşıması konusunda Kurtubî ise “Arş, serir (taht) ile aynı şeydir. O yüce Allah tarafından yaratılmış mücessem bir cisimdir. Meleklerle onu taşımalarını emretmiş, onu tazim etmek, etrafında dolaşmakla kendisine ibadet etmelerini dilemiştir. Nitekim yeryüzünde bir Beyt (Kâbe) yaratıp Âdemoğullarına etrafında tavaf etmelerini emredip namazda da ona dönmelerini istediği gibi.”⁵³⁵ ifadelerini kullanmıştır. İmam Kurtubî arşın somut varlığı olduğunu kabul etmiş görünmektedir. Dolayısıyla meleklerin onu somut bir cisim olarak taşıdıklarını da kabul etmektedir.

Mâtürîdî, Hâkka, 69/17. ayetin tefsirinde meleklerin arşı taşıması konusuna değinmiştir. Sura üflenmesi sırasında Arşı taşıyan sekiz melek dışında tüm meleklerin öleceğini Kur’an’da yer alan bir ayete⁵³⁶ dayanarak dile getiren müfessir, söz konusu sekiz meleğin istisna tutulup ölmeyeceğini belirtmiştir. Mâtürîdî, bu meleklerin arşı taşıyacaklarını ve الْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا “Melekler onun etrafındadır.”⁵³⁷ ayetinin de bunu ifade ettiğini belirtir. Sekiz sayısı ile sekiz melek veya sekiz sınıf melek de kastedilmiş olabilir diyen müfessir, Rabbimizin hükümlerinin tahtı olan arşı, bu meleklerin omuzlarında taşıyacağını belirtir.⁵³⁸ Mâtürîdî, arşın varlığını kabul ederken bunu üzerine oturlan bir taht olarak anlamamak gerekir demiştir. O arşı otoriteyi temsil eden bir kavram olarak anladığını şu ifadeleriyle ortaya koymuştur: “İnsanların gözünde varlıkların en yücesi ve büyüğü ışıık ve nurdur. Bütün arzular bu iki hedefe odaklanır. Arş belirtilince azamet sahibi Allah’ın yüce mülkü de dile getirilmiş olur. Sonra her kral dünyada görüldüğü üzere bir taht edinir. Bu taht onların hükümlerlerinin ve otoritelerinin miktarına göre farklılık arzeder; yoksa kralın bu arşı kendi nefesine mesken edinmesi için değil. Dünya krallarının bu arşı oturmak ve toplantı yapmak için edindikleri düşünülmediğine göre böyle bir durumun Allah’tan beklenmemesi öncelikle benimsenmelidir.”⁵³⁹

Konumuz hakkında olan Hâkka, 69/17. ayetin tefsirinde Elmalılı Hamdi Yazır ise arşı taşıyan melekler ile ilgili klasik rivayetlerin yanı sıra Muhyiddin İbn ‘Arabî’nin bir

⁵³⁴Râzî, XXVII, s. 488.

⁵³⁵Kurtubî, XV, s. 294.

⁵³⁶Zümer: 39/68.

⁵³⁷Hâkka: 69/17.

⁵³⁸Mâtürîdî, X, s. 176.

⁵³⁹Mâtürîdî, X, s. 177.

beytini ve bu beyit hakkında yapılan geniş bir yorumu aktarmıştır.⁵⁴⁰ Bu yorumların sonunda “Bu ayet, o gün yüce Allah’ın ululuk sıfatıyla tecelli edeceğini açıklamaktadır. Nitekim surenin sonu da azim, yani ulu ismiyle son bulacaktır.”⁵⁴¹ diyerek, görüşünü belirtmiştir.

Bütün bu görüşleri aktardıktan sonra konu hakkındaki ayetlere İsmail Turan’ın yaklaşımını inceleyeceğiz. Turan, arşı taşıyan meleklerin sayılarını, cinslerini, safalarını ve niteliklerini Allah’ın bildiğini belirtmiş ve bu meleklerin tümünün Allah’a iman etmiş olduklarının, O’nu hamd ile tesbih ettiklerinin ve ayrıca müminler için bağışlanma dilediklerinin bir hakikat olduğunu dile getirmiştir. Turan, arşın çevresinde meleklerin olduğunu ve bu meleklerin arşı tavaf ettiklerini ve Yüce Allah’ı hamd ile tesbih ettiklerini bu durumu da şu ayetin beyan ettiğini belirtmiştir: وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ⁵⁴² “Meleklerin de rablerine hamd ile yüceliğini dile getirerek arşın çevresini kuşattıklarını görürsün.”⁵⁴³ Turan, ayrıca bu ayetin tefsirinde arşın büyüklüğünün kürsîye nispeti kürsînin büyüklüğünün gökler ve yerlerin büyüklüğünün nispetine göre olduğunu da zikretmiştir.⁵⁴⁴ Ona göre arş kürsîden daha büyük, kürsî de gökler ve yerlerden daha büyüktür. Turan ويحمل عرش ربك فوقهم يومئذ ثمانية “O gün rabbinin arşını bunların da üstünde olan sekiz (melek) yüklenir.”⁵⁴⁵ ayetinin tefsirinde bu ayette geçen sekiz melek ibaresi hususunda ihtilaf edildiğini, bazı âlimlerin sekizden kastedilenin meleklerden sekiz saf manasında olduğunu belirttiğini ancak en doğrusunun bu hususun (yani meleklerinin sayısının) sadece Allah’ın bilgisi dahilinde olduğunu belirtmesidir, demiştir.⁵⁴⁶ Turan, arşı taşıyan melekler konusunda genelde ilk dönem âlimleri tarafından yapılan yorumları nakletmiş, konuyla ilgili Taberî’den nakiller yapmış ve bazı hadislerle yer vermiştir. Yukarda da aktardığımız görüşler çerçevesinde Turan’ın bu konuda çok fazla detaya girmediklerini belirtebiliriz. Arşın melekler tarafından taşınması konusunda selefin fikirlerine itiraz etmeyen müfessir, meleklerin sayısı konusunu ise sadece Allah’ın ilmi dahilinde olan hususlardan kabul etmiştir.

Arşın melekler tarafından taşınması hususundaki görüşleri incelediğimizde genellikle birbirine yakın yorumlarla karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Kanaatimize göre

⁵⁴⁰Elmalılı, VIII, s. 310-312.

⁵⁴¹Elmalılı, VIII, s. 312.

⁵⁴²Zümer: 39/75.

⁵⁴³Turan, XVI, s. 12.

⁵⁴⁴Hâkka: 69/17.

⁵⁴⁵Turan, XVII, s. 354.

arşın taşınması meselesi Allah'ın eşsiz güç ve kudretinin delillerini taşıyan örneklerden sadece bir tanesidir. Burada önemli olan husus bu olayın keyfiyetinin kavranması değil Allah'ın kudretinin nihayetinin olmayışının bilinmesidir. Dolayısıyla konuyla ilgili ayette geçen meleklerin sayısı hususunda rakamlara takılmamak gerekir diye düşünüyoruz. Turan'a göre bu konu insan ilminin kuşatamadığı ve sadece Allah'ın bilebileceği hususlardandır. Bize göre de en doğru yaklaşım Allah'ın ayette beyan ettiğine iman etmek ve meselenin keyfiyetini ona havale etmektir.

4.2.6. Arşın makâmları

Buraya kadar arşın varlık ve konumu, arşa istivâ, arşın suyun üzerinde olması ve melekler tarafından taşınması hususlarını inceledik. Bu kısımda Arşın makâmları konusuna değineceğiz.

İsmail Turan, arşın değerini Allah'tan başkası bilemez⁵⁴⁶ görüşünü dile getirdikten sonra arşın makâmları faslını ilgili hadis ve ayetler çerçevesinde ele almıştır. Selef âlimleri de arşın varlık âleminde bir cisim olarak var olduğunu kabul ettiklerinden, onun çeşitli özelliklerini belirlemeye çalışmış ve bu çerçevede birçok ayet ve hadisleri de görüşleri doğrultusunda delil olarak kullanmışlardır. Bu hususta İsmail Turan'da da aynı yaklaşımı gözlemledik. O da Arşın varlığını somut olarak kabul ettiğinden arşla ilgili birçok özelliği tefsirinde ele almıştır. Bu özellikleri ayet ve hadisler çerçevesinde açıklayan müfessir Arşın somut varlığının yanısıra konuyla ilgili selefle benzer değerlendirmeler yapmanın yanında bazı olguları yorumlamıştır.

Şunu belirtmeliyiz ki arş konusu hakkında âlimler farklı görüştedirler. Özellikle arşın cisim olarak varlığı ve birtakım özelliklerinin mevcudiyeti konusunda tamamen farklı fikirdedirler. Zira arş için söz konusu edilen belli başlı özellikleri te'vîl taraftarı âlimler kabul etmemektedirler. Arşın yaratılmış hususi bir varlık olarak cismaniyetini kabul etmeyen söz konusu âlimlere göre arş için birtakım özelliklerin ortaya konulmasının herhangi bir geçerliliği yoktur. Kur'an'da ve sünnette belirtilen bazı özellikler ise te'vîl edilmeye muhtaç ifadelerdir. Diğer yandan arş hakkındaki bu özellikleri kabul edenler ise nasslarda te'vîli caiz görmeyen selef âlimleridir. Onlara göre arş varlık sahasında yaratılmış bir mahlûk olduğundan dolayı onun bazı özelliklerinin olması ve onların tespit

⁵⁴⁶Turan, XII, s. 16.

edilmesi de gayet doğaldır. Zira söz konusu bu özellikler nasslarda da olduğu gibi geçen hususlardır.

Biz bu çalışmamızın temeli olan İsmail Turan'ın *Vücûhu 't-Te'vîl fî Esrâri 't-Tenzîl* adlı eserinde, yaptığımız incelemeler neticesinde müfessirimizin arşın varlığını kabul ettiğini belirtebiliriz. Arşın var olduğunu benimseyen müfessirimiz, tefsirinde arş hakkında rivayet edilen nakli delillere de dayanarak bazı makâmlar zikretmiştir. Bu kısımda arşa nispet edilen bu makâmları inceleyeceğiz.

4.2.6.1. Makâm-ı mahmûd

İsmail Turan'a göre arşta makâmlar (kavâim) vardır. Bunlar kerîm olan arşın altında veya üzerinde bulunan konumlardır. Bu makâmlardan biri de Hz. Muhammed (sas)'e ait olan Makâm-ı Mahmûd'dur. Bu makâm arşın altındadır.⁵⁴⁷

Bir tasavvuf terimi olan makâm kelimesi sözlükte “ayaküstü durulacak yer, ikametgâh, mertebe, mevki” anlamlarına gelmektedir. Tasavvuf terimi olarak ise makâm, ahlâk ilkeleriyle sülûkun mertebelerini, velilerin kabirlerini veya sembolik türbelerini ifade etmektedir.⁵⁴⁸ Makâm-ı Mahmûd terimi ise sözlükte “övgüye layık yer, yüksek dereceli manevi makâm” anlamına kullanılan bir kelimedir. Terim anlamı ise kıyamet günü sorgulama öncesinde uzun bekleyiş sebebiyle bütün insanların sıkıntıda bulunduğu bir sırada Resûl-i Ekrem'e ilâhî rahmetin tecelli etmesi yolunda niyazda bulunması izin ve yetkisini, ifade etmektedir.⁵⁴⁹ Makâm-ı Mahmûd terkîbi, namaza ilişkin bazı açıklamaların ve Rasûlullah'tan teheccüd namazı kılması istenmesinin ardından, “Rabbin seni ileriki bir zamanda övgüye lâyık bir makâma getirecektir”⁵⁵⁰ mealindeki ayette yer almaktadır.⁵⁵¹ Kur'an-ı Kerim'de ise Allah,⁵⁵² Hz. Muhammed,⁵⁵³ Hz. İbrahim,⁵⁵⁴ melekler⁵⁵⁵ ve takva sahipleri⁵⁵⁶ için bir makâm olduğundan bahsedilmiştir.

⁵⁴⁷Turan, XII, s. 30.

⁵⁴⁸Süleyman Uludağ, “Makam”, DİA, Ankara, 2003, XXVII, s. 409.

⁵⁴⁹İlyas Üzüm, “Makâm-ı Mahmûd”, DİA, Ankara, 2003, XXVII, s. 413.

⁵⁵⁰İsrâ: 17/78, 79.

⁵⁵¹Üzüm, “Makâm-ı Mahmûd”, s. 413.

⁵⁵²Rahmân: 55/46.; Nâziât: 79/40.

⁵⁵³İsrâ: 17/79.

⁵⁵⁴Bakara: 2/125; Âl-i İmrân: 3/97.

⁵⁵⁵Sâffât: 37/164.

⁵⁵⁶Duhân: 44/51.

İsmail Turan’a göre üç tür makâm vardır. Bu makâmlar, Makâm-ı Mahmûd, Makâm-ı sücûd (secde makâmı) ve Makâm-ı rahmet’tir. Çalışmamızın bu bölümünde Makâm-ı Mahmûd kavramını inceleyeceğiz. Diğer iki makâmı ise yeri gelince izah edeceğimizden bu kısımda onlara değinmeyeceğiz.

Râzî, Makâm-ı Mahmûd ibaresinin şefaât makâmı olarak anlaşılabileceğini belirtmiştir. وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا “Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, rabbın seni Makâm-ı Mahmûd’a (övülmüş bir makâma) yükseltsin.”⁵⁵⁷ Râzî, ayetin lafzının bu manayı çok kuvvetli bir biçimde hissettirdiğini, aynı hususta sahih hadisler bulunduğunu belirterek ayeti şefaât manasına hamletmenin vâcib olduğunu belirtmiştir. Râzî, şu meşhur duanın da bu izahı desteklediğini belirtmiştir: “Ya Rabbi, O (Muhammed’i), evvelkilerin ve makâmların en üstünü olan ve sonrakilerin de gıpta edeceği, ona vaadettiğin Makâm-ı Mahmûd’a ilet.”⁵⁵⁸ Râzî’ye göre ayetteki “makâm” ve “mahmûd” kelimelerinin nekire (belirsiz) oluşu da, o makâmda Hz. Peygamber için, büyük bir övgünün, mükemmel bir hamdin (teşekkürün) olacağını göstermektedir. İnsanın, kendisini azaptan kurtarmaya çalışan kimseye karşı hamdi (teşekkürü ve övgüsü), bir bakıma ihtiyaç duymadığı mükâfatını artırmaya gayret gösterecek kimseye karşı olan hamdinden daha ileri olacağı malumdur. Çünkü insanın, büyük elem ve kederlerinin giderilmesine duyduğu ihtiyaç, bir bakıma, elde etmeye ihtiyaç duymadığı fazla menfaatlar elde etmeye olan ihtiyacından çok daha fazladır. Binâenaleyh bunun böyle olduğu sabit olunca, “Belki Rabbın seni bir Makâm-ı Mahmûd’a ulaştırır.” ifadesi ile Ehl-i Sünnet’in inancına göre, cezaları kaldırma hususundaki şefaatin kastedilmiş olması gerekir.⁵⁵⁹ Zemahşerî ise مَقَامًا مَّحْمُودًا “Makâm-ı Mahmûd” ifadesini, “içerisinde bulunan kimsenin ve onu görüp tanıyan herkesin hamd ettiği makâm” olarak yorumlamış ve bu ifadenin hamd etmeyi gerektiren bütün değerli nimetleri içine alan mutlak bir ifade olduğunu belirtmiştir. Zemahşerî, bundan maksadın şefaât olduğunu belirtenlerin görüşlerine de katılmamıştır. O, şefaât manasının sadece bu kelimenin anlamına dâhil olan türlerden biri olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁰ Elmalılı ise عَسَىٰ أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا “Rabbinin seni övülmüş bir makâma ulaştırması kesindir.”⁵⁶¹ ayetinin “kulum nâfile namazları kılmakla bana yaklaştırmaya devam eder, nihayet ben onun kulağı, gözü ve kalbi

⁵⁵⁷İsrâ: 17/79.

⁵⁵⁸Râzî, XXI, s. 387.

⁵⁵⁹Râzî, XXI, s. 388.

⁵⁶⁰Zemahşerî, s. 606.

⁵⁶¹İsrâ: 17/79.

olurum.” kudsî hadisinin manasıyla olan ilgisinin bariz olduğunu belirtmiştir. Müfessir, Makâm-ı Mahmûd’un, herkesin hamd ile yücelteceği muazzam makâm demek olduğunu, hamdin gerçek anlamının dayanağı olan mutlak yakınlık makâmının yani hadislerde rivayet edildiği üzere Livaül’l-Hamd altında büyük şefaât makâmı olduğunu belirtmiştir.⁵⁶²

Kurtubî de Makâm-ı Mahmûd’u kıyamet gününde bütün insanlara şefaatte bulunma makâmı olarak kabul etmiştir.⁵⁶³ Taberî de Ebu Hureyre’den naklettiği bir rivayete dayanarak Makâm-ı Mahmûd’un Resullullah (sas)’in ümmetine şefaât edeceği makâm anlamında olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁴

İsmail Turan Makâm-ı Mahmûd’u, sadece Hz. Muhammed’e verilen ve ona özel olan bir makâm olarak kabul etmiştir. Bu makâmın, arşın altında yer aldığını belirten Turan, Makâm-ı Mahmûd’un, Allah’ın salih kullarına verdiği makâma (rahmet makâmına) yakın bir makâm olduğunu da eserinde dile getirmiştir.⁵⁶⁵ Turan, Makâm-ı Mahmûd’u şefaât makâmı olarak kabul etmiştir. Turan, kıyamet günü ilahi rahmetin tecelli edişiyile Hz. Muhammed’in bu makâmı, hadislerde zikredilen dört grup insana şefaât edeceğini belirtmiştir. Bu grupların ise, kalbinde arpa ve hardal tanesi kadar ya da hardal tanesinden daha az imanı bulunanlar ve kelime-i tevhidi söyleyenler olduğunu zikretmiştir.⁵⁶⁶ Turan’ın yaklaşımının Zemahşerî dışında zikrettiğimiz diğer müfessirlerle paralel olduğunu söyleyebiliriz. Turan’da bu makâmı şefaât makâmı olarak kabul yorumlamıştır.

Turan, konuyla ilgili arşın makâmları olduğunu beyan sadedinde bir hadis zikretmiştir. Müfessir bu hadise dayanarak arşın bazı makâmları olduğunu belirtmiştir. Ebû Said el-Hudrî’den rivayetle: “Rasûlullah ile oturuyorken bir Yahudi geldi ve ‘Ey Eba’l-Kasım, senin arkadaşlarından biri benim yüzüme vurdu’, dedi. Rasûlullah (sas), ‘kimdir o’ dedi? Yahudi de ‘Ensar’dan bir adamdı,’ dedi. Rasûlullah; ‘onu çağırın’ dedi, ve ona, ‘onu dövdün mü?’ dedi. Ensar’dan olan sahabe de, ‘o Yahudi’yi çarşıda şu şekilde yemin ederken gördüm’ dedi: ‘Musa’yı tüm insanlara üstün kılana yemin olsun!’ ‘Ben de dedim ki’: ‘Ey pislik! Muhammed (sas) üzerine de mi!’ ‘bundan dolayı öfkelenim ve yüzüne vurdum.’ Bunun üzerine Nebi (sas) şöyle dedi: ‘Peygamberlerin arasını açmayın, bütün insanlar kıyamet günü ölürler, yeri ilk yaracak olan ben olurum, o esnada benimle Musa,

⁵⁶²Elmalılı, V, s. 316, 317.

⁵⁶³Kurtubî, X, s. 310.

⁵⁶⁴Taberî, XV, s. 47.

⁵⁶⁵Turan, XII, s. 30.

⁵⁶⁶Turan, XII, s. 33.

arşın ayaklarından birini tutarız. İlk bayılılanın kim olduğunu ya da ilk bayılılmada, hesabı görülenin kim olduğunu bilemiyorum.”⁵⁶⁷ Müellif bu hadisi göstererek arşın makâmları olduğunu iddia etmiştir. Bu hadisin metninde zikredilen قَوَائِم kelimesini kerim olan arşın altında bulunan makâmlar şeklinde yorumlayan Turan, orada Muhammed (sas)’in, Makâm-ı Mahmûd olarak isimlendirilen makâmı vardır,⁵⁶⁸ demiştir. Turan, şu ayetlerin de bu konuya işaret ettiğini zikretmiştir.

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا
وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا

“Güneşin zevalinden (öğle vaktinde batı’ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir. Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüt namazı kıl ki, Rabbin seni Makâm-ı Mahmûd’a ulaştırsın.”⁵⁶⁹

Turan, farz olan beş vakit namazı vaktinde ve tadili erkânına uyarak kılan ve ayrıca nafile olarak da gece namazı kılan kimseler için Makâm-ı Mahmûd’dan bir pay vardır yorumunu yapmıştır. Ancak bu makâmın, meleklerden, insanlardan, cinlerden, enbiyadan ve resullerden sadece enbiya ve resullerin imamı Hz. Muhammed (sas)’e verilmiş bir makâm olduğunu belirten Turan, diğer peygamberlerin de kendilerine has makâmları olduğunu, fakat arşın altında bulunan makâmın ise Hz. Muhammed’e özel olması sebebi ile Makâm-ı Muhammed olarak isimlendirildiğini zikretmiştir.⁵⁷⁰

Râzî de daha önce aktardığımız gibi Makâm-ı Mahmûd konusunda: “Bu, şefaati Muhammedî’dir, demiş ve şunları zikretmiştir: Vahidî şöyle der: “Müfessirler, bunun şefaathet makâmı olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), bu ayet hakkında, “Bu, ümmetime şefaathet edeceğim makâmıdır” buyurmuştur.” Ben derim ki: Ayetin lafzı da bu manayı ihsâs ettirmektedir. Çünkü insan, ancak birisi ona hameddip medh-ü senâ ettiği zaman, mahmûd (övülmüş) olur. Hamd ise, ancak in’âma ve lutfâ karşı yapılır. Binâenaleyh ayette bahsedilen Makâm-ı Mahmûd’un, Hz. Peygamberin, bir grup insana in’âmında (iyilikte) bulunup, o insanların bu iyilikten ötürü, onu övdükleri bir makâm olması gerekir. Bu iyilik, Hz. Peygamber’in, dini tebliğ etmesi ve şeriatı öğretmesi olamaz. Çünkü bu zaten mevcuttu. O halde, ayetteki “Belki

⁵⁶⁷Turan, XII, s. 30.

⁵⁶⁸Turan, XII, s. 30.

⁵⁶⁹İsrâ: 17/78, 79.

⁵⁷⁰Turan, XII, s. 30.

Rabbin seni bir Makâm-ı Mahmûd'a gönderecektir" ifadesi, bir ümit vermedir. Halbuki insanı zaten kendinde bulunan bir şeyi vaad ederek arzulandırmak imkansızdır. Binâenaleyh kendisinden ötürü mahmûd olunacak (hamdedilecek, teşekkür edilecek) bu in'âmın insanlara daha sonra ulaşacak bir in'âm (iyilik) olması gerekir. Bu ise Hz. Peygamber'in, Allah katında ümmetine şefaati olmasıdır. Dolayısıyla bu, ayetin lafzının yani, "Belki Rabbin seni bir Makâm-ı Mahmûd'a gönderecektir" ifadesinin, bu manaya geldiğini gösterir. Ayrıca ayetteki "makâm" ve "mahmûd" kelimelerinin nekire (belirsiz) oluşu da o makâmda Hz. Peygamber için büyük bir övgünün ve mükemmel bir hamdin (teşekkürün) olacağını gösterir. İnsanın, kendisini azaptan kurtarmaya çalışan kimseye karşı hamdi (teşekkürü ve övgüsü), bir bakıma ihtiyaç duymadığı mükâfatını artırmaya gayret gösterecek kimseye karşı olan hamdinden daha ileri olacağı malumdur. Çünkü insanın, büyük elem ve kederlerinin giderilmesine duyduğu ihtiyaç, bir bakıma, elde etmeye ihtiyaç duymadığı fazla menfaatler elde etmeye olan ihtiyacından çok çok fazladır. Binâenaleyh bunun böyle olduğu sabit olunca, 'Belki Rabbin seni bir Makâm-ı Mahmûd'a ulaştıracaktır' ifadesi ile Ehl-i Sünnet'e göre, cezaları kaldırma hususundaki şefaatin kastedilmiş olması gerekir. Ayetin lafzı bu manayı çok kuvvetli bir biçimde hissettirip, aynı hususta sahih hadisler bulununca, ayeti bu manaya hamletmek vâcib olur."⁵⁷¹

Zemahşerî'ye göre ise Makâm-ı Mahmûd ifadesi zarf olarak mansuptur. Mana "Umulur ki kıyamet günü Rabbin seni hamd etmeye değer bir yere ulaştırır." Anlamındadır. Dolayısıyla "gönderir" ifadesinin "ikame eder" anlamını ihtiva edeceğini, bu ifadenin "Seni hamde değer bir yer sahibi olarak gönderir." anlamında hal olmasının da mümkün olduğunu belirtmiştir. Makâm-ı Mahmûd ifadesinin, "içerisinde bulunan kimsenin ve onu görüp tanıyan herkesin hamd ettiği makâm" demek olduğunu ve bunun hamd etmeyi gerektiren bütün değerli nimetleri içine alan mutlak bir ifade olduğunu zikretmiştir.⁵⁷²

Taberî de Makâm-ı Mahmûd ifadesinin Hz. Peygamber'in şefaati edeceği makâm olarak kabul edildiğini ve Hz. Peygamber bu makâma erişince, makâmıyla övüleceğini ve böylece peygamberlerin en efdali olduğunun ortaya çıkacağını belirtmiştir.⁵⁷³

Kurtubî de Makâm-ı Mahmûd'un, Hz. Peygamberimiz'e ulaşınca kadar peygamberlerin birinin diğerine havale ettiği şefaati meselesi olduğunu belirtmiştir.

⁵⁷¹Râzî, XXI, s 388.

⁵⁷²Zemahşerî, s. 606.

⁵⁷³Taberî, XV, s. 43.

Peygamberimiz, hesaplarının çabuklaştırılması ve bulundukları yerin (mevkif) dehşetinden rahatlamaları için, orada bulunanlara bu şefaati yapacaktır. Bu şefaati Hz. Peygamber'e hasır. Bundan dolayı da O (sas): "Övünmüyorum ama ben, Âdem'in çocuklarının efendisiyim" diye buyurmuştur.⁵⁷⁴

Elmalılı Hamdi Yazır, Makâm-ı Mahmûd'un, herkesin hamd ile yücelteceği muazzam makâm demek olduğunu, hamdin gerçek anlamının dayanağı olan mutlak yakınlık makâmı yani hadislerde rivayet edildiği üzere Livaül'l-Hamd altında büyük şefaati makâmı olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁵

İbn Kesîr de Makâm-ı Mahmûd'un Hz. Peygamber'e verilecek olan şefaati etme makâmı olduğunu ve onun bu konuda (şefaati etmede) mislinin olmadığını ve şefaati etme konusunda da ona kimsenin eşit olmadığını görüşünü zikretmiştir.⁵⁷⁶

Tüm bu müfessirlerin de belirttiği gibi İsmail Turan da bu makâmı şefaatin gerçekleşeceği makâm olarak görmüştür. "İcabete en yakın ve en faziletli makâm, Makâm-ı Mahmûd'dur. O da büyük arşın altında olan, Hz. Muhammed'in makâmıdır. Yine arşın altında başka makâmlarda vardır; secde makâmı, gibi ki Allah onda peygamberine icabet eder ve şöyle der: Ey Muhammed! Başını kaldır, dediğin işitilir, istediğin verilir, şefaati ettiğine şefaati edilir, yani dilediğini söyle, Rabbin dinler, dilediğini iste, sana verilir. Böylece peygamberimiz bu övülen Makâm-ı Mahmûd konumunda ümmetine şefaati eder. İzzet ve kerem sahibi olan Rabbimiz şefaatinin kabul eder. Son olarak kendilerinde zerre kadar hayırlı amel olmayan ama tevhit ehli olan ve tevhit ehli olduklarını da sadece Allah'ın bildiği kimseler için şefaati izni ister. Allah bunu kabul etmez ve "onları ateşten çıkarmak bana aittir, bu sana ait olan bir iş değildir", buyurur.⁵⁷⁷ İsmail Turan bu açıklamalarına delil olarak şu hadisi zikreder: Hadisi şerifte rivayet edildiğine göre; "Peygamber (sas): 'Böylece arşın altına gelirim. Rabbime secdeye kapanırım, sonra Allah benden önce hiçbir kimseye vermediği, en güzel sena ve hamd kelimelerini ilham eder.' Sonra şöyle denilir: 'Ey Muhammed! Başını kaldır, iste sana verilsin, şefaati et şefaati ettiklerine şefaati olunsun.' 'Böylece başımı kaldırırım. Ya Rabbi, ümmetim ümmetim! derim.' 'Ey Muhammed, cennet kapılarından olan eyman kapısından ümmetinden hesabı olmayanlarla cennete gir.' Onlar bu kapı dışında ki cennet kapılarından girmede de

⁵⁷⁴Kurtubî, X, s. 310.

⁵⁷⁵Elmalılı, V, s. 317.

⁵⁷⁶İbn Kesîr, V, s. 104.

⁵⁷⁷Turan, XII, s. 33.

insanlara ortaktırlar. ‘Muhammed’in nefsi elinde olana yemin olsun ki cennetin kapılarının ikisinin arası Mekke ve Hicr veya Mekke ve Busra arasındaki mesafe kadardır.’ diye buyurmuştur.”⁵⁷⁸.

İsmail Turan, şefaât konusunda Mu‘tezile’nin ve şefaati reddedenlerin görüşlerinin geçersiz olduğunu belirtmiştir. Şefaatin Allah’ın izni dışında olmayacağını iddia edenlerin öne sürdüğü ⁵⁷⁹ayeti ve ⁵⁸⁰ayetleri hakkında “bidat ehli, şefaât selahiyeti olan mukarreb melekler bile olsa Allah’ın izni olmadan şefaât edemeyeceğini öne sürmüş ve Bakara, 2/255. ayetini buna delil olarak sunmuşlardır. Şefaât gerçeğini mutlak olarak reddetmeyen ama şarta bağlayan Mu‘tezile ise Bakara, 2/254. ayetini delil olarak ileri sürmüştür. Halbuki ayet, niteleme ve detay olmadan mutlak olarak gelmiştir. O, müminler için tenbih ve infaka cesaretlendirmedir ki şefaât onlara kolaylaşsın. O küfür ehli ve nifak ehli için ise uyarıdır. Çünkü onlara şefaât ve dostluk yoktur. Yani küfür ve nifak üzere ölürlerse onlara şefaât ve dostluk yoktur.”⁵⁸¹ Turan, şu ayetleri de bu görüşüne delil olarak sunmuştur:

وَبُرَزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ “Cehennem de küfre sapmış olanlara açıkça gösterilir.”

وَقِيلَ لَهُمْ آيَنَ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ هَلْ يَنْصُرُوكُمْ أَوْ يَنْتَصِرُونَ ط “Onlara, ‘Allah’ı bırakıp da taptıklarınız nerede? Size yardım edebiliyorlar veya kendilerini kurtarabiliyorlar mı?’ denilir.”

فَكَذَّبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوِينَ “Artık onlar, o sapkınlar ve İblîs’in yandaşları toptan tepetaklak

وَجُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ ط “cehenneme atılırlar.”

قَالُوا وَهُمْ فِيهَا يَخْتَصِمُونَ “Orada onlar birbirleriyle çekişerek şöyle derler:”

تَاللَّهِ إِنْ كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ “Vallahi, biz sizi âlemlerin rabbi ile eşit tutarken

إِذْ نُسَوِّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ gerçekten apaçık bir sapıklık içindeymişiz.”

وَمَا أَضَلَّنَا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ “Bizi ancak o günaha batmış olanlar saptırdı.”

فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ “Şimdi bizim ne şefaâtçilerimiz var ne de samimi bir dostumuz.”

⁵⁷⁸Turan, XII, s. 33.

⁵⁷⁹Bakara: 2/255.

⁵⁸⁰Bakara: 2/254.

⁵⁸¹Turan, XII, s. 44.

“Ah keşke bizim için bir dönüş daha olsa da müminlerden olsak!”⁵⁸²

Turan, bu ayetlerin tefsirinde şu görüşlerini zikretmiştir: “Ehli küfür ve nifak için kıyamet günü şefaât edicilerden kimse şefaât etmez ve onlar için yardım edici samimi bir dost da yoktur. Onlar müminlerin bazısının bazısına şefaât ettiklerini görmüşler ve bununla kendileri içinde dünyaya bir daha dönüş umudu beslemiş ve böylece dünyaya dönüp iman ederek tekrar ahirete gelmeyi ummuşlardır. İman ehline şefaatin fayda verdiği gibi kendilerine de fayda vereceğini düşünmüşlerdir. Ancak *الْأَجْلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ*⁵⁸³ ayetinin de ifade ettiği gibi kıyamet günü dostluk sadece muttakilere hastır. Yani o gün sadece müminlerin bazısı bazısına şefaât ederler. Hakikatte mahşer yerinde genel şefaât peygamberimize aittir.”⁵⁸⁴

4.2.6.2. Rahmet makâmı

İsmail Turan’a göre arşın bir diğer makâmı rahmet makâmıdır. Turan, bu makâmın arşın üzerinde olduğunu belirtir.⁵⁸⁵ Bu makâm içerisinde tedbir makâmı diye bir makâmın olduğunu ve burada işlerin yazıldığını ve kürsîden de hükümlerin icralarının başladığı görüşünü zikreden Turan, Rahmet makâmının, arşın üzerinde olan bir makâm olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁶ Müellif konuyla ilgili şu ayeti yorumlamıştır. *الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى* “Rahmân, arşa kurulmuştur. Turan, bu ayetin “Allah burada rahmaniyeti kemale erdirir ve tamamlar” manasında anladığını belirtmiştir. Yani Allah’ın rahmeti arşın üzerindedir. Turan, Buharî’de geçen şu hadisi de konuyla ilgili olması hasebiyle aktarmıştır: “Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Allah yaratmayı bitirince arşının üzerine şunu yazdı: Muhakkak rahmetim, gazabımı geçmiştir.”

587

İsmail Turan, bu makâmı açıklarken Hz. Peygamber ve Hz. Zeynep arasındaki evlilikten bahseder ve bununla ilgili ayet ve hadis çerçevesinde izahlarda bulunur. Bu evlilikle ilgili Buharî’de geçen şu hadisle konuyu anlatmaya başlamıştır: “Enes b. Malik

⁵⁸²Suarâ: 26/91-102.

⁵⁸³Zuhuruf: 43/67. ayetin meali “Allah’a itaatsizlikten sakınanlar dışında, dostlar bile o gün birbirinin düşmanıdır.”

⁵⁸⁴Turan, XII, s. 44.

⁵⁸⁵Turan, XII, s. 47.

⁵⁸⁶Turan, XII, s. 47.

⁵⁸⁷Turan, XII, s. 48.

şöyle der: Hicap ayeti Zeynep binti Caş hakkında nazil oldu. O gün et ve ekmek (velime, düğün yemeği) yediriyordu, Zeyneb (r.anha) Hz. Peygamber'in diğer eşlerine karşı övünerek şöyle diyordu: Şüphesiz Allah benim nikahımı göklerde kıydı.”⁵⁸⁸ Allah, Hz. Peygamber ve Hz. Zeynep arasındaki evlilik vaktinde inzal ettiği hicap ayetiyle⁵⁸⁹ müminlerden, peygamber eşlerinden bir şey istediklerinde perde arkasından istemelerini emretmiştir. İşte bu hicap ayetinin inzal olduğu Hz. Zeynep'in bu evliliğinde Hz. Peygamber velime (düğün yemeği) olarak et ve ekmek ikram etmiştir. Hz. Zeynep'in 'beni gökte nikahladı' sözü ise şu ayette gelmiştir: فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا ⁵⁹⁰ Zeyd eşini boşayınca Allah Hz. Peygamber'e onunla evlenmesi hükmünü vahiy yoluyla bildirmiştir. Gerçekte (işin hakikatinde) hükmün planlaması, yani tedbiri arşın üzerinde bulunan tedbir makâmında gerçekleşmiştir.⁵⁹¹ Bu açıklamalarından İsmail Turan'ın rahmet makâmı içinde tedbir makâmı diye bir makâmın olduğunu, onunda arşın üzerinde bulunduğunu düşündüğünü anlıyoruz. Turan, bu makâmı ilgili şu izahıyla konuyu bitirmiştir: “Yine bu makâm (rahmet makâmı) içerisinde hükümlerin meydana geldiği, tedbir makâmı vardır. Bunu arşın üzerinde, Levh-i Mahfûz kitabında yazmıştır. Sonra kürsîden hükmün icrasına başlamıştır. Allah bu hükmün icrası ve iletilmesi için Cebrâil (a.s.)'ı sorumlu tutmuştur. Vahiy yoluyla onu Hz.Peygamber'e inzal etmiştir. Böylece bu hüküm Kur'an ayetleri çerçevesinde ebede kadar okunur olmuştur.”⁵⁹² Bu açıklamalarıyla birlikte Turan, tedbir makâmının varlığına, فَلَمَّا قَضَىٰ زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا “Zeyd, o kadından ilişkisini kesince biz onu sana nikahladık...”⁵⁹³ ayetini ve Hz. Zeynep ve Hz. Peygamber'imizin nikahlarının göklerde kıyıldığına dair gelen “Şüphesiz Allah beni gökte nikahladı” hadisini delil olarak aktarmıştır.⁵⁹⁴

4.2.6.3. Makâm-ı sücûd (güneşin secde ettiği makâm)

Bu bölüme başlarken Said Nursî'nin şu sözünü zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz: “Malûmdur, bir şeyin mahiyetinin keyfiyetini bilmek başkadır, o şeyin

⁵⁸⁸Turan, XII, s. 48.

⁵⁸⁹Ahzâb: 33/53. ayet meali: “Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin; bu sizin kalplerinizin de onların kalplerinin de temiz kalması için en uygundur. Rasûlullah'ı üzme hakkınız yoktur, kendisinden sonra ebedî olarak eşleriyle de evlenemezsiniz, sizin bunu yapmanız Allah katında büyük bir günahıdır.”

⁵⁹⁰Ahzâb: 33/37. ayetin meali: “Zeyd, o kadından ilişkisini kesince biz onu sana nikahladık...”

⁵⁹¹Turan, XII, s. 48.

⁵⁹²Turan, XII, s. 48.

⁵⁹³Ahzâb: 33/37.

⁵⁹⁴Turan, XII, s. 48.

vücudunu tasdik etmek yine başkadır. Bu iki noktayı temyiz etmek lâzımdır. Zira çok şeylerin asıl vücudu yakîn iken, vehim onda tasarruf ederek ta imkândan imtina derecesine çıkarıyor. Hem de çok şeylerin metinleri kat'î iken delaletlerinde zunûn tezahüm eylemişlerdir.”⁵⁹⁵ Buna binaen çalışmamızda incelediğimiz kavramların keyfiyetini kavramakta aciz kalmamız bunları inkar etmemize sebep olmamalıdır diye düşünüyoruz.

Çalışmamızın bu kısmında, acaba güneş bizzat mı secde eder yoksa bu secdeden maksat sadece soyut olarak güneşin inkıyadı, yani Allah'ın emirlerine bağlılığı mıdır? sorusuna cevap arayacağız. İsmail Turan, bu makâmı ilgili açıklamalara öncelikle Ebu Zer (r.a.)'den rivayet edilen üç hadis aktararak başlamış ve bu hadisler ışığında yorumlarda bulunmuştur.

Ebû Zer (r.a.)'den rivayet edilmiştir ki: “Nebi (as) bir gün şöyle buyurdu: ‘Bu güneşin nereye gittiğini biliyor musunuz?’ ‘Allah ve Resulü daha iyi bilir,’ dediler. ‘Hz. Peygamber ‘Güneş arşın altında yerleştiği yere ulaşınca kadar gider ve orda secdeye kapanır. Başını kaldır, geldiğin yere dön, denilinceye kadar böyle devam eder. Böylece doğacağı yerden doğmak üzere döner ve yeniden doğar. Sonra yine insanların anormal bir şey fark etmediği şekilde arşın altındaki yerleştiği yere hareket eder. Böylece ona şöyle denilir: ‘Kaldır başını battığın yerden doğ.’ Oda battığı yerden doğar.’ Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Bunun ne zaman olduğunu bilir misiniz?’ İşte bu, لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا⁵⁹⁶ ayetinin gerçekleştiği zamandır.”⁵⁹⁷

Ebu Zer (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Ebu Zer (r.a.) şöyle dedi: “Hz. Peygamber oturmuş haldeyken mescide girdim. Güneş batınca Rasûlullah (sas) şöyle dedi: ‘Ey Eba Zer, güneş nereye gidiyor biliyormusun?’ Ebu Zer: “Allah ve Rasulü daha iyi bilir, dedim’ dedi. Rasûlullah (sas) şöyle buyurdu: “Böylece o secde etmek için izin istemeye gider, ona izin verilir ve ona sanki şöyle denilmiştir: Geldiğin yere dön, böylece o battığı yerden doğar.” Sonra Abdullah'ın kıraatinde şu ayeti okudu: وَذَلِكَ مُسْتَقَرُّ لَهَا⁵⁹⁸

⁵⁹⁵Bediüzzaman Said Nursî, Muhâkemât, 2. Baskı, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 2007, s. 91.

⁵⁹⁶En'âm: 6/158. ayetin mealî “Daha önce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış olan bir kimseye (o gün ki) imanı fayda vermez.”

⁵⁹⁷Turan, XII, s. 49.

⁵⁹⁸Turan, XII, s. 49. Bu ayet “ve güneş karar bulacağı yere akıp gider...” Yasin: 36/38. ayetidir.

Yine Ebû Zer (r.a.)’den rivayet edildiğine göre “Rasûlullah (sas)’a وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ 599 ayetini sordum.” O (sas) da şöyle buyurdu: “Güneşin istikrar bulduğu yer, arşın altıdır.”600

İsmail Turan, bu hadislerden sonra şu yorumları yapmıştır: “Hadisi şeriflerde de görüldüğü gibi güneşin gökyüzünde gezintisi, arşın altında bulunan secde ettiği yerleşme yerinde son bulur. Güneşe başını kaldır ve doğacağın yerden doğ! denilinceye kadar güneşin hareketi bu şekilde devam eder.”601 Taberî de bu konuda “güneş duracağı yer olan arşın altında secdeye varacağı noktaya doğru hareket eder. Sahih olan görüş budur. Zira Ebû Zerr’in şu rivayeti buna delildir.” diyerek, Ebû Zer’den nakledilen bizim de yukarıda ilk başta naklettiğimiz hadisi delil olarak gösterir.602

Râzî de bu ayetin tefsirinde güneşin karar yeri hakkında şu ifadeleri serdetmiştir: الْمُسْتَقَرِّ لَهَا tabirinin manası, “güneş karar kılacağı (duracağı) bir zaman içinde hareket ediyor” şeklindedir. Bu da “güneş ne zaman karar kılsa, harekete geçmesi emredilir. O da harekete geçer” demektir. Buradaki lâmin, ilâ manasına olması da muhtemeldir, yani “Güneş, kendisi için ayrılan o karargâha varıncaya kadar akıp gider” demektir.” Buradaki “müstekar” sözü ile mekân manası kastedilmiştir, yani, “Güneş, müstekarrına, duracağı yere ulaşıncaya kadar hareket eder.”603 Râzî “müstekar kelimesini zaman manasında alırsak, bu kıyamet günüdür. Bu durumda güneş, kıyamet günü artık karar kılacak, duracak ve hareket etmeyecek anlamına gelir.” dedikten sonra kendi tercihinin ise, mekân manasında anlamak olduğunu yani güneşin duracağı, karar kılacağı yer (müstekar) olarak belirtmiştir.604

İsmail Turan, güneşin müstekarrına gidişinin zâhiri aynı bizatihi bir gidiş de içerdiğini düşünmektedir. Onun bu düşüncede olduğu şu satırlarından anlaşılabilir. “Güneşin barınağına gitmesi, yani duracağı yer ki orası arşın altıdır, bu ifade bizzat gitmesi mi yoksa Allah’a boyun eğmesi anlamında mıdır? Allah’ın emirlerinin gerçekleştiği yer arşın üzerindeki tedbir makâmıdır. Tedbirleri yazdığı yer arştadır. Emirler buradan çıkar, icrası ise kürsîden uygulanır. Arşın altında olan makâm emirlere icabet ve yerine getirme ve emirlere boyun eğme yeridir. Orası Allah’a yalvarma ve yakarma makâmıdır. Allah’ın

599Yâsîn: 36/38. ayetin mealı: “ ve güneş karar bulacağı yere akıp gider...”

600Turan, XII, s. 49.

601Turan, XII, s. 49.

602Taberî, XIX, s. 435.

603Râzî, XXVI, s. 277.

604Râzî, XXVI, s. 277.

yarattığı her şey isteyerek veya istemeyerek bulundukları yerde bir yakarma ve boyun eğme halindedir. Buradaki karar bulma, yalvarma ve boyun eğme yeri tabirleri, secde makâmıdır, secde makâmı da arşın altındadır. Allah'ın yarattıkları ne zaman secde etmek isterlerse orada O'na secde ederler. Yaratılanlar, arşın altındaki bu secde makâmında Allah'a secde ederler. Allah'a secde ediş durumları ve şekilleri ayeti kerimede şöyle izah edilir.”⁶⁰⁵ Turan bu düşüncelerini zikrettikten sonra ilgili ayetleri sıralayarak yorumlarına devam etmiştir.

وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَالْاَصَالِ

“Göklerde ve yerde kim varsa, ister istemez kendileri de gölgeleri de sabah akşam Allah'a boyun eğer.”⁶⁰⁶ “Yani: Allah'ın yarattığı tüm yaratıklar gönüllü veya zorla Allah'a secde eder. Ehli iman Allah'a gönüllü olarak secde eder, diğerleri ise zorunlu (istemese de) Allah'a secde eder.”⁶⁰⁷ Bu durum şu ayette anlatılmıştır:

اَفَغَيْرَ دِيْنِ اللّٰهِ يَبْتَغُوْنَ وَلَآ اَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَالّٰيْهِ يُرْجَعُوْنَ

“Göklerdeki ve yerdeki herkes ister istemez ona boyun eğmişken ve ona döndürülüp götürülecekken onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?”⁶⁰⁸ “Yani, her şey Allah'ın emrine boyun eğer. İman ehli gönüllü boyun eğer, iman ehli olmayan ise kerhen de olsa boyun eğer. Bu inkıyad (boyun eğme) ise istikrardır.”⁶⁰⁹ Bu durum şu ayette zikredilmiştir:

ثُمَّ اَسْتَوٰى اِلَى السَّمَآءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا قَالَتَا اَتَيْنَا طَائِعِيْنَ

“Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, ‘İsteyerek veya istemeyerek gelin’ dedi. İkisi de, ‘İsteyerek geldik’ dediler.”⁶¹⁰ “Yani, gökler ve yerler içindekilerle birlikte itaat ettiler. Bu da yaratılışın başlangıç evresindedir. Bu durumda henüz melekler, insanlar ve cinler zikre değer bir şey değildiler. Daha sonra Allah, melekleri, insanları ve cinleri yaratmış ve onlardan iman ehli olanlar (iman ehli olanlardan kasıt, melekler, insan ve cinlerin müslüman olanlarıdır) isteyerek, iman ehli olmayanlar ise zorla da olsa Allah'a secde etmiş ve teslim olmuşlardır. Allah'a boyun eğme ve teslimiyetin bir merkezi vardır, o merkez de arşın altındadır. İşte bu, Allah'a secde ve boyun eğiş, şu ayeti kerimelerde de zikredilmiştir.”⁶¹¹

⁶⁰⁵Turan, XII, s. 50, 51.

⁶⁰⁶Ra'd: 13/15.

⁶⁰⁷Turan, XII, s. 51.

⁶⁰⁸Âl-i İmrân: 3/83.

⁶⁰⁹Turan, XII, s. 51.

⁶¹⁰Fussilet: 41/11.

⁶¹¹Turan, XII, s. 51.

أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَّبِعُونَ ظِلَّالَهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ
وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةِ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ
يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ

“Allah’ın yarattığı şeyleri görmüyorlar mı? Onların gölgeleri Allah’a secde ederek ve tevazu ile boyun eğerek sağa ve sola dönmektedir. Göklerde ve yerde bulunan canlılar ve melekler büyüklük taslamadan Allah’a boyun eğler. Üzerlerinde hakim ve üstün olan rablerinden korkarlar ve emrolundukları şeyleri yaparlar.”⁶¹² “Yani Allah’ın yarattığı her şeyin bizzat kendileri ve sağa sola hareket eden gölgeleri, Allah’a secde eder. Onlar arşın altında Allah’a secde ederek boyun eğmişlerdir. Orası karar ve istikrar makâmıdır. Keza, göklerde ve yerde hareket eden her canlı Rûh sahibidir. Gerçekte onun her zerresinde, meleklerden, insanlardan, cinlerden, hayvanlardan, bitkilerden, rüzgarlardan, canlılardan, gazlardan olsun hayat ve Rûhaniyet vardır. Yarattılmış her şey, Allah’a isteyerek veya istemeyerek de olsa secde eder. Melekler de Rablerine secde ederler. Onlar üstün olan Rablerine, büyüklenmeden inkıyad, ibadet ve istislam ederler. Yani Rablerinin gazabından veya O’nun azametinden ve üzerlerindeki kibriyasından korkarlar ve işte bu, gazabın, büyüklüğün ve kibriyasının tecellisidir. O azametli arştır ve Rahmân’ın arşıdır.”⁶¹³ Suyûtî de tefsirinde Nahl 16/48. ayet hakkında şu rivayetleri aktarmıştır: “Dahhâk bu ayeti açıklarken: “Bir evin gölgesi düştüğü zaman uçan veya yürüyen ne kadar canlı hayvan varsa Allah’a karşı secdeye kapanır” dedi.”⁶¹⁴ “Mücâhid bu ayeti: Her şeyin gölgesi, onun secde etmesi demektir. Dağın da secdesi gölgesinin yere düşmesiyle olur”⁶¹⁵ şeklinde açıklamıştır. Nahl 16/49 ve 50. ayetlerin tefsiri hususunda Suyûtî şu rivayetleri aktarmıştır: “Taberî ve İbn Ebî Hâtim’in bildirdiğine göre Katâde: “Göklerde ve yerde bulunan canlılar ve melekler Allah’a secde ederler” buyruğunu açıklarken: “Allah, yarattığı tüm şeyleri isteseler de istemeseler de mutlaka kendisine ibadet ettirmiştir” dedi. İbn Ebî Hâtim’in bildirdiğine göre Hasan-ı Basrî bu ayeti açıklarken: “Gökyüzündekiler isteyerek Allah’a secde ederler. Yeryüzündekiler ise isteseler de istemeseler de Allah’a secde ederler” dedi.”⁶¹⁶ Bu rivayetlerde de İsmail Turan’ın açıklamalarına paralellik görülmektedir.

⁶¹²Nahl: 16/48, 49, 50.

⁶¹³Turan, XII, s. 51.

⁶¹⁴Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaluddin Suyûtî, ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr, (I-XVI), 1. Baskı, çev. Hasan Yıldız, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2012, IX, s. 65.

⁶¹⁵Suyûtî, ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr, IX, s. 66.

⁶¹⁶Suyûtî, ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr, IX, s. 67.

Böylece her varlık mahiyeti bilinse veya bilinmese de Allah’a secde etmiş veya etmektedir denilebilir.

Turan, melaîke-i kiramın tümünün, yaratılanlardan Rablerine en yakın varlıklar olduğunu belirtmiştir. Onlar gece gündüz daimî bir sıfatla Rablerine secde etmektedirler. Ayrıca O’nu tesbih de etmektedirler. Bu durum şu ayetlerle anlatılmaktadır.⁶¹⁷

وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ

فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ

“Geceyle gündüz, güneş ve ay Allah’ın birliğini ve kudretini gösteren delillerdendir. Siz güneşe de aya da secde etmeyin; her şeyi olduğu gibi bunları da yaratan Allah’a secde edin, eğer sadece O’na kulluk yapacaksınız.”⁶¹⁸

“Şayet inkarcılar, büyüklük taslayıp Allah’a secdeden yüz çevirirlerse, şunu bilsinler ki, Rabbinin katında bulunanlar, gece gündüz bıkip usanmadan O’nu tesbihte bulunur; O’nun şânına yaraşmayan her türlü kusurdan yüce olduğunu ilan ve ikrar ederler.”⁶¹⁹ Turan, aynı şekilde secdenin, Allah’tan korkmanın ve ona devamlı tazarru ile ona boyun eğmenin önemi hakkında şu ayetleri örnek verir:

وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ
إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ

“Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma!”⁶²⁰ “Rabbinin katında bulunanlar bile O’na kulluk etmek hususunda kibre kapılmazlar, O’nu tesbih ederler ve yalnız O’na secde ederler.”⁶²¹ Turan, إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ ibaresinden kastın melâîke-i kirâm olduğunu belirtmiştir.⁶²² Peygamberler Allah’a tazarru, istisla ve secde ile boyun eğen kullardır. Secde yeri (makarrı) ve konumu da arşın altıdır. Bu konuyuda şu ayet beyan etmektedir.⁶²³

أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَا إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا

⁶¹⁷Turan, XII, s. 52.

⁶¹⁸Fussilet: 41/37.

⁶¹⁹Fussilet: 41/38.

⁶²⁰A’râf: 7/205.

⁶²¹A’râf: 7/206.

⁶²²Turan, XII, s.52.

⁶²³Turan, XII, s.52.

“İşte bunlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu, Âdem’in soyundan gelen peygamberler; Nûh ile birlikte (gemide) taşıdıklarımız, İbrâhim ve İsrâîl’in (Yakup) soyundan gelenler ve doğruya ulaştırdığımız ve seçkin kıldığımız kimselerden olup, kendilerine Rahmân’ın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar.”⁶²⁴ Yani onlar Rab’lerine celaleti, azameti ve kibriyasından dolayı ağlayarak ve secde ederek boyun eğenlerdir. Ve onlar Allah’a tazarru edenlerdir. Bu peygamberlerin zikri bu surede gelmiştir ki onlar: Zekeriya (a.s.), İsa (a.s.), İbrahim (a.s.) ve oğlu İsmail (a.s.), İshak (a.s.), Yakup (a.s.), Musa (a.s.), ve kardeşi Harun (a.s.) ve İdris (a.s.)’dır.⁶²⁵ Aynı şekilde insanlardan nifak ve küfür ehli dışındaki tüm yaratılmışların inkıyadı şu ayette belirtilmiştir.⁶²⁶ “وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ” “insanların birçoğu hep O’na secde etmektedir! Niceleri de azabı hak etmiştir.”⁶²⁷

Turan, tüm yaratılmışların Allah’a inkıyad ettiğini ve O’na secde ettiklerini belirtmiş ve şu ayeti buna delil göstermiştir:⁶²⁸

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ
وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَن يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ

“Görmez misin göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O’na secde etmektedir! Niceleri de azabı hak etmiştir. Allah’ın hakir kıldığı kimseyi onurlandırabilecek birisi yoktur. Kuşkusuz Allah dilediğini yapar.”⁶²⁹

Kurtubî de bu ayeti tefsir ederken şu rivayetleri aktarmıştır: “Ebu’l-Âliye der ki: Göklerde ne kadar yıldız varsa, ay ve güneş mutlaka battığı vakit yüce Allah için secdeye kapanır. Sonra da kendisine izin verilmedikçe secdeden ayrılmaz. İzin alınca da tekrar doğuş yerine geri döner. Kuşeyrî der ki: Bu husus güneş hakkında muttasıl senet ile rivayet edilmiştir. Burada hakiki bir secdeden söz edilmektedir.”⁶³⁰ Şu göklerin makarrı ve tazarruu ve inkıyatlarının yükseldiği ve istikrar bulduğu konum arşın altıdır. Nitekim ayeti kerimede bu konuda şöyle buyrulmuştur:⁶³¹

⁶²⁴Meryem: 19/58.

⁶²⁵Turan, XII, s.52.

⁶²⁶Turan, XII, s. 52.

⁶²⁷Hac: 22/18.

⁶²⁸Turan, XII, s. 52.

⁶²⁹Hac: 22/18.

⁶³⁰Kurtubî, XII, s. 24.

⁶³¹Turan, XII, s. 52.

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا ۖ إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ ۚ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ ۖ وَمَكْرُ أُولَٰئِكَ هُوَ يُنِيرُ

Güzel sözler O'na yükselir; rızasına uygun iş ve davranışları da O yüceltir. Sinsi sinsi kötülük tasarlayanlar için çetin bir azap vardır ve onların tuzakları altüst olur.”⁶³² Ayette bahsedilen güzel sözlerin ve iyi iş ve davranışların yükselme konumu, yeri arşın altıdır, yazıldığı yer ise arşta bulunan levh-i mahfuzdur.⁶³³

Turan secdenin rahmete vesile olduğunu belirtmiş ve secdeden yüz çevirenlere azabın hak olduğunu zikrettikten sonra şu ayetleri bu konuda örnek olarak sunmuştur.⁶³⁴

وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ ۚ وَكَفَىٰ بِهِ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا
الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ ۚ الرَّحْمَنُ فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا

“Asla ölmeyecek olan O diri varlığa (Allah’a) dayanıp güven ve O’na hamdederek yüceliğini dile getir. Kullarının günahlarından haberdar olma konusunda O kendi kendine yeterlidir.” “Gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunanları altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O’dur. O Rahmân’dır. O’nu bilen birine (yine kendisine) sor.” “Onlara, “Rahmân’a secde edin” denildiğinde, “Rahmân da neymiş! Biz, senin istediğin şeye secde eder miyiz?” derler ve bu istek onları haktan daha da uzaklaştırır.”⁶³⁵

Yine yaratılmışlar secde fiilini Allah’ın dışındaki bazı varlıklara da yapmışlardır. Bunun örneği Sebe Melikesi’nin kavmidir. Bu konu şu ayetlerde anlatılmaktadır:⁶³⁶

إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ
وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ
أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبَاءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ
اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

“Onları bir kadın hükümdarın yönettiğini gördüm; kendisine her imkân verilmiş; bir de muhteşem tahtı var. Ancak onun ve halkının Allah’ı bırakıp güneşe taptıklarını da gördüm. Şeytan onlara yaptıklarını güzel göstermiş, böylece onları yoldan alıkoymuş; bu yüzden doğru yolu bulamıyorlar. (Şeytan bunu) göklerde ve yerde gizli olanı açığa çıkaran,

⁶³²Fâtır: 35/10.

⁶³³Turan, XII, s. 52.

⁶³⁴Turan, XII, s. 52, 53.

⁶³⁵Furkân: 25/58, 59, 60.

⁶³⁶Turan, XII, s. 53.

gizlediğini ve açıkladığını bilen Allah’a secde etmesinler, diye yapmış. Oysa büyük arşın sahibi olan Allah’tan başka tanrı yoktur.”⁶³⁷

İsmail Turan, Allah’a secdenin günahlardan tevbe ve Allah’a yakınlık makâmı olduğunu belirtmiş ve aynı zamanda secde makâmının icabet makâmı olduğunu yani günahkarların tevbelerinin ve istiğfarlarının yerinin secde olduğunu dile getirmiştir.⁶³⁸ Şu ayetleri de konuyla ilgili zikretmiştir:

قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْتِكَ إِلَىٰ نَعَايِهِ ۖ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ لِيَبْغِيَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَّا هُمْ ۖ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ ۖ وَإِنَّ لَهُ عِندَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَّآبٍ

“Dâvûd şöyle dedi: “Senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle doğrusu sana karşı haksızlık etmiştir. Zaten aralarında ortaklık ilişkileri bulunanların çoğu birbirine haksızlık ederler; yalnız iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapmakta olanlar böyle değildir; ama onlar da o kadar az ki!” Dâvûd (böyle bir temsil ile) kendisini sınadığımızı anladı. Bunun üzerine rabbinden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı ve bütünüyle O’na yöneldi.”⁶³⁹

“Biz de onu bağışladık. Kuşkusuz yanımızda onun yüksek bir makâmı, güzel bir geleceği vardır.”⁶⁴⁰

Secde Allah’a iman ve namazdır. Namaz da ve iman da tazarru da ve tevbe de Allah’a yapılır. Secdede Allah’a yakınlaşma vardır.⁶⁴¹ Şu ayetin de izah ettiği gibi: كَلَّا لَا تَطِعْهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ “Sakın onun isteğine uyma! Secdeye kapan ve Allah’a yakınlaş.”⁶⁴²

4.2.6.4. Yakınlık makâmı (Allah’a secde)

Turan, tefsirinde secde makâmını, Allah’a yakınlık makâmı diye bir alt başlıkta daha incelemiştir. O, secde yerini yakınlık makâmı olarak betimlemiştir. “Allah’a secde yeri, yakınlık makâmıdır. İcabete daha uygun olan yer ise secde makâmıdır ki o da arşın altındadır. Bu durumda, bütün yaratılmışların Allah’a, isteyerek veya istemeyerek (zorla) kendine ait bir boyun eğişi, secdesi, yalvarması, yönelmesi ve teslimiyeti vardır. Secde

⁶³⁷Neml: 27/23, 24, 25, 26.

⁶³⁸Turan, XII, s. 53.

⁶³⁹Sâd: 38/24.

⁶⁴⁰Sâd: 38/25.

⁶⁴¹Turan, XII, s. 54.

⁶⁴²Alak: 96/19.

makâmı ise arşın altında olan Makâm-ı Mahmûd'tur. Salih ameller oraya yükselir. Allah için yapılan salih ameller ve diğer amellerin yükseldiği yer arşın altında olan bu makâmdır. Öyleyse ayet ve hadislerde de belirtildiği gibi güneşin de Allah'a secdesi, rabbinin ona vahyetmesine göre yerleşeceği yerde hareket etmesi ve boyun eğmesidir. Boyun eğme sadece güneşe has değildir, bilakis bütün yaratılmışlar ayeti kerimede zikredildiği gibi Allah'a secde eder ve boyun eğer.”⁶⁴³ Şu ayette de bu husus dile getirilmiştir: وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ “Bitkiler de ağaçlar da secde ederler.”⁶⁴⁴

Turan, bütün yaratılanların Allah'a secde bilincinin, şuurunun ve ilminin olduğunu ve her varlığın secdesinin şeklinin kendine özel olduğunu ancak insanların bunu anlayamayacağını belirtmiştir. Bir yönüyle de her varlığın, namaz, tesbih, hamd ve secde içeren, şekilsel olarak farklı olan, kendine has bir ibadeti vardır. Tüm bu ibadetleri biz anlayamasak da Allah, onları bilir ⁶⁴⁵ diyen müellif bu görüşüne de şu ayeti delil getirmiştir:

تَسْبِيحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ خَلِيفاً غُفُوراً

“Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O, halîm'dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.”⁶⁴⁶

Râzî ise insan dışındaki cansız varlıkların tesbihini mecaza hamletmenin evla olduğu görüşündedir. “Bil ki canlı mükellef, Allah'ı iki şekilde tesbih eder: 1) Sözlü olarak. Bu, mükellefin diliyle mesela “sübhânellâh” demesi gibidir. 2) Mükellefin çeşitli hallerinin, Allah'ın birliğine, münezzeh olduğuna ve izzetine delalet etmesi ile. Fakat hayvanlar gibi mükellef olmayan canlılar ile cemâdât (taş-toprak) gibi cansız varlıklar, Allah'ı ancak ikinci şekilde tesbih ederler. Çünkü birinci şekilde tesbih, ancak anlamak, bilmek ve konuşmakla mümkündür. Bunlar ise, cansızlar için düşünülemez. Binâenaleyh geriye, onların tesbihi ancak ikinci şekilde yapabilmeleri ihtimali kalır.”⁶⁴⁷

Kurtubî ise bu ayetin tefsirinde, bütün her şeyin Allah'ı tesbih ettiğini belirtmiştir: “Sahih olan, buna delil teşkil eden haberler dolayısıyla her şeyin Allah'ı tesbih ettiğidir.

⁶⁴³Turan, XII, s. 54.

⁶⁴⁴Rahmân: 55/6.

⁶⁴⁵Turan, XII, s. 55.

⁶⁴⁶İsrâ: 17/44.

⁶⁴⁷Râzî, XX, s. 348.

Eğer cansız varlıkların tesbihinden kasıt, delâlet yoluyla tespih olsaydı, Hz. Davud’un bu husustaki özelliği ne olurdu? Çünkü Hz. Davud’un beraberinde dağların tesbih etmesi yüce Allah’ın, hayat ve tesbih etmeyi yaratması suretiyle sözlü bir tesbih idi. Sünnet-i Seniyye’de Kur’an-ı Kerim’in zahirinin delâlet ettiği her bir şeyin tesbih ettiğini açıkça ifade etmektedir. O halde bunu kabul etmek daha uygundur.”⁶⁴⁸

Turan’ın da belirttiği gibi her varlığın secdesi kendine has bir şekildedir. İnsan onları anlayamayabilir. Dolayısıyla anlayamasa da delillerin yeterliliği ve ikna ediciliğinden dolayı bütün varlıkların kendilerine has secde ve ibadetleri olduğunu kabul edebiliriz. Bütün varlıklar kendilerine has olan tesbih, dua, hamd ve secde içeren ibadetlerini bilirler. İşte şu ayet bu durumu anlatmaktadır:⁶⁴⁹

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَّاتٍ كُلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ

“Göklerde ve yeryüzünde bulunan kimselerle, sıra sıra (kanat çırparak uçan) kuşların Allah’ı tesbih ettiğini görmez misin? Her biri duasını ve tesbihini kesin olarak bilmektedir. Allah onların yapmakta olduğu şeyleri hakkıyla bilendir.”⁶⁵⁰

Müellif, güneşin secde yeri arşın altındadır diye dile getirdiği te’villerin yakın manalar olduğunu ve bunları “tamamı elde edilemeyen bir kısmı da terkedilmez” sözüne binaen anlattığını belirtir. Tüm bu te’villerle, Müslümanların müteşabih ayetlere imanında artış ve onlar için bir nur olmasını dilediğini zikretmiştir. Yine, müteşabih hadislerle, kalpleri tatmin etmek ve zındıkların karışıklık ekerek Müslümanları şüpheyeye düşürmesinden onları muhafaza etmek gayesiyle, bu te’villeri zikrettiğini dile getirmiştir.⁶⁵¹ İsmail Turan, tüm varlıkların Allah’a boyun eğdiklerini ve her birinin kendine has bir ibadeti olduğunu şu cümleleriyle dile getirmiştir: “Özetlemek gerekirse: Biz de tıpkı güneşin, yıldızların ve diğerlerinin Cenab-ı Hakk’a secde etmesi gibi, habbesinden kubbesine, canlısından cansızına kadar Allah’ın mahlûkatının her mahlûku için her zerrenin Allah’a dua ve tesbih, O’na secde, hamd ve tesbih ettiğine şeksiz bir şekilde iman ediyoruz. Fakat onların Cenab-ı Hakk’a nasıl boyun eğdiklerini bilmiyoruz. Allah’ın Kitabı’na ve Rasûlullah’ın -salât ve selâm üzerine olsun- bu ibâdetlerden teşbihi

⁶⁴⁸Kurtubî, X, s. 268.

⁶⁴⁹Turan, XII, s. 55.

⁶⁵⁰Nûr: 24/41.

⁶⁵¹Turan, XII, s. 58.

misallerle ifade ettiklerine inandığımız için onların tefsirine girmeyiz. Biz de ilimde derinleşenlerin dediği gibi اَلْأَلْبَابُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ deriz.”⁶⁵³

4.2.7. Arşın gölgesi

İsmail Turan arşın gölgesinin arşın altında olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁴ Turan, arşın gölgesi konusunu hadisi şerifler ışığında izah etmeye çalışmıştır. Biz de bu başlık altında bu hadislerin arşla ilgili olanlarını aktarıp, Turan’ın izahatlarına yer vereceğiz.

Mesrûk’tan rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: “Abdullah’a şu ayeti sorduk: وَلَا تُحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ⁶⁵⁵ O, şöyle dedi: ‘Biz de bunu sorduk.’ Rasûlullah (sas) şöyle buyurdu: ‘Onların Rûhları yeşil bir kuşun kursağındadır, onların arşa asılı kandilleri vardır, cennetten diledikleri yeri gezerler, sonra o kandillere konarlar da Rableri onlara görünür’ ve şöyle der: ‘Bir şey istiyor musunuz?’ onlar şöyle derler: ‘Cennette dilediğimiz gibi gezerken ne isteyebiliriz ki’ Allah bunu üç kere tekrarlar. Onlar da bu tekrarlar karşısında şöyle derler: ‘Ey rabbimiz Rûhlarımızı bedenlerimize geri döndür ki senin yolunda tekrar öldürülelim.’ Allah, onların bir ihtiyaçları olmadığını görünce, onları kendi hallerine bırakır.”⁶⁵⁶ Hadiste geçen ayetin te’vîli Hz. Peygamber’e sorulunca, şehitlerin hayatta oluşlarını, Rûhlarının yeşil bir kuşun kursağında bulunarak cennette gezindiklerini belirterek açıklamıştır.⁶⁵⁷ Bu hadisin şerhinde Nevevî (ö. 676/1277), أَرَوَاهُمْ فِي جَوْفِ طَيْرٍ خَضِرٍ لَهَا قَنَادِيلُ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تَسْرُحُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ شَاءَتْ ثُمَّ تَأْوِي إِلَى تِلْكَ ibaresinde Ehl-i Sünnet’in cennetin yaratılmış ve mevcut olduğuna dair görüşünün doğruluğuna ve Rûhların ölümsüzlüğüne dair bir beyan bulunduğunu, iyi Rûhların nimetler içinde, kötü Rûhların ise azap içinde⁶⁵⁸ olduğunu beyan etmiştir.

Turan, bazı rivayetlerde geçen Allah’ın gölgesi ibaresini arşın gölgesi olarak te’vîl etmiştir. Bu te’vîlini konuyla ilgili şu hadis çerçevesindeki izahında görebiliriz:

O’nun gölgesi altında gölgelenenler hadisi:

⁶⁵² Âl-i İmrân: 3/7.

⁶⁵³ Turan, XII, s. 58, 59.

⁶⁵⁴ Turan, XII, s. 61.

⁶⁵⁵ Âl-i İmrân: 3/169. Âyet meâli “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah’ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır.”

⁶⁵⁶ Turan, XII, s. 61.

⁶⁵⁷ Turan, XII, s. 61.

⁶⁵⁸ Ebû Zekeriya Muhiddîn b. Şerif en-Nevevî, el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi’l Müslim, 2. Baskı, Dâr’u İhyâ’i’t-Turâs’il-‘Arabî, Beyrut, h. 1392, XII, s. 31.

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'den şunu rivayet etmiştir: “Yedi sınıf insan vardır ki; Allah kendi gölgesi altında onları gölgelendirir. Bunlar; adil imam, rabbine ibadet içerisinde yetişen genç, kalbi mescitlere bağlı adam, Allah için birbirini sevip ve onun için bir araya gelen ve onun için ayrılan iki kişi, şeref (soy) ve güzellik sahibi bir kadının arzuladığı ve ben Allah'tan korkarım diyerek bu kadını reddeden adam, tasadduk edip gizleyen, sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyen adam, tek başınayken Allah'ı zikredip gözleri yaşaran kimse.”⁶⁵⁹

Müellif, Allah'ın gölgesi ibaresinden Allah'ın bizzat gölgesi olduğu manasını değil, arşının gölgesi manasını anlamamız gerektiğini belirtmiştir. Arşının gölgesi de Allah'ın rahmetinin tecelligahıdır. Burada salih kullar gölgelenirler,⁶⁶⁰ demiştir. Bu hadisin şerhinde İbn Hacer de “Allah'ın gölgesinden muradın arşının gölgesi”⁶⁶¹ olduğunu belirtmiştir.

Müellif arşın gölgesi olduğuna dair şu hadisi nakleder:

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre “Rasûlullah (sas) şöyle buyurdu: Uhut'ta şehit olan kardeşlerinizin Rûhlarını Allah yeşil bir kuşun kursağına yerleştirdi, bu kuş, cennetin nehirlerine gelir onun meyvelerinden yer ve arşın gölgesinde bulunan altından yapılmış asılı bulunan kandillere konar. Onlar (şehitler) yediklerini, içtiklerini ve konuşmaları beğenince şöyle dediler: “Kardeşlerimize, bizden kim haber verir? Muhakkak biz cennette hayattayız ve rızıklanıyoruz. Onlar cihat esnasında geri durmasınlar, harpten kaçmasınlar.” Allah şöyle buyurmuşur: “Sizinle ilgili ben haber vereceğim” Böylece Allah:

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ⁶⁶² ayetini indirdi.”⁶⁶³

Yine müellif konuyla ilgili şu hadisi de zikretmiştir.

Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'den şöyle rivayet etmiştir: “Kim darda olana mühlet verirse veya borcunu bağışlarsa, Allah, onu, Allah'ın gölgesinden başka hiçbir gölgenin olmayacağı kıyamet gününde, arşının gölgesi altında gölgelendirir.”⁶⁶⁴

Müellif bazılarının Allah'ın gölgesi tabirini yanlış anladıklarını, bunun bizatihi Allah'ın gölgesi olduğu manasına gelmediğini, Allah'ın gölgesinden maksadın arşın

⁶⁵⁹Turan, XII, s. 87.

⁶⁶⁰Turan, XII, s. 88.

⁶⁶¹İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, h. 1379, II, s. 144.

⁶⁶²Âl-i İmrân: 3/169.

⁶⁶³Turan, XII, s. 87, 88.

⁶⁶⁴Turan, XII, s. 88.

gölgesi demek olduğunu, arşın gölgesi tabirinin de Allah'ın rahmetinin tecelliyatı olduğu⁶⁶⁵ görüşünü dile getirmiştir.

Turan, arşın gölgesi konusunda Ahmet b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçen şu hadisi aktararak gölge konusunu nasıl anladığını belirtmiştir: “Rızam için birbirini sevenler nerede? Benim gölgemden başka hiçbir gölgenin olmadığı günde onları gölgemde gölgelendiririm.”⁶⁶⁶ Turan, “Allah'ın arşta gölgesi vardır. O'nun gölgesi, arşının altındadır. Allah'ın gölgesi cennettedir. Yine gölgesi Sidretü'l Müntheha'dadır. Genel bir niteleme ile arştan arşa kadar, göklerde ve yerde, O'nun gölgesi vardır. Bunun gibi Allah'ın cehennem ateşinde de gölgesi vardır. Onun gölgesi iki kısımdır: İlki rahmetinin gölgesi, ikincisi ise gazabının gölgesidir. Hakikatte Allah'ın tecellileri demek onun sıfatının tecellileri demektir ki, onlarda rahmetinin ve gazabının tecellileridir.”⁶⁶⁷ ifadeleriyle Allah'ın gölgesinden ne anladığını izah etmiştir. Turan, Allah'ın rahmetinin ve gazabının gölgesi hakkında şu ayeti misal vermiştir: وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَرْوَاحٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا شُرَاقٌ طَلِيلًا

“İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanları da içinde ebediyen kalmak üzere, altından ırmaklar akan cennetlere sokacağız. Orada onlar için tertemiz eşler vardır ve onları koyu bir gölgeliğe alacağız.”⁶⁶⁸

Turan, Allah'ın öfkesinin cehennem ehli için gölge suretinde tecelli edeceğini ve saadet ehli olan cennetlikler için gölgenin rahmet diyarında olduğunu ve bu gölgenin serin ve kerim olduğunu ve onun da gölge şeklinde Allah'ın rahmeti olduğunu belirtmiştir. Turan, cehennemlikler için olan gölgenin cehennem ehlini ısıtan türden bir gölge olduğunu ve Cenab-ı Hakk'ın cehennemlikler üzerindeki gölgesinin, yani gazabının gölgesinin, göğüsleri soğutmayan, yüzleri gölgelemeyen ve fitne ehlini onurlandırmayan, bilakis alevden bir gölge olduğunu belirtmiştir. Turan, bu şekilde tasvir edilen gölgenin aşağıdaki ayetlerde nitelenen kimseler için olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁹

وَأَصْحَابُ الشِّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشِّمَالِ “Amel defteri solundan verilenler; ne bedbaht o solundan verilenler!”⁶⁷⁰ فِي سَمُومٍ وَحَمِيمٍ “İçlerine işleyen bir ateş ve kaynar su içindedirler.”⁶⁷¹

⁶⁶⁵Turan, XII, s. 88, 89.

⁶⁶⁶Turan, XII, s. 89.

⁶⁶⁷Turan, XII, s. 89.

⁶⁶⁸Nisâ: 4/57.

⁶⁶⁹Turan, XII, s. 90.

⁶⁷⁰Vâkıa: 56/41.

⁶⁷¹Vâkıa: 56/42.

وَزَلَّ مِنْ يَحْمُومٍ “kapkara bir duman gölgesindedirler.”⁶⁷²

لَا بَارِدٍ وَلَا كَرِيمٍ “Serin ve rahatlatıcı olmayan,”⁶⁷³

إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُتْرَفِينَ “Çünkü daha önce onlar hazlarına tutsak olmuşlardı.”⁶⁷⁴

Kurtubî de وَزَلَّ مِنْ يَحْمُومٍ ibaresini şu şekilde açıklamıştır: “Onlar aşırı sıcaktan bu gölgeye koşup sığınmaya çalışacaklardır. Tıpkı dünyadakilerin yaptığı gibi yapacaklar, fakat sığındıkları bu gölgenin “Yahmûm”dan olduğunu görecektir. Bu da cehennem dumanından son derece siyah bir gölgedir.”⁶⁷⁵

Râzî ise bu gölgenin vasfını şöyle izah etmiştir: “Gölge sıcakta, serinlenmek için arzulanır; dolayısıyla da o kişi onun serin olmasını arzular; soğukta da, serinliği için değil de, hoş olduğu için elde edilmek istenen şey olur. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, “serinliğinden dolayı istenen...”⁶⁷⁶ içinde oturmak için hazırlanmış olan kerim bir gölge değildir...” buyurmuştur.”⁶⁷⁷

4.2.8. Arşın tarafları

İsmail Turan, bu konuda şu hadisi zikretmiş ve konu hakkında daha önce de belirttiğimiz düşünceleri dışında bir şey zikretmemiştir.

Ebü Hüreyre şöyle dedi: “Bir Yahudi ile bir Müslüman küfürleştiler. Müslüman olan kişi şöyle dedi: ‘Yemin edilmeye layık olan yeminle, Muhammed’i âlemlere üstün kılan yemin olsun!’ Yahudi olan ise şöyle dedi: “Musa’yı âlemlere üstün kılan yemin olsun!’ O esnada, Müslüman elini kaldırıp Yahudi’yi tokatladı. Yahudi de Peygamber (sas)’e giderek bu durumu ona haber verdi. Peygamber (sas) de şöyle buyurdu: ‘Beni Musa’ya üstün tutmayın. Kıyamet günü insanlar bayılırlar. Ayılanların ilki ben olurum o esnada Musa arşın yanını tutmuştur. Bilmiyorum ki bayılıp ta benden önce ayılan mıdır veya Allah’ın kendisini bayılmaktan istisna kıldığı kişi midir?’⁶⁷⁸ Burada sadece çevirisini zikrettiğimiz hadisin metninde بِجَانِبِ الْعَرْشِ ifadesini arşın tarafı, yanı olarak anladığımız için başlıkta taraf kelimesini tercih ettik.

⁶⁷²Vâkıa: 56/43.

⁶⁷³Vâkıa: 56/44.

⁶⁷⁴Vâkıa: 56/45.

⁶⁷⁵Kurtubî, XVII, s. 213.

⁶⁷⁶Vâkıa: 56/44.

⁶⁷⁷Râzî, XXIX, s. 409.

⁶⁷⁸Turan, XII, s. 85, 86.

4.2.9. Arşın sağı

Arşın varlığını kabul eden âlimler, eserlerinde bu konuyla ilgili ayrıntılara da yer vermiştir. Turan da bu görüşte olan müfessirlerden olduğu için eserinde arş kavramıyla ilgili bazı ayrıntılara yer vermiştir. İşte bu başlık da arşın ayrıntılarından bahsedilen diğer bir kısımdır. Turan, bu kısımda yine hadislerden örnek getirerek konuyu izah etmeye çalışmıştır. Biz de öncelikle ilgili rivayeti aktaracağız, ardından Turan'ın ve konu hakkında yorum yapmış olan bazı âlimlerin görüşlerini aktaracağız.

Ebü Hüreyre'den rivayet edildiğine göre, Rasûlullah (sas) şöyle buyurmuştur: “Ben yer yarılıp çıkarılacak ilk kişiyim ki bana cennet elbiselerinden giydirilir, sonra arşın sağına kaim olurum, benden başka, yaratılmışlardan hiç kimse bu makâmda kâim olmaz.” Müellif bu hadisi zikrettikten sonra: “Öyleyse biz de deriz ki: Arşın üstü, altı, sağı, direkleri, yanları ve çevresi vardır.” diyerek,

⁶⁷⁹ الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ ⁶⁸⁰ ayetini görüşüne delil olarak aktarmıştır.

Kurtubî, bu ayetin tefsirinde, arşın yüce Allah tarafından yaratılmış mücessem bir cisim olduğunu belirtmiştir. Allah meleklerle onu taşımalarını emretmiş, onu tazim etmek, etrafında dolanmakla kendisine ibadet etmelerini dilemiştir. Nitekim benzer bir şekilde yeryüzünde bir Beyt (Kâbe) yaratıp Âdemoğullarına etrafını tavaf etmelerini emredip namazda da ona dönmelerini istemiştir.⁶⁸¹

4.2.10. Arşın tavanı ve vezni

Ehl-i Sünnet'e göre arş mutlak şekilde yaratılmışların en büyüğü ve en geniş kapsamlısıdır. Zehebî (ö. 748/1348) bu konuda şu görüşlerini dile getirmiştir: “Yüce Allah'ın şu buyruğuna göre: ⁶⁸² وَهِيَ خَاطِئَةٌ عَلَى عُرْوَتِهَا ⁶⁸³ ne yakından ne de uzaktan, arş kavramıyla kastedilen anlamın mülk olduğuna dair bir işaret vardır. Bilakis bu konuda zikredilen ayet ve hadisler üzerinde tefekkür eden kimse, bunlarda, Arş'tan maksadın, Cenâb-ı Hakk'ın bütün âlemin üzerinde yarattığı o büyük mahlûk olduğunun açık ve apaçık bir göstergesi olduğunu görür. ⁶⁸³ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ ayetinde kinaye olarak mülk ve saltanat manasına geldiğini söyleyenlere ise “onlar mülkün veya saltanatın su üzerinde

⁶⁷⁹Mü'min: 40/7. ayetin meâli: “Arş'ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler)...”

⁶⁸⁰Turan, XII, s. 86.

⁶⁸¹Kurtubî, XV, s. 294.

⁶⁸²Bakara: 2/259. ayetin meali “...evlerinin çatıları çöküp üzerine duvarları yıkılarak harap olmuş...”

⁶⁸³Hûd: 11/7.

olduğunu mu iddia ediyorlar?”⁶⁸⁴ itirazında bulunur. İsmail Turan da arşın tavanı ve vezni yani ağırlığı olduğunu dile getirdikten sonra konuyla ilgili şu hadisi zikretmiştir:

İbn Abbas Hz. Cüveyriye’den şunu rivayet etmiştir: Rasûlullah sabah namazını kıldığı vakit yanından çıktı, Cüveyriye o sırada kendi mescidindeydi, duha namazını kıldıktan sonra döndü ve Cüveyriye’yi hâlâ oturur halde buldu, “Seni bıraktığım haldeki gibi mi duruyorsun?” dedi. Cüveyriye; “evet” dedi. Nebi (sas) şöyle dedi: “Senden sonra üç kere, dört kelime söyledim, senin dediklerinle tartılırsa onlar daha ağırdır.” “Allah’ın kelimelerinin sayısınca, arşının ağırlığınca, kendisinin rızasıyla, yarattıklarının adedince, O’nun hamdi ile Allah’ı tesbih ederim.” kelimeleridir.

Müellif hadisin ardından “Allah’ın büyük arşını Allah’tan başkası tartamaz ve onun ağırlığını Allah’tan başkası ölçemez”⁶⁸⁵ görüşünü zikretmiştir. Turan, arşın tavanı konusunda ise onun genişliğinin beşyüz yıllık bir mesafe olduğunu da zikretmiştir.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, Kitâbu’l-Arş, thk. Muhammed b. Halife b. Ali et’Temîmî, 2. Baskı, Medine İslam Üniversitesi Bilimsel Araştırma Dekanlığı, Medine, 2003, I, s. 287.

⁶⁸⁵Turan, XII, s. 87.

⁶⁸⁶Turan, XII, s. 87.

5. SONUÇ

İsmail Turan, hayatı ve ilmi kişiliği ile coğrafyamızda doğmuş ender sayılabilecek şahsiyetlerdendir. İslami İlimlerle ilgili herhangi bir örgün eğitim almamasına rağmen bu alana duyduğu ilgi sayesinde kısa sürede İslami ilimlere yönelmiş ve özel çabasıyla bu alanda ileri düzeyde kendini yetiştirmiştir. Şüphesiz ki bu yönelişinde büyüdüğü dini çevrenin, Siirtli İbrahim Efendi'nin ve Hüsrev Hoca'nın katkısı büyüktür. Arap diline vukufiyetinde ise mühendis olarak çalıştığı Arap coğrafyası etkili olmuştur.

Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsiri ise rivayet ve dirayet tefsir metotlarını barındıran bir eserdir. Ayrıca bu eserde hadislere çokça yer vermiştir. Bu eser diğer ilim dallarıyla ilgili görüşlere de değinen, özellikle fenni ilimlere de değinen bir tefsirdir. Bilhassa mesleği mühendislik olup ana dili Türkçe olmasına rağmen, anlamı yitirme endişesiyle, eserin Arapça kaleme alınmış olması da dikkat çekicidir. Tüm bu sebepler bizi bu eser çerçevesinde çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Bu çalışmada *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* isimli eser çerçevesinde arş kavramını ve bu kavramla ilintili olan diğer kavramları tanıtmaya çalıştık. Çalışmamızı üç bölüme ayırdık. Birinci bölümde çalışmamızın ana kaynağı olan *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsirin müellifi olan İsmail Turan'ın hayatı, talebeleri ve eserleri hakkında açıklamalara yer verdik. İkinci bölümde ise konumuz olan arş kavramının da dahil olduğu üsul konularından muhkem ve müteşabih kavramlarını farklı müfessirlerin görüşlerine başvurarak izah etmeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise arş kavramını ve bu kavramla yakın ilişkili olan semâ, arz, istivâ, kürsî gibi kavramları ele aldık. Eski ve yeni dönem bazı müfessirlerin konu hakkındaki görüşlerini İsmail Turan'ın *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* tefsirindeki görüşleriyle kıyaslayarak arş kavramının ana fikrine ulaşmaya çalıştık.

Çalışmamızın temel kaynağı olan *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* isimli eserin müellifi İsmail Turan'ın hayatına baktığımızda ömrünü ilim öğrenmek ve öğretmekle geçirdiğini görmekteyiz. Turan, Allah'ın kendisine bahşetmiş olduğu güçlü hafızasını özellikle hadis ezberlemede kullanmıştır. O bildiği her hadisle amel etmeye de çalışmıştır. Kendisinin de ifadesiyle bu samimiyetinden dolayı Allah ona diğer ilimlerin kapısını hadis ilmine olan ilgisi sebebiyle açmıştır. Hatta Arapçayı bile hadis ilmiyle ilerlettiğini belirtmiştir. Fen ilimlerinde tedris görmesine rağmen büyük bir iştia ve gayretle İslami ilimlerde deruni bir ilme sahip olmuştur. İsmail Turan, uzun süre yurt dışında bulunmuş ve mühendislik mesleği sebebiyle Medine-i Münevvere'nin îmarı ile ilgili çalışmaları

olmuştur. Bu çalışmaları esnasında dürüstlüğüyle dikkat çekmiştir. İsmail Turan, otuz kadar yabancı dil bilmektedir. Yurt dışında bulunduğu dönemde lehçelerini de öğrenmek suretiyle tefsirini Arapça yazacak seviyede Arap diline vakıf olmuştur.

Birinci bölümde İsmail Turan hakkındaki izahlardan sonra ikinci bölümde muhkem ve müteşâbih konusunu ele aldık. Çalışmamızın ana konusu olan Arş kavramının da dahil olduğu müteşâbih terimini üsul âlimlerinin görüşlerini zikrederek anlatmaya çalıştık. İsmail Turan'ın bakış açısını yansıtmak için *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı eserinde muhkem ve müteşâbih kavramlarını ele alış tarzını ve bu kavramlarla ilgili görüşlerini aktardık. Bu bölümde muhkem konusunda genel olarak çok fazla ihtilaf olmadığını müşahade ettik. Müteşâbih konusunda ise farklı fikirlerin olduğunu tespit ettik. Buraya kadar ele aldığımız görüşlerde genel itibariyle muhkem ayetlerin sadece bir manaya te'vîlinin mümkün, müteşâbih ayetlerin ise birçok manaya te'vîlinin mümkün olduğunu tespit ettik. Muhkem ayetlerin manasının bilinebilirliği konusunda ihtilaf olmadığı görülmektedir. Bazılarına göre müteşâbih ayetlerin manalarının ancak Allah tarafından bilindiği savunulmuştur. Bazı âlimler ise müteşâbihin başka bir karineyle anlamının bilinebileceği görüşünü savunmuşlardır. Muhkem ayetlerin helali ve haramı belirten, cezaları ve farzları beyan eden, bu itibarla, iman edilen ve hükümleriyle amel edilen ayetler olduğu, müteşâbih ayetlerin ise iman edilip amel edilmeyen ayetler olduğu dile getirilmiştir. Ancak müteşâbih ayetlerin manalarının bilinmesi noktasında ihtilaf olduğunu müşahade ettik. İlk dönem ilim adamlarının çoğu müteşâbih ayetlerin manalarını Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği görüşünü savunmuşlardır. Mâtürîdî gibi âlimler, müteşâbihin anlamının muhkem ayetler yardımıyla bilinebileceğini benimsemişlerdir. Kâdî Abdulcabbâr ise müteşâbihin anlamının kısa veya detaylı karinelerle bilinebileceği görüşünü benimsemiştir. Çalışmamızın temel kaynağı olan *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* eserinin müellifi İsmail Turan, lafızlarının sahih, manalarının güçlü, fesahat ve belâğatta bütün kelimelere üstün olması gibi yönlerden Kur'an'ın tümünün muhkem kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kur'an ayetlerinin, sıhhat, fesahat, güzellik ve belâğat açısından bazısının bazısına benzemesi yönünden ise Kur'an'ın tümünün müteşâbih olarak kabul edilebilir olduğu fikrini zikretmiştir.

İkinci bölümde arş kavramının da dahil olduğu müteşâbih ayetler hakkında sunduğumuz ön hazırlayıcı genel mâlumattan sonra tezimizin üçüncü bölümüne geldiğimizde ise arş kavramını *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsir çerçevesinde

açıklamaya çalıştık. Bunu yaparken başka müfessirlerin arş kavramını nasıl ele alıp yorumladıklarını ortaya koymaya çalıştık.

Genel olarak çalışmamızda arş kavramının Kur'an'da hem Allah'a hem de beşere nispetle kullanıldığını gördük. İnsana nispetle kullanıldığı yerlerde arşın, hükümdarların üzerine oturdukları kraliyet koltuğu olarak hakikat anlamı ifade ettiği hususunda ufak çaplı farklı fikirler dışında herhangi bir görüş ayrılığının olmadığını söyleyebiliriz. Asıl görüş ayrılıkları arşın Allah'a nispetinde ortaya çıkmıştır. Arş, Müşebbihe-Mücessime tarafından insanların oturdukları tahttan farksız bir şekilde kabul edilip, Yüce Allah'ın insana benzer bir biçimde üzerinde oturduğu bir cisim olarak görülmüştür. Bazı ilk dönem âlimleri tarafından da nasıllığı tam olarak bilinmeyen, ancak ayaklarından, büyüklüğünden, renginden vs. bahsedilen, Allah'ın yaratmış olduğu varlığı inkâr edilemeyen bir taht (serîr) olarak anlaşılmıştır. Son dönem âlimlerin büyük çoğunluğunun ise özelde arşa, genelde de haberi sıfatlara ve müteşâbih ifadelere yaklaşımı, te'vîl eğilimli olmuştur. Söz konusu ifadelerdeki ilâhî maksadın zâhirî değil, mecâzî anlamlarda olduğu savunulmuştur. Bu savdan hareketle onlar, arşın bir bütün olarak Allah'ın hükmü altındaki mülküne verilen bir isim olduğunu ve bu bakımdan onun ilâhî hâkimiyeti temsîl eden bir ifade olduğunu söylemişlerdir.

İsmail Turan, arşın var olduğunu kabul eden müfessirlerdendir. Bununla birlikte Allah'ın arş üzerinde oluşunu mekânsal bir tavsif olarak görmemiştir. Turan'a göre arş, Allah'ın azamet ve kibriyasının tecelli merkezidir. Elmalılı, arş kavramının saltanat tahtı anlamından alınmış hükümdarlık ve saltanattan kinaye olduğunu belirtmiş, Allah'ın arşı demenin, O'nun hükümrancılığı ve saltanatı, hâkimiyeti ve iktidarı demek olduğunu belirtmiştir. Şu hâlde arşın su üzerinde olması mekâna ve cisme bağlı bir anlam ile değildir diyen Elmalılı, kinayelerin gerekli olan düz ve doğrudan mananın anlaşılmasına engel olmadığını, ama onun mutlaka söylendiği gibi olmasının da şart olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla arşın varlığının mecâzî olarak yorumlanması onun somut varlığının yokluğuna delalet etmez fikri kabulden uzak bir düşünce değildir.

Çalışmamızın son kısmında ise Turan'ın bakış açısı çerçevesinde varlığı kabul edilmiş olması fikri temelinde arşın yeri, arşa istivâ, melekler tarafından taşınması ve son olarak da arşın makâmları konularını inceledik. Turan'ın bu konulardaki düşüncelerini özetleyecek olursak şu sonuçlara ulaşabiliriz:

- 1- Turan'a göre, ilk su yaratılmış ardından arş yaratılmıştır. Arş su üzerinde bulunmaktadır. Ancak burada zikredilen su bildiğimiz manadaki su değildir.

Turan'a göre su tabiriyle ifade edilmek istenen ahiret hayatında ve dünyada yaratılmışların üzerine indirilen feyizlerdir.

- 2- Müfessirler arasında istivânın gerçekleşmesi mevzusunda tartışma genel olarak keyfiyet yönündendir. Yoksa arşa istivâ kesinliğinde şüphe olmayan bir durumdur. Çünkü gerçekleşmesi bizzat Allah tarafından bildirilmiştir.
- 3- Bazı âlimlere göre Allah'ın "Sonra arşa istivâ etti"⁶⁸⁷ buyruğu, O'nun daha önce arşa dayanmadığına delâlet eder. Bu ise O'nun bir hâlden başka bir hâle geçiş durumunu gösterir. Bir hâlden başka bir hâle geçiş ise sonradan meydana gelmiş (muhtes) ve değişim yaşayıp yok olan (fâni) varlıkların nitelikleridir. Oysa Allah bu tür niteliklerden münezzehtir. Bu görüş istavanın karar kılma ve yerleşme gibi anlamlandırılması açısından bakıldığında tutarlı bir görüştür. Ancak ayetin zahiri olan anlamını tamamen yok saymak mümkün değildir. Râzî gibi âlimlere göre arşa istivâdan anlaşılanın Cenab-ı Hakk'ın gücünün ve dilemesinin herşeyde bulunduğu gibi arşa da nüfuz etmesidir. Çalışmamızın temelini oluşturan *Vücûhu't-Te'vîl fî Esrâri't-Tenzîl* adlı tefsirin müellifi Turan ise bir taraftan arşa istivâyı kemale erdirme olarak benimserken diğer taraftan da kâinata hükmetme anlamında yorumlamıştır. Turan, bir taraftan selef çizgisini benimserken, akıllarda oluşan soru işaretlerine müteahhir müfessirlerin müteşâbih kavramları te'vîl etme düsturuna başvurarak ikna edici cevaplar vermeye çalışmıştır. Turan, geçmiş toptan reddetmemiş ama sonradan ortaya çıkan müşkülleri de görmemezlikten gelmemiştir. Bize göre de bir olguyu tamamen reddetme yerine keyfiyetine vakıf olamadığımız meseleleri teslimiyetle kabul etmek daha uygun olabilir. İşte bu çalışmamızda yer alan arşa istivâ konusunda Turan'ın yaptığı da budur diyebiliriz. İstivâyı kabul etmiş ve bu konudaki müşkülleri naslar doğrultusunda gidermeye çalışmıştır. En son noktada şunu belirtebiliriz, Allah mekân ve bedenden münezzehtir. Dolayısıyla bu yöndeki yorumların batıl olduğu âşikardır, bununla beraber kemale erdirme ve arşa nüfuz etme anlamları açısından, istivânın varlığı bir hakikattir, diyebiliriz.
- 4- Arşla ilgili bir diğer mevzu arşın su üzerinde bulunmasıdır. Bu konuda genel olarak müfessirlerin hemfikir olduğunu söyleyebiliriz. Ancak suyun niteliği konusunda tartışma vardır. Genel kanı bu zikredilen suyun bizim bildiğimiz

⁶⁸⁷A'râf: 7/54.; Yûnus: 10/3.; Ra'd: 13/2.; Furkân: 25/59.; Secde: 32/4.; Hadîd: 57/4.

manada bir su olmadığıdır. Turan'a göre bu su tabiriyle ifade edilmek istenenin ahiret hayatında ve dünyada yaratılmışların üzerine indirilen feyizlerdir. Bazı âlimlere göre ayette su kavramının tercih nedeni herşeyin yaratılış kaynağının su olmasıdır. Ayette geçen su ister hakiki manada anlaşılsın isterse de mecâzî manada anlaşılsın, değişmeyen bir durum var ki o da arş gibi azamet ve yücelikle nitelenen bir varlığın su üzerinde bina edilmesinin Allah'ın eşsiz kudretine delil olması gerçeğidir.

- 5- Çalışmamız boyunca arş kavramının naslarla sabit olması sebebiyle varlığının reddedilmediğini tespit ettik. Ancak sonraki dönem âlimlerinin bunu hâkimiyetten kinayeye yorumladıklarını müşahade ettik. Birçok müteahhir âlim arşın, saltanat tahtı anlamından alınmış hükümdarlık ve saltanattan kinaye olduğunu belirtmiştir. Allah'ın arşı demenin, O'nun hükümrânlığı ve saltanatı, hâkimiyet ve iktidarı demek olduğunu ve arşın su üzerinde olması konusunun da mekâna ve cisme bağlı bir anlam olmadığını zikretmişlerdir. Kanaatimizce Elmalılı'nın da dile getirdiği gibi, kinayeler gerekli olan düz ve doğrudan mananın anlaşılmasına engel değildir, ama onun mutlaka söylendiği gibi olmasının da şart olmadığı bilinmelidir. Dolayısıyla çalışmamız boyunca incelediğimiz nasların varlığı ve bu çerçevede yapılan yorumlardan anladığımız kadarıyla Arşın varlığını kabul etmemize bir mani yoktur diyebiliriz.

KAYNAKÇA

Altun, Fatih Reyhan, Altun, Çağlayan, “Zürkânî ve Ettafeyyiş’in Muhkem ve Müteşâbih ile İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılması”, Tefsir Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, 2020, (s. 38-67).

Ardoğan, Recep, “Yed”in Ayetlerde Allah’a İzafe Edilmesiyle İlgili Kelamî Yaklaşımlar”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 17, Sayı: 28, 2012. (s. 7-46).

Âsım Efendi, Mütercim, Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi, (I-VI), çev. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Ed. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.

Ateş, Süleyman, Kur’an-ı Kerim’in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri, (I-XII), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Baş, Erdoğan, “Sema”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 453-455.

Başoğlu, Tuncay, “Muhkem”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2020, XXXI, s.42-44.

Beydâvî, Nâsirüddîn Ebu Said (Ebu Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Tevîl, thk. Muhammed Abdurrahman, (I-V), Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1998.

Bilmen, Ömer Nasuhi. Kur’an-ı Kerîm’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri, (I-VIII), Sentez Yayınevi, İstanbul, 1996.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî, Sahîh-i Buhârî, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir, I. Baskı, Dâru Tavki’n-necât, 1422.

Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 11. Baskı, Ankara, 1997.

Cevziyye, İbn Kayyım, Bedâi’u’t-tefsîr, (I-IV), çev. Ahmet Ağırakça, M. Emin Çimendağ, Polen Yayınları, İstanbul, 2011.

Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf, Kitab’ut-Tarifât, çev. Ali Erkan, Bahar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1997.

Çelebi, İlyas, “Mu‘tezile”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2020, XXXI, s. 391-401.

Çelik, Hüseyin, “Hz. Peygamber (sas)’ın Kur’an’ı Tefsir Etme Şekilleri”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 3, 2016, (s. 119-136).

Çelik, Hüseyin, “İsmail Turan ve Fatiha Tefsiri”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 4, 2016, (s. 123-136).

Çelik, Hüseyin, Kur'an'a Göre Hz. Âdem'in Yaratılışı, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi = Journal of Mesned Divinity Researches), 2011, Cilt: 2, Sayı: 2, (s. 49-70).

Çimen, Kevser, İsmail Turan'ın Vücûhu't-Te'vîl fî Esrârî't-Tenzîl Adlı Tefsirinde Taberî'ye Yöneltilen Eleştiriler, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2020.

Diyanet Vakfı Meali, <https://www.kuranmeali.net/diyanet-vakfi/araf-suresi-137.ayet.html> (Erişim Tarihi:18.09.2022)

Duman M. Zeki, Altundağ, Mustafa, "Hurûf-u Mukatta'a", DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1998, XVIII, s. 401-408.

Elmalılı, M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Zehra Veyn Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Eren, Ali Cüneyt, "Kur'an-ı Kerim'de Muhkem ve Müteşâbihin Tespit ve Değerlendirilmesi "(Fâtîha Sûresi Örneği)", International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt. 8. Sayı. 8, 2013, (s. 1805-1823).

Esed, Muhammed, Kur'an Mesajı-Meal-Tefsir, (I-III), çev. Ahmet Ertürk, Cahit Kotay, İşaret Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1999.

el-Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, Kitâbü'l-'Ayn, (I-IV), thk. Abdul Hamid Hendâvî, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2003.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed bin Yakub, Kâmusü'l-Muhît, thk. Mektebu tahkiki'turas fî Müessesetü'l-Risale, 8. Baskı, Müessesetü'l-Risale, Beyrut, 2005.

Güven, Mustafa, "Hakikat ve Mecaz Bağlamında Müteşâbih Bir Kavram Olarak "İstivâ", Hikmet Yurdu, Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C:3, S: 6, 2010, (s. 175 – 192).

<https://ismailturan.org/eserleri/>

<https://sozluk.gov.tr/>

<https://tanzil.net/#trans/tr.golpinarli/7:137>, (Erişim Tarihi:18.09.2022)

İbn Ebî Şeybe, Ebû Ca'fer Muhammed b. Osman, Kitâbü'l-'Arş, 1. Baskı, thk. Muhammed b. Halife et-Temimi, Riyâd, Mektebetü'r-Rüşd, 1998.

İbn Hacer, el-Askalânî, Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, (I-XIII), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm, (I-VIII), 2. Baskı, thk. Sami b. Muhammed Sellame, Dâr'ü Tayyibetü'n-Neşr, Riyad, 1999.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, Lisânu'l-‘Arab (I-VI), thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasbullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli, Dâru'l-Meârif, Kahire, ts.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, el-İklîl fi'l-Müteşâbih ve't-Te'vîl, thk. Muhammed eş'Şeymî Şahâte, Dâru'l-İman, İskenderiye, 2009.

el-İsfehânî, Râgıb, Müfredât-ü elfâzi'l-Kur'ân, 4. Baskı, thk. Safvan Adnan Dâvudî, Daru'l Kalem, Dımeşk, 2009.

Kâdî, Abdülcabbâr b. Ahmed el-Hamedânî, Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-Metâ'in, thk. Ahmet Abdurrahim Sayih, Müsteşar Tefvîk Ali Vehb, 1. Baskı, Mektebetü Nafize, Gize, (Mısır), 2006.

Kâdî, Abdülcabbâr b. Ahmed el-Hamedânî, Müteşâbihu'l-Kur'ân, thk. Adnan Muhammed Zerzur, Dâru't-Turas, Kahire, 1969.

Kallek, Cengiz, “Kaffâl, Abdullah b. Ahmed”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001, XXIV, s. 146.

Kanik, İsa, Kur'an-ı Kerîm'i Tefsir Etmenin Kuralları Bağlamında Meydânî ve Tefsir Metodu, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017.

Karataş, Ali, “Müteşâbih Ayetler ve Te'vîli” Günümüz Tefsir Problemleri, 2. Baskı, Ed. Ali Karataş, Yûnus Emre Gördük, Bilay Yayınları, Ankara, 2019, (s.135-146).

Kocabay, Harun, Kur'an'da “Arş”, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2020.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebûbekir, el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'an, (I-XX), thk. Ahmed el-Berdunî ve İbrahim İtfıyyîş, 2. Baskı, Dâru'l Kütübî'l- Mısriyye, Kahire, 1964.

Mevdûdî, Ebu'l-Âlâ, Tefhîmu'l-Kur'an, (I-VII), çev. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah ibn Ahmed, Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl, (I-III), 1. Baskı, thk. Yusuf Ali Bedevi, Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, Beyrut, 1998.

Nevevî, Ebû Zekeriya Muhyiddîn b. Şerîf, el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim, I-XVIII, Beyrut, Dâru İhyai't-Turâsi'l-‘Arabî, 2. Baskı, 1392.

Nursî, Bediüzzaman Said, Muhâkemât, Yeni Asya yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2007.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, Mefâtihu'l-Ğayb, (I-XXXII), 3.Baskı, Dâru İhya'u-Turâsil Arabî, Beyrut, h. 1420.

Reccâl, Abd'ul-Mun'im Raşid, Tefsîru İbn Abbâs Müsemma bi Sahîfeti 'Alî b. Ebî Talha an İbn Abbâs fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm, Müessesetü'l Kütübü'l-Sakafiye, Kahire, 1991.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaluddin, ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr, (I-XVI), 1. Baskı, çev. Hasan Yıldız, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, el- İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2008.

Şimşek, M. Sait, Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele, Kitap Dünyası Yayınları, 5. Baskı, Konya, 2012.

Tabâtabaî, Muhammed Hüseyin, el-Mîzân fi Tefsîri'l-Kur'ân, thk. Şeyh Hüseyin el-E'lemî, 1. Baskı, (I-XX), Müessesetü'l-E'lemiyi li'l-Metbûât, Beyrut, 1997.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, (I-XXVI), Dâru Hicr, 1. Baskı, Kahire, 1422/2001.

Tabersî, Ebû Ali Emînü'd-Din (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl, Mecme'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân, (I-X), Dâru'l-Murtezâ, 1. Baskı, Beyrut, 2006.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, thk. Mecdî Bâsallûm, (I-X), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2005.

Tatlı, Bekir, "Kur'an'da "Dünya" ve "Arz" Kelimelerinin Kullanımı", AÜİFD, Cilt: 46, Sayı: II, 2005, (s. 261).

Topaloğlu, Bekir, "Hüsrev Hoca", DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1999, XIX, s. 36-37.

Turan, İsmail, Tefsîru Vücûhu't-Te'vîl fi Esrâri't-Tenzîl, (I-XIX), thk. Dr. Hüseyin Muharrem Çelik, Dr. Abdullah Abdulkadir et-Tavîl, y.y., trs.

Uludağ, Süleyman, "Makâm" DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, XXVII, s. 409-410.

Uluşan, Talip, Mühendis Hoca İsmail Turan ve Emekli Müftü Hamdi Çetinkaya, y.y., trs.

Üzüm, İlyas, "Makâm-ı Mahmûd", DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, XXVII, s. 413-414.

Üzüm, İlyas, "Mücessime", DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2020, XXXI, s. 448-449.

Yavuz, Ali Fikri, <https://www.kuranmeali.net/ali-fikri-yavuz/araf-suresi-137.ayet.html> (Erişim Tarihi:18.09.2022)

Yavuz, Yusuf Şevki, "Arş", DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1991, III, s. 406-409.

Yavuz, Yusuf Şevki, “İstivâ”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001, XXIII, s. 402-404.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kürsî”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2002, XXVI, s. 572-573.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Müşebbihe”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2006, XXXII, s. 156-158.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Müteşâbih”, DİA, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2006, XXXII, s. 204-207.

Yeşilyurt, Temel, Dia, “rüyetullah”, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2008, XXXV, s. 311-314.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, Kitâbu'l-Arş, thk. Muhammed b. Halife bin Ali et'Temîmî, (I-II), 2. Baskı, Medine İslam Üniversitesi Bilimsel Araştırma Dekanlığı, Medine, 2003.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl, thk. Halîl Me'mûn Şeyhâ, 3. Baskı, Dâru'l marife, Beyrut, 2009.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, el-Burhan fî Ulûmi'l Kur'an , (I-II), thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 3. Baskı, Daru't-Turas, Kahire, 1984.

Zürkânî, Muhammed b. Abdülazîm, Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an, (I-II), thk. Fevvaz Ahmed Zemerelî, 1. Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arâbi, Beyrut, 1995.